

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Олег Лозинський

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Монографія

Видання 3-тє, доповнене

Львів «СПОЛОМ» – 2018

*Рекомендовано до друку Вченою радою НУ «Львівська політехніка»
Протокол № 29 від «27» грудня 2016 р.*

Рецензенти:

Карпенко Зіновія Степанівна

завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, д-р психологічних наук, професор.

Матеюк Олег Анатолійович

завідувач кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ, д-р психологічних наук, професор.

Гетьманчук Микола Петрович

заступник директора Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, д-р історичних наук, професор.

Лозинський О.М.

Л72 Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. Видання третє, доповнене. – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2018. – 258 с.

У монографії висвітлено результати дослідження політичної корупції, особливостей ставлення до неї громадян, а також психологічних передумов інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції в суспільстві.

Для науковців, співробітників правоохоронних та антикорупційних органів, широкого кола читачів, які цікавляться питаннями політичної психології.

Передрук тексту книги без посилання на автора заборонений.

© Лозинський О.М., 2018

© В-во «СПОЛОМ», 2018

ЗМІСТ:

ПЕРЕДМОВА	4
Abstract	4
ВСТУП	6
Розділ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СТАВЛЕННЯ ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	14
1.1 Теоретичні підходи у дослідженні явищ політичної корупції	14
1.2 Стан психологічних досліджень проблеми ставлення до політичної корупції	21
1.3 Теоретичне обґрунтування психологічних чинників толерантного / інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції	27
1.3.1 Психологічні індикатори толерантності до політичної корупції	34
1.3.2 Психологічні індикатори інтолерантного ставлення до політичної корупції	49
Висновки до розділу 1	53
Розділ 2 МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ІНТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	56
2.1 Концепти, методи, етапи дослідження, характеристика вибірок	57
2.2 Гіпотези, індикатори, змінні, методики, методи дослідження	62
2.3 Процедури перевірки, методичне забезпечення емпіричного дослідження	81
2.3.1 Методичне забезпечення Анкетування I	89
2.3.2 Методичне забезпечення Анкетування II, Анкетування III	96
2.3.3 Методичне забезпечення Анкетування IV	99
Висновки до розділу 2	102
Розділ 3 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ІНТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ	104
3.1 Результати емпіричного дослідження психологічних чинників толерантного/інтолерантного ставлення до політичної корупції	105
3.1.1. Дослідження індикаторів ставлення до політичної корупції	105
3.1.2. Результати порівняльного аналізу (Т-тест)	139
3.3.3. Результати факторного аналізу	150
3.3.4. Аналіз результатів кореляційного аналізу	156
3.2 Зміст психологічних чинників інтолерантного ставлення до політичної корупції	165
Висновки до розділу 3	174
ВИСНОВОК	182
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	187
Додаток. Політична корупція в історичному контексті: від Античності до Нового часу	218

ПЕРЕДМОВА

Психологія політичної корупції досі є малодослідженою науковою проблемою, лише з другої половини ХХ ст. науковці намагаються формувати понятійну базу, створюють дискурс для аналізу цієї соціальної проблеми. Корупція здатна пронизати не лише сфери політики, економіки, управління, але стати буденним атрибутом щоденного життя громадян, впливаючи на їхній світогляд та стиль життя. Ігнорування впливу значного поширення корупції у суспільстві на світосприйняття особистості спричиняє подальше процвітання корупційної субкультури, низьку результативність протидії та боротьби з корупцією, олігархізацію суспільних відносин.

У монографії здійснено теоретичний аналіз основних підходів у тлумаченні політичної корупції, дається інтерпретація психологічних аспектів існування політичної корупції, висвітлено результати емпіричного дослідження ставлення громадян до корупційних проявів, проаналізовано психологічні передумови інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції, систематизовано наслідки впливу політичної корупції на історичний розвиток суспільств від Античності до Нового часу.

Дослідження здійснювалось на базі НУ «Львівська політехніка» та Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Велика подяка за допомогу у проведенні емпіричного дослідження на території республіки Польща проф., д-ру політ. наук **Я. Білу** (Jacek Bil) керівнику Інституту вивчення кримінальної та терористичної злочинності Відділу внутрішньої безпеки Вищої Школи Поліції в Щитно; д-р **Т. П'єцух**, д-р hab. **М. Помикалій**, д-р **М. Янковській-Міхулович**, д-р **К. Чуді-Ласковській**, д-р **Е. Щигел** (науково-педагогічним працівникам факультету менеджменту Жешівської політехніки, 2018 р.).

Abstract

The political corruption is actual social problem. In Latin the word "corrumpo" (corruptum) had the meaning of spoiling, depriving, inclining to committing a crime. Since the second half of the twentieth century scholars have been trying to investigate trhis

phenomenon.

The political corruption is a political action and an action of officials, who want to strengthen the authority, illegal enrichment, avoiding juridical responsibility. As a result, because of the political corruption the law enforcement agencies and courts of justice become inefficacious and the constitution becomes only a declaration.

The expansion of the political corruption in the society destroys citizens' moral foundations in their living together. In the monographs we:

- analyse juridical, economical, political scientific, psychological approaches of investigation of political corruption;
- learn how political corruption influences the historical development of European states;
- try to understand how political corruption manifests on the level of human psychology;
- conduct the empirical analysis how political corruption influences the mass consciousness of citizens; we conducted the questioning on the increasing of the political corruption among citizens of Ukraine and Poland republic.

The result will be useful for cadets, students, practical employees of law enforcing bodies and scientists.

ВСТУП

Впродовж історичного розвитку корупція істотно впливала на політичні процеси, ставши в багатьох суспільствах атрибутом їх політичної та організаційної культури. Особливо міцні соціальні та психологічні передумови явищ корупції притаманні для посткомуністичних держав. У зарубіжних соціальних науках у ХІХ-ХХ ст. сформувалась певна традиція наукового (політологічного, економічного, соціологічного) дослідження корупції. Водночас досі поняття «політичної корупції» не отримало загально визнаного тлумачення ні в наукових працях, ні юридичних документах. Прогалиною у пізнанні явищ політичної корупції залишається відсутність системного аналізу корупції в контексті психології, де є локальні дослідження індивідуально-психологічних компонентів поведінки суб'єктів низової корупції. Психологічні чинники інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції в сучасних реаліях не досліджувались.

Політична корупція має особливо руйнівний вплив на Україну та інші пострадянські держави оскільки блокує здійснення необхідних соціальних і політичних реформ, гальмує розвиток економіки і технологічної модернізації її засобів, знижує рівень економічної та військової безпеки держави та суспільства. Громадськість повинна усвідомити ризики, які породжує політична корупція, враховувати латентні соціально-психологічні механізми її існування в системі управління та політичної влади, навчитись ефективно протидіяти цим ризикам для нейтралізації небезпек та поступального розвитку суспільства.

Ми виходимо з припущення, що в сучасних умовах актуальною проблемою є те, що значна частина громадян не усвідомлює власної співвідповідальності за значне поширення корупційних практик у суспільстві, не мають навичок інтолерантно й ефективно реагувати на корупційні прояви, з якими вони зустрічаються. В основі розростання політичної корупції є неусвідомлене психологічне підпорядкування особистості правилам корупційної організаційної субкультури, неспроможність особистості їм протистояти. Необхідною умовою для інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції є формування

антикорупційної спроможності особистості, що виникає як наслідок розвитку її я-ідентичності, набуття компетентності, само-ефективності, здатності нести відповідальність за рішення та вчинки, формування та підтримка правил антикорупційної організаційної та політичної культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження в редакції «Соціально-психологічні чинники політичної корупції» була затверджена Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №12 від 27 грудня 2011 р.). Робота виконувалась відповідно до науково-дослідної програми кафедри психології управління факультету психології Навчально-наукового інституту права психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ на тему «Соціально-психологічні чинники формування конструктивної взаємодії мешканців регіону з підрозділами ОВС», державний реєстраційний номер 0112U007495 від 13.11.2012 р.. Тема дисертації «Психологічні чинники інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції» була заочно координована Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 3 від 28 березня 2017 р.).

Об'єктом дослідження є психологічні чинники толерантного, амбівалентного, інтолерантного ставлення громадян до корупції.

Предметом дослідження є психологічні чинники інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

Мета дослідження: дослідити психологічні чинники толерантного та інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання:**

1. Проаналізувати психологічні механізми впливу на особистість явищ політичної корупції; ідентифікувати психологічні чинники (індикатори) толерантного, інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

2. Розробити та перевірити надійність та валідність методичного забезпечення для емпіричного дослідження психологічних чинників толерантного/інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

3. Емпірично ідентифікувати соціально-психологічні та індивідуально-психологічні чинники, що провокують толерантне/інтолерантне ставлення громадян до політичної корупції.

4. Емпірично ідентифікувати психологічні чинники, котрі є основою для інтолерантного ставлення громадян до проявів політичної корупції.

Методи дослідження: для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети нами застосовано загальнонаукові теоретичні та емпіричні методи.

Теоретичні методи: аналіз, порівняння, класифікація, систематизація, абстрагування, синтез – для визначення сутності політичної корупції як соціального явища та психологічних чинників толерантного ставлення громадян до політичної корупції.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: системний підхід, підходи еґо-психології в тлумаченні особистості, соціально-когнітивної теорії в аналізі поведінки громадян. У ході аналізу психологічних детермінант толерантності особистості до корупційних проявів у суспільстві застосовано підходи структуралізму (Тард Г., Фрейд З., Лассвелл Г., Фестінґер Л., Фуко М.), структурного психоаналізу (Юнг К.-Г., Лакан Ж., Жижек С.), теорії аттїюдів (Узнадзе Д., М'ясищев В., Божович Л., Ядов В., Леонт'єв О., Асмолов О., Коломийський Н., Подмазін С., Лінтон Р.); психології організаційної культури (Харрісон Л., Пай Л., Алмонд Г., Шайн Е.). У ході аналізу психологічних чинників інтолерантного ставлення до політичної корупції ми опирались на теорії розвитку я-ідентичності особистості – еґо-психології Еріксона Е., конструктивно-розвивальної теорії Кегана Р., концепції «соціальної незрілості» Арджиріса К. У ході аналізу антикорупційної спроможності особистості ми опирались на положення соціально-когнітивної теорії Бандури А., суб'єктивно-вчинкового підходу (Петровський А., Леонт'єв А., Якобсон С., М'ясоїд П., Роменець В., Татенко В.).

Емпіричні методи. Для дослідження особливостей ставлення громадян до побутової, службової, виборчої, політичної корупції використано метод анонімного анкетування. Проведено чотири етапи анкетувань: *Анкетування I, Анкетування IV* – анкетування респондентів вітчизняної та контрольної польської вибірок (2017-2018 рр.), які, згідно з висновками Transparency Int-

ernational, мають суттєво відмінні характеристики головної змінної – ставлення респондентів до політичної корупції (2013 р.); *Анкетування II, Анкетування III* – анкетування вітчизняних вибірок (2016 р., 2017 р.);

Застосовано діагностичні анкети із застосуванням стандартизованих методик: методики дослідження макіавеллізму Крісті Р., Гейс Ф.; опитувальника дослідження рівня морально-етичної відповідальності ДУМЭОЛП; шкали «консерватизм-радикалізм» питальника Кеттелла Р.; питальника самоствавлення (Століна, Пантелєєва); методу вимірювання амбівалентності ставлення до типових корупційних ситуацій (модель Кеца І., Хеса Р.); питальника рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т., Тихомандрицької О., Белінської Е.); тесту загальної самоефективності (Шварцера Ральфа, Маттіаса Єрусалема, Ромека В.); анкети дослідження типу організаційної культури.

Систематизацію умов протидії політичній корупції здійснено методами *контент-аналізу* наукових публікацій відомих експертів з проблем політичної корупції.

Методи математичної статистики: результати анкетування досліджено методами математичної статистики (порівняльний аналіз t-тест Стюдента, кореляційний аналіз з використанням коефіцієнту кореляції Пірсона, факторний аналіз з використанням критерію Кайзера). Для аналізу даних використано комп'ютерне програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360.

Організація дослідження. Емпіричним дослідженням було охоплено близько 1000 респондентів. *На пілотному етапі* емпіричного дослідження в анонімному анкетуванні взяли участь 300 респондентів двох вибірок (вітчизняної та польської) з метою дослідження рівня поширення побутової, службової, виборчої, політичної корупції та психологічних відмінностей ставлення особистості до корупційних явищ, з огляду на соціальні умови проживання. Для дослідження було обрано вітчизняну та контрольну (польську) вибірки, які, згідно авторитетних міжнародних експертних організацій (*Transparency International, Freedom House, Світовий банк, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку*) мають істотні відмінності досліджуваної змінної, що є в центрі дослідження – індексу сприйняття гро-

мадянами корупції (ІСК). Україна в цьому рейтингу знаходиться серед 40 найкорумпованіших держав світу (ІСК України – 29, ІСК Польщі – 60). Україна в рейтингу сприйняття корупції посідає 131-е місце, Польща – 29 місце. В анкетуванні (Анкетування І) взяло участь 200 респондентів з України (анкетування проведено в 2013 р. у Львові), 100 респондентів з Республіки Польща (Ольштин, Вармінсько-Мазурске воєводство).

На діагностичному етапі збору емпіричних даних в анонімному анкетуванні взяли участь загалом 700 респондентів. У 2016 р. анкетовано 200 вітчизняних респондентів для визначення рівня амбівалентності особистості до типових корупційних ситуацій (мешканці Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей). У травні 2017 р. анкетовано 100 вітчизняних респондентів для дослідження психологічних чинників антикорупційної спроможності особистості (респонденти західних та центральних областей України). У листопаді 2017 р. та березні 2018 р. анкетовано 400 респондентів вітчизняної та польської (Жешівське воєводство, Польща) вибірок з метою перевірки рівня побутової, службової, виборчої, політичної корупціогенності, перевірки впливу соціальних чинників на ставлення респондентів до корупційних явищ та їх антикорупційну спроможність.

Надійність і вірогідність одержаних результатів та обґрунтованість висновків забезпечено: а) теоретико-методологічним аналізом проблеми; застосуванням комплексу методів, відповідних меті та завданням дослідження; б) використанням стандартизованих методик (валідність і надійність, яких доведена); в) розробкою тематичних шкал та перевіркою їх на надійність (методом поділу результатів навпіл) та валідність (критеріальну валідність перевірено методом порівняння результатів контрастних груп; конструктивну валідність перевірено методом кореляційного аналізу з результатами стандартизованих психодіагностичних методик); поєднанням якісного та кількісного аналізу результатів дослідження; г) статистичною перевіркою ознак на нормальність розподілу даних з використанням тестів Колмогорова-Смірнова, Лілліфорса та Номальних ймовірностей для перевірки нульової гіпотези про відсутність відмінностей між спостережуваним розподілом ознаки та теоретично очіку-

ваним нормальним розподілом; д) врахуванням висновків експертів з проблем психології політичної корупції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Вперше:

1) Здійснено системний психологічний аналіз чинників толерантного ставлення особистості до політичної корупції; запропоновано та абґрунтовано низку понять для аналізу взаємодії особистості з корупційною соціальною реальністю – самоталітаризм особистості, корупціогенна організаційна субкультура, амбівалентність особистості до корупційних ситуацій, антикорупційна спроможність.

2) Розроблено методичний інструментарій для емпіричного дослідження чинників толерантного/інтолерантного ставлення особистості до політичної корупції, здійснено перевірку його надійності та валідності.

3) Емпірично встановлено у вітчизняній вибірці: вищий рівень авторитаризму організаційної культури; вищий рівень побутової, службової, виборчої корупціогенності. Ідентифіковано психологічні чинники, які формують толерантне ставлення громадян до політичної корупції: недостатній рівень прогностичних можливостей, патерналізм, самоталітаризм, неналежний рівень морально-етичної відповідальності, толерантність до аморальності в ділових відносинах, неналежний рівень самоефективності.

4) Ідентифіковано комплекс психологічних чинників, що сприяють зменшенню толерантності громадян до політичної корупції: розвиток я-ідентичності особистості (світоглядної самостійності, автономії особистості); збільшення критичності під час ухвалення рішень; завбачливість; зменшення патерналізму і самоталітаризму; підвищення морально-етичної відповідальності особистості; збільшення самоефективності та антикорупційної спроможності особистості; демократизація організаційної та політичної культури; зменшення залежності громадян від корупціогенних ситуацій.

Уточнено:

5) індивідуально-психологічні та соціально-психологічні детермінанти толерантного ставлення громадян до політичної

корупції у контексті підходів чільних психологічних шкіл.

Практичне значення теоретичного та емпіричного дослідження полягає у можливості застосування результатів дослідження, а також розроблених та перевірених методичних засобів емпіричного дослідження при здійсненні програм підвищення кваліфікації осіб управлінського та правоохоронного профілю діяльності (зокрема державних службовців), у професійному відборі та атестації персоналу установ та організацій з підвищеним рівнем корупціогенності.

Особистий внесок здобувача. Результати дисертаційного дослідження отримані здобувачем особисто. Емпіричний матеріал на території республіки Польща було зібрано завдяки організаційній підтримці Яцека Біла (керівника Інституту вивчення кримінальної та терористичної злочинності Відділу внутрішньої безпеки Вищої Школи Поліції в Щитно, 2013 р.); д-р Т. П'єцух, д-р hab. М. Помикалої, д-р М. Янковська-Міхулович, д-р К. Чуді-Ласковської, д-р Е. Щигел (науково-педагогічних працівників факультету менеджменту Жешівської політехніки, 2018 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження доповідалися і обговорювалися на міжнародних та загальноукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах: IV-ій Міжнародній науково-практичній конференції "Психологічні аспекти національної безпеки" (Львів, ЛьвДУВС, 2010); V-ій Міжнародній науково-практичній конференції "Психологічні аспекти національної безпеки" (Львів, ЛьвДУВС, 2011); Круглому столі "Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві" (Львів, ЛьвДУВС, 2011); Круглому столі "Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби" (Львів, 24 травня 2012 р.); Міжкафедральному круглому столі факультету психології ЛьвДУВС "Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства" (Львів, 22 березня 2013 р.); Науково-методичному семінарі "Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом" (Львів, ЛьвДУВС, 2014); Міжнародній науковій конференції "Політичні партії і вибори: українські та світові практики" (Львів, ЛНУ ім. І.

Франка, 8 жовтня 2016 р.); Науково-практичної конференції з міжнародною участю «Психологія національної безпеки» (НУ «Львівська політехніка», 25 квітня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в 9-ти одноосібних статтях у виданнях, які визначені ВАК України як фахові в галузі психології; 1-й статті у наукометричному виданні, що включене до бази даних Російського індексу наукового цитування (РИНЦ); 2-х монографіях; в 16-ти публікаціях у наукових журналах та збірниках за результатами наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації: дисертація складається зі вступу, трьох розділів (12 параграфів), висновків, переліку використаних джерел (322 найменування, з них 78 джерел закордонних авторів, 28 джерел іноземними мовами), додатків. Основна частина дисертації з висновками має обсяг 181 стор., містить 42 рисунки, 4 таблиці, що займають 16 сторінок. Робота містить додатки на 117 сторінках, понад 30 рисунків, 17 таблиць.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СТАВЛЕННЯ ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

У психології вкрай мало проведено досліджень з проблем політичної корупції. У розділі представлено: а) аналіз політичної корупції як соціального явища в контексті юридичних, соціологічно-політологічних, економічних тлумачень; б) проаналізовано психологічні передумови толерантного ставлення особистості до корупційних дій та політичної корупції; в) представлено теоретичне обґрунтування психологічних чинників інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

Ставлення до політичної корупції є системою суб'єктивних відношень (зв'язків) громадян з соціально-політичними реаліями, що більшою або меншою мірою впливає на прийняття нею соціально значущих рішень та подальшої корупційної або антикорупційної поведінки.

Ставлення до політичної корупції може приймати модальність від категоричної *нетерпимості* (активного спротиву), до *зацікавленої підтримки* корумпованих політичних груп та їх представників. Проміжними варіантами є *пасивно толерантне, амбівалентне, індіферентне (байдуже)* ставлення громадян до владної та посадової злочинності. Від того, яким є домінуюче ставлення громадян до явищ корупції залежить рівень демократичності політики у державі, стан правових, економічних, соціальних відносин у суспільстві. Наслідком толерантності громадян до проявів корупції та корупціонерів на макросоціальному рівні є формування *автократичних* або *олігархічних* державних устроїв, а на мікросоціальному рівні – *бюрократичної* або *кланово-автократичної* організаційної культури в установах та організаціях з усіма негативними наслідками, притаманними для таких соціальних систем.

1.1 Теоретичні підходи у дослідженні явищ політичної корупції

Згідно висновків авторитетних міжнародних інституцій *Transparency International, Freedom House, Світовий банк, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку* (що здійснюють щорічний моніторинг стану корупції у 176 державах, на його

основі формується рейтинг держав за *індексом сприйняття корупції* – Corruption Perceptions Index) Україна у 2017 р. перебуває на 131 місці в цьому рейтингу (ІСК - 29), тобто – є серед 40 найкорумпованіших держав, таких як Іран, Казахстан, Непал, Росія, Гватемала, Нігерія, Мозамбік, Гамбія, Кенія, Нікарагуа, Уганда, Зімбабве, Чад, Конго та ін. Результати вказаного моніторингу визнаються *валідними* та *надійними*, зокрема для підготовки інвестиційних проектів та визначення інвестиційних ризиків у тих чи інших державах. *Індекс сприйняття корупції* вимірюється 100 бальною шкалою – чим вищий бал, тим менш толерантне ставлення громадян до корупції, тим менш поширеною є корупція в державі (див. додаток А) [88; 286, с.12-14].

Поняття *політична корупція* ще не отримало остаточного і однозначного визначення в суспільствознавчих науках. Відсутнє тлумачення поняття політичної корупції у законах, юридичних документах [287]. Здебільшого використовується поняття «корупція», зокрема автори «Енциклопедії державного управління» наводять таке визначення корупції: «*суспільне небезпечне діяння, що полягає у корисливому використанні посадовими особами свого службового становища і пов'язаних із ним можливостей для збагачення, протиправного одержання матеріальних чи інших благ і переваг в особистих чи групових інтересах*» [67, с. 319-321]. Науковці замість поняття «політичної корупції» нерідко використовують поняття-синоніми: «урядова корупція», «владна корупція», «верховна корупція», «номенклатурна корупція», «інституційна корупція», що протиставляється до так званої «низової», «дрібної», «побутової», «службової» корупції.

Сформувались низка підходів, що по-різному акцентують зміст політичної корупції: а) корупція як хабарництво, розкрадання бюджетних та інших державних ресурсів – акцентуються *економічні* мотиви правопорушень; б) корупція як зловживання (перевищення) владою, службовим становищем – стосується не лише економічних, а й *політичних* мотивів у діях політиків та чиновників. Ці підходи доповнюють один одного, оскільки торкаються різних соціальних рівнів корупції: економічні мотиви більше проявляються на рівні

«низової» корупції, а політичні мотиви актуалізуються на рівні «верховної» корупції [174].

Слід наголосити, що в юридичних документах та в науково-експертному середовищі відсутнє однозначне тлумачення поняття «політична корупція», зокрема немає вичерпного переліку діянь, в яких реалізується політична корупція. Відсутність узгодженого підходу до розуміння явища корупції спричиняє *суперечливе, амбівалентне ставлення* громадян до політичної корупції та інших зловживань владою та службовим становищем політиками та високопосадовцями. З огляду на проблемність і недостатню дослідженість явища політичної корупції необхідно проаналізувати мету, засоби, суспільні наслідки, причини та механізми політичної корупції в юридичному, економічному, політологічному, психологічному контекстах.

Мета, засоби, суб'єкти політичної корупції. Метою суб'єктів політичної корупції є прихід до влади та протиправна монополізація владних ресурсів шляхом шахрайських маніпуляцій та усунення механізмів суспільного контролю за діями топ-корупціонерів. Влаштувавши політичну монополію, запускається корупційний механізм отримання економічних надприбутків, які конвертуються у політичні ресурси (законодавчо-юридичні, адміністративні, економічні, організаційні, кадрові, інформаційні), що під час наступних виборів будуть пущені для здобуття влади.

Для адекватного аналізу психологічних можливостей громадян протидіяти корупційним зловживанням необхідно враховувати *статусний рівень* корумпованих суб'єктів. Корупційні дії здійснюють особи та групи осіб, що перебувають на керівних посадах у державних та недержавних установах різних рівнів. Суб'єктами корупції є: народні депутати; керівники та посадовці органів виконавчої влади; керівники та посадовці правоохоронних, контролюючих органів влади; судді; посадовці регіональної влади та органів місцевого самоврядування; посадові особи державних та недержавних установ та організацій; посадовці міжнародних організацій та їх філій [75; 77, ст.4; 78]. Статусними рівнями здійснення корупції є: *службовий* (низова корупція), *посадовий* (керівники підрозділів державних закладів і установ);

регіонально-відомчий, владний рівні корупційних зловживань (див. додаток А: «Статусні рівні суб'єктів корупції»). Суб'єктами політичної корупції є посадові особи «регіонально-відомчого» та «владного» рівнів, які займають:

- особливо відповідальне становище (обіймають посади першої і другої категорій): посадовці виконавчої гілки влади (президент, прем'єр міністр, міністри, керівники органів безпеки); суб'єкти законодавчої гілки влади: (депутати, голова парламенту, голови депутатських комісій);
- відповідальне становище (обіймають посади третьої, четвертої, п'ятої, шостої категорій): посадовці обласних та місцевих органів влади (депутати міських та обласних рад, міські голови, губернатори та їх заступники), керівники та заступники керівників відомчих органів (податкових, правоохоронних, митних та ін.); судді, прокурори, слідчі [74; 76; 77; 78; 162, с.103-104].

Суспільні наслідки політичної корупції. Політична корупція спричиняє негативні соціальні, політичні, економічні, міжнародні наслідки [86]. *Політичні наслідки корупції:* політичні гравці завдяки політичній корупції вдаються до політичних утисків, усувають політичних опонентів, збільшують у незаконний спосіб владні повноваження, обмежують конституційні права та свободи громадян. Корумповані політики та посадовці отримують підтримку від олігархічних груп (фінансово-економічних груп інтересів), організованої злочинності в обмін на лобювання їх інтересів. Як наслідок, політична корупція неодмінно приводить до авторитаризму у державі, що суперечить демократичним цінностям. *Економічні наслідки корупції:* політична корупція дає «зелене світло» нечесній конкуренції, руйнує ринкові відносини в економіці, створює труднощі та ризики для бізнес-діяльності. Підприємства, які не залучені в корумповані відносини з представниками влади не отримують державних замовлень, потерпають від надмірних перевірок та вимагань, мають більші труднощі в збуті продукції, стають неконкурентоздатним. Корупція спричиняє зростання «тінізації» економіки (в Україні перевищує 30% ВВП), скорочення бюджетних надходжень, зростання зовнішніх та внутрішніх боргів держави, знецінення грошової одиниці, падіння конкурентоз-

датності економіки [27]. *Міжнародні наслідки політичної корупції*. Політична корупція істотно погіршує міжнародний імідж та інвестиційний рейтинг держави, скорочує рівень її міжнародного співробітництва і економічних зв'язків, відлякує надходження іноземних інвестицій.

Підходи до аналізу і тлумачення політичної корупції. Політична корупція є складним соціальним явищем, що має тривалу передісторію, проявляється в політиці, управлінні, правоохоронній діяльності та здійсненні судочинства, економіці, культурі. Щоб зрозуміти її природу слід залучати міждисциплінарний підхід, використовувати методи і напрацювання різноманітних галузей знань. У дослідженнях корупції та посадової злочинності сформувався низка підходів: юридичний, економічний, політологічний. Психологічний підхід щодо аналізу політичної корупції, на жаль, не отримав на даний час задовільного розвитку (див. п. 1.2).

Юридичний підхід кваліфікує посадові злочини та корупційні діяння, визначає санкції (адміністративні, або кримінальні) за їх скоєння. Вітчизняне законодавство у корупції вбачає *адміністративне правопорушення* – незаконне одержання матеріальних благ або інших переваг [74, ст.1, ст.7; 77; 78]. Кримінальний кодекс України (№2341-III від 05.04.2001 р.) не містить статей щодо корупції та політичної корупції. В ККУ є розділ: «Злочини у сфері службової діяльності» (глава XVII, ст. ст. 364–370): «зловживання владою, службовим становищем», «перевищення влади, службового становища», «службове підроблення», «одержання хабара», «давання хабара», «провокація хабара», «переслідування громадян за критику». Однак слід зазначити, що службові злочини не розкривають суті корупції та політичної корупції. Актуальними залишаються рекомендації міжнародно-правових конвенцій та експертів визнати корупційні дії як окремий кримінальний злочин та ввести до кримінального законодавства окреме поняття «*політична корупція*» [3; 15; 69; 105; 107; 115; 180; 185].

Економічний підхід (започаткував Арістотель) аналізує політичну корупцію як незаконний механізм соціально-економічного обміну між представниками влади та бізнесу (*хрематистики*), що має певну вартість і економічну доцільність

[132, с. 9-10; 212, с. 13-20]. Корупційні обгородки неістотно відрізняються від інших видів комерційної діяльності. Вони приносять *економічну вигоду* корумпованому бізнесу (збільшують доходи, зменшують податкові видатки) в обмін на *корупційну ренту* політикам або державним посадовцям. Корупційні засоби отримання прибутку в рамках *меркантилізму, класичної економічної теорії, маржиналізму* не заперечуються [113, с.44; 296; 298]. «Тіньова економіка» можлива завдяки корупційному потуранню з боку державних та посадових осіб [27; 99; 113, с.40; 175; 311].

Політологічний підхід явище політичної корупції інтерпретує як атрибут функціонування влади (її бюрократичних інституцій) за різних форм політичного урядування, вивчає розвиток політичної корупції в історичній ретроспективі, у контексті певного етапу розвитку суспільства. В історичному контексті політична корупція була технологією швидкого, несправедливого, незаконного збагачення та зміцнення нечисленних соціальних груп – олігархії (Арістотель) [6]. Дімант Е., Кузовков Ю. акцентували на циклічному характері політичної корупції: а) в першій фазі свого розвитку відбувається концентрація економічних ресурсів в руках олігархії, спричиняючи наростання в суспільстві соціальної напруженості; б) у другій фазі корупція спричиняє виродження моральних норм і глибоко проникає в соціальні структури, у верхні урядові кола, концентрація економічних ресурсів у руках олігархії спричиняє перевиробництво та фінансово-економічні кризи, що виплескуються у соціальні потрясіння (зубожіння населення, голодомори, масові епідемії); в) у третій фазі виникають бунти, громадянські війни збіднілих верств (з метою перерозподілу економічних ресурсів насильницькими методами), війни між державами. Після трагічних соціальних потрясінь корупційний цикл повторюється спочатку [121; 122; 151, с.41-52; 296]. У XVIII-XIX ст. корупційний характер суспільних відносин (абсолютизм) спричинив у низці держав буржуазні революції і дав поштовх до пошуків політичних проектів (ліберальних, комуністичних, анархістських, соціал-демократичних) з метою усунення в суспільстві деструктивних наслідків політичної корупції [6, с.100-128; 7, с.25-78; с.422-495; 11, с.161-240; 22; 23; 42; 80; 85; 89; 91; 126; 152, с. 243-246; 168; 190; 222, с. 571-584; 237; 306].

За висновками експертів, політична корупція за участю олігархічних груп існує у більшості країн. Її рівень вимірюється *індексом концентрації економічної влади Ванганена*, що характеризує міру контролю небагатьма взаємопов'язаними монополістами економічних ресурсів країни. У сучасній літературі олігархічні групи (як ініціатори політичної корупції) називають поняттями – *бізнес-еліти, фінансово-політичні групи інтересів, rent-seeking* (тобто групи, що шукають шляхів збагачення, займаючись політичним лихварством та отримують прибутки без участі в оновленні та відтворенні ресурсів) [199; 223]. З 1950-х р. корупція досліджувалась на рівні функціонування бюрократичних інституцій [310]. З 1970-90-х р. політична корупція у багатьох демократичних державах проявилась у небезпечних зрощеннях політичної влади та організованої злочинності (мафії) [179, с.200; 208; 213]. Вітчизняні дослідження корупції звертають увагу на посттоталітарні її передумови [1; 8; 24; 44; 54; 55; 92; 101; 114; 167; 176; 186; 205; 206; 207; 236; 238].

Політична корупція, таким чином, є протиправними та аморальними діями політичних груп (політичних партій, олігархічних груп, організованої злочинності тощо), а також політичних та посадових осіб різних рангів, що скеровані на здобуття і втримання влади, протиправного збагачення від прийнятих рішень на шкоду інтересам економіки, громадян, суспільства.

Умови подолання політичної корупції. У працях Беккера Г., Боковикової Ю., Варналія З., Вебера М., Госсена Г., Гределанд О., Дюркгейма Е., Данчука М., Джекобса Дж., Кене Ф., Коларської-Бобінської Л., Конта О., Кошечкіної Т., Матчука В., Мілера В., Парето В., Петті В., Паркінсона С., Рікардо Д., Роуз Дж., Роуз-Екерман С., Саймона Г., Сміта А., З. де Сото, Ткаченко В., Філпа М. проаналізовано умови подолання політичної корупції, які нами систематизовано у Додатку Л [7, с.422-495; 20; 27; 31; 54; 55; 68; 80; 129; 131, с. 83, с. 95; 167; 171; 175; 176, с. 128-137; 194; 195; 205, с. 51-72, с. 73-82, с. 276-286, с. 226-232; 224; 251, с. 208-209; 255; 290; 296; 297; 309; 316; 319; 321].

Отже, на даний час не існує консенсусу щодо поняття *політична корупція*. З одного боку, її ідентифікують з економічними зловживаннями, а, з другого боку, її ототожнюють із *перевищен-*

ням, узурпацією влади. З'ясовано, що на даний час корупція вважається суспільно небезпечним діянням, за яке передбачено здебільшого адміністративну відповідальність, й досі не вдається на законодавчому рівні визнати «політичну корупцію» окремим кримінальним злочином, чого вимагають міжнародні конвенції по боротьбі з корупцією. В контексті економічних підходів з'ясовано, що корупційні засоби є доволі поширеною технологією концентрації економічних ресурсів. Політологічні висновки трактують політичну корупцію як механізм формування олігархічних та авторитарних політичних систем.

1.2 Стан психологічних досліджень проблеми ставлення до політичної корупції

Психологічний підхід звертає увагу на те, що політична корупція є *прихованою* протиправною діяльністю публічних (політичних, посадових) осіб, вона зумовлена специфічними особливостями психології особистості та масовою психологією. Як слушно зазначає Решетніков М. «без психологічно обґрунтованих підходів корупційної поведінки навряд чи щось можливо змінити, оскільки корупція – лише в її наслідках правова та економічна проблема, а в основі – винятково психологічна і загальнолюдська» [230, с.107]. Однак явище політичної корупції, на жаль, не знайшло системного і достатнього висвітлення у працях науковців-психологів. На цей час існують нечисленні психологічні праці вітчизняних та закордонних дослідників (Арутюнян Б., Ацейтіно-Монтес Д., Ванновська О., Данчук М., Дімант Є., Джонсон М., Ейк Д., Кавата Ю., Кірчнер Л., Памула А., Піаттоні С., Пілай К., Роблес-Еге А., Ротштейн Б.), в яких розкриваються індивідуально-характерологічні, мотиваційні, ситуативні компоненти поведінки суб'єктів низової та посадової корупції [8; 26; 54; 290; 295; 296; 300; 309; 311; 314; 315; 319].

Індивідуально-психологічні причини толерантності до політичної корупції. У контексті теорії рис Ванновська О., Данчук М., Фаббро Д., Глоблер Е., Мордик, Піллей К. розглядають корупцію, як прояв індивідуально-психологічних схильностей особистості до корупції, а саме: не сформованість почуття емпатії; надмірний егоцентризм, жадібність; схильність до маніпуляцій; суб'єктивна оцінка права (вважають, що саме

вони заслуговують на досягнення успіху); схильність не брати на себе відповідальність за власні дії; прагнення гострих відчуттів та схильність до ризикованої поведінки; нетерплячість, бажання негайного задоволення; відсутність етично значущого сенсу власного існування; осмислення життя в категоріях набуття матеріальних благ; низький рівень задоволеності життям; негативна самооцінка; екстернальний локус контролю; імпульсний тип реагування; бажання отримати додаткові прибутки; відсутність контролю за діями посадових осіб [26; 54; 55; 311].

Данчук М. аналізує причини виникнення корупційного делікту правоохоронців: «...схильність до корупційної поведінки ...віддзеркалюється характерологічними рисами: невміння розмежувати ідеальні та реальні цілі; неадекватна віку наївність та відвертість; егоцентризм; формалізоване відношення до виконання службових обов'язків та правил субординації; небажання й невміння прогнозувати можливість майбутніх негативних наслідків; надмірна образливість, схильність до різких коливань настрою; брак духовного розвитку; пріоритет матеріальних цінностей; потреба в задоволеннях; енергійність; прагнення до влади й грошей; схильність до ризику; агресивність; бездушність, байдужість; задрісність; образливість, мстивість; амбіційність; користолюбство; відсутність самокритики; кар'єризм» [54; 55].

Соціально-психологічні причини корупційної поведінки. Ванновська О. та Данчук М. звертають увагу, що соціально-психологічними чинниками корупційного делікту правоохоронців є: «негативна соціально-психологічна атмосфера в колективі, орієнтація на збагачення, кругова порука, замкнутість, витіснення тих, хто не сприймає встановлених у колективі корупційних норм, «заразливість» прикладу корумпованого керівництва (колег), втягування останніми підлеглих у корупційні схеми, несправедливість в оцінці результатів службової діяльності, протекціонізм» [55, с. 10]. Якщо громадяни щоденно мають справу з фактами давання чи отримання хабарів, службовими приписками, то корупція перестає сприйматись як *девіація*, а, навпаки, – як доволі поширений спосіб поведінки, як різновид «нормальної» поведінки. Арутюнян Б., Kawata J., Johnston

M., Piattoni S., Robles-Egea A., Aceituno-Montes J. пропонують розширити перелік мотивів, що штовхають посадовців до зловживань та корупційних дій: мотиви *клієнтизму* (догодження вищому керівництву), *протекціонізму* (підтримка однопартійців, земляків), *непотизму* (сприяння родичам, своякам - «кумівство») [8; 295; 314].

У контексті неофрейдизму досліджує корупцію Кірчнер Л., який наголошує, що політична корупція більшою мірою притаманна спільнотам, в яких поширені колективістські установки: «колективізм сприяє хабарництву за рахунок зниження сприйняття індивідами відповідальності за свої дії». На мікросоціальному рівні у корумпованих структурах формується *корупційна організаційна структура*, з притаманними для неї захисними стратегіями *раціоналізації* та «*етичної сліпоти*». Корумповані організації, як зазначає Кірчнер Л., прагнуть підтримувати так званий «соціальний кокон, вони докладають сил жорстко карати тих членів групи, які не готові приєднатися до корупційних правил, ...сама структура організації здійснює підсвідомий вплив на своїх членів» [304; 320]. Вкоріненість корупції в життєдіяльності організацій аналізує Памула А. (Pamula A.), зазначаючи, що перебування особи в групі змушує її змінити власні моральні диспозиції. Згідно з *соціальною теорією ідентичності* особистість може інтеріоризувати корупційні взірці поведінки, які поширені в групі, до якої вона стала приналежна. Якщо корумповане керівництво такої структури буде усунуте, її члени можуть і надалі діяти згідно з корупційних взірців [309].

У дослідженнях звертають увагу на розподіл ролей в корумпованих структурах. Їх організатори та виконавці змушені вести подвійну гру: офіційно визначена діяльність перетворюється на «ширму» (прикриття) для злочинних оборудок. «*Державний бос*» – корумпований функціонер, для якого характерний авторитарний, самовпевнений, демонстративно-зухвалий стиль поведінки, що створює враження абсолютної влади, спроможності ухвалювати рішення особливої ваги. «*Корупційний посередник*» (партійний касир) демонструє поведінку вправного комунікатора з великою кількістю соціальних зв'язків. Його функція – забезпечити незаконне фінансування структури, підтримувати зв'язки з людьми та структурами, залученими в

корупційну систему. До нього звертаються, щоб забезпечити сприяння, оскільки він має позитивну «репутацію» на корупційному ринку (чесно передає хабарі готівкою відповідним особам) [213, с. 86-88, 109-110].

Соціокультурні детермінанти політичної корупції. Корупційні структури витворюють специфічний *етикет, риторичку, шаблони поведінки*: «...навіть де корупція була правилом, про неї старалися не говорити відкрито..., в корупційному світі розмовляють особливим, ексклюзивним «жаргоном», який дозволяє говорити про незаконні речі й водночас уникати небезпек викриття з боку сторонніх... Під час переговорів щодо суми хабара застосовують слова: «відшкодування витрат», «компенсація», «подяка», «бонус», «організаційні внески», «премія» (мовою чиновників); «політичні витрати», «додаткові витрати», «непередбачені витрати» (мовою підприємців)» [213, с. 202-209]. Корумповані посадовці та установи є носіями своєї *політичної субкультури*. Поведінка громадян (політиків, посадовців) визначається, зокрема загальною *суспільною атмосферою* (політичною, організаційною культурою), що легітимізує корупційні зразки поведінки як прийнятні, яких слід дотримуватися [2; 17; 19; 35; 43, с. 337; 58; 67, с.16-18; 96; 97; 128; 154; 178; 192; 196; 198; 202, с. 127; 219; 220, с.239-244; 243; 265]. Згідно з Шейном Е., Харрісоном Л. організаційна культура (як багаторівневе соціально-психологічне явище) охоплює *очевидні* (предметні, офіційно-нормативні, публічно-поведінкові) та *приховані* (психологічно-нормативні) компоненти. Політична корупція стосується *прихованих психологічних* компонентів організаційної культури – перцептивних та поведінкових культурних шаблонів (звичок, установок, страхів, потягів, пристрастей, маній), що людина відтворює автоматично, не завжди усвідомлюючи їх, не здатна їм протистояти. З огляду на прихованість (підсвідомий характер впливу на особистість) організаційна культура справляє значний вплив на громадян, на стан відносин у суспільстві [150, с. 353-356; 163, с. 210-213; 191; 270; 280; 317].

Фромм Е. в контексті неофрейдизму звернув увагу на *соціальний страх* як важливий елемент корупційної автократичної організаційної культури, що спричиняє соціальні неврози, змушує людей коритися владним суб'єктам, вибирати конфо-

рмістську життєву стратегію, потурати корумпованій владі [265]. Психологічні наслідки автократичної політичної культури в країнах соціалістичного табору проаналізували Мілош Ч., Гавел В., вказуючи на явище *самототалітаризму* (самоцензури, самоприниження перед офіційними особами, посадовцями) – як конформістської комунікативної та поведінкової стратегії, до якої вдається людина за для власного фізичного виживання чи побудови кар'єри [35; 178]. Автократично-корупційні суспільні умови формують людей певних соціальних типів: «тип морального конформіста» (соціально активна меркантильно-корислива, «макіавеллістська» особистість, що для кар'єрного успіху використовує «подвійну мораль» та маніпуляції), а також «тип амбівалентної особистості» (пасивно конформна особистість, що психологічно дистанціюється від соціальної участі) [10; 28; 187].

Ротштейн Б. (Rothstein B.), Ейк Д. (Eek D.) зазначають, що «посадова та політична корупція формує значні відмінності у рівні соціальної довіри в різних країнах. Надійність державних установ є основою для створення соціальної довіри, «довіра до влади впливає на загальне сприйняття щирості інших людей» [315]. Масовизацією людини в глобалізованому світі тлумачить ставлення до корупції Чагх Д. (Chugh D.): «корупція сьогодні стала стилем життя, і це не тільки вимагає змін в системі політики та управління, але також вимагає переоцінки ставлення до психологічних процесів, що лежать в основі корупції; ...реальна проблема корупції не є політичною, це психосоціальна проблема» [292]. Аналіз підтверджує, що збитки від політичної корупції є також морально-психологічними, що легітимізують, поширюють аморально-корупційні стилі взаємодії в суспільстві.

Умови подолання толерантного ставлення громадян до політичної корупції (див. додаток Л). У контексті підходів Вебера М., Дюркгейма Е. політична корупція, будучи незаконною практикою, широко розповсюджена, оскільки користується *легітимністю* (традиційною, харизматичною) у сприйнятті громадян. Політичну корупцію можливо зменшувати лише шляхом позбавлення легітимності в суспільній (масовій) свідомості корупційних вартостей, переведення патрон-клієнтистських соціальних моделей у ранг «ганебних».

Корупційні та посадові зловживання в бюрократичних установах виникають з причин єдиноначальності в управлінні (Паркінсон С.). Автократичний принцип побудови бюрократичних установ запрограмований на *патрон-клієнтистські* відносини, *непотизм*, *фаворитизм*, це завершується тим, що керівники оточують себе гіперлояльними, конформними, недостатньо компетентними заступниками та підлеглими, які готові допомагати в їх корупційних та посадових махінаціях [309]. Оскільки корумповані політики та посадовці з часом настільки звикають до зловживань, що без отримання *хабарів*, або іншої *корупційної неправомірної вигоди* не приймають суспільно-значущих рішень, то способом зменшувати негативний вплив автократичного стилю управління та неформальних корпоративних стосунків є періодична заміна керівництва (ротація менеджерів). Зменшити ризик вкорінення непотизму можливо завдяки рекрутуванню персоналу шляхом відкритих конкурсів [80; 167; 194; 195].

Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. констатують на соціокультурні відмінності ставлення до політичної корупції в пострадянських державах. Частка українських громадян, готових підкоритися вимогам посадовцями хабарів є у двічі-тричі вища від частки громадян у болгарській, словацькій, чеській вибірках. На думку вказаних авторів засобом подолання такої тенденції є зміна *інституційної культури*, що регулює стосунки чиновників та громадян [176, с. 128-137, с. 226-232].

Перепоною для подолання політичної корупції, за висновками Коларської-Бобінської, є картельні змови між владою й так званою опозицією: «...Уряд і опозиція начебто борються між собою, але ...це лише політичний театр, оскільки, коли йдеться про серйозні речі – гроші, власність, вплив – панує тиша, і бажання домовитися перевершує» [7, с.422-495; 132, с. 83, с. 95]. З огляду на це експертне середовище має виявляти та доносити до громадян інформацію про такі маніпулятивні кулуарні домовленості політичних гравців.

На рівні соціокультурного простору зменшувати поширення корупції можливо за умови підвищення рівня культури та освіти громадян. Інвестиції в освіту та культурний розвиток формують у людей більш вишколені інтелектуальні можливості, сприяють формуванню психологічної зрілості, гідності, самое-

фективності, чим зменшується толерантність до корупції [290; 297; 321].

Проведений огляд праць виявив, що одна категорія дослідників (прихильники теорії рис) розглядає корупцію, як прояв індивідуально-психологічних схильностей особистості до корупційних правопорушень, вияв характеру осіб-корупціонерів (чи їх пособників). Натомість представники іншої групи дослідників (неофрейдистського напрямку) шукають причини корупції не лише так в структурі особистості, як у соціальних умовах, які змушують особу діяти в корупційний спосіб – соціально-психологічний клімат у колективі, автократично-колективістська організаційна культура (застосовують жорсткі санкції до членів групи, які не інтеріоризують корупційні правила). У корумпованих організаціях (суспільствах) під тиском соціального страху в громадян формуються різні форми конформізму, самототалітаризму, самоцензури й неспроможність протистояти аморальним та корупційним вимогам корумпованих посадових та владних осіб. Отож, на даний час не існує цілісного теоретичного розуміння причин толерантності громадян до політичної корупції, наявні дослідження стосуються здебільшого проявів низової корупції, страждають поверховістю, фрагментують індивіда на окремі психологічні характеристики, за якими ми не можемо виявити цілісної причини толерантності громадян до корупційних явищ в суспільстві.

1.3 Теоретичне обґрунтування психологічних чинників толерантного / інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції

Проведений аналіз праць дає підстави констатувати, що на даний час відсутнє цілісне, системне розуміння психологічних причин толерантності громадян до політичної корупції. З огляду на це необхідно здійснити ґрунтовний теоретичний аналіз індивідуально-психологічних та соціально-психологічних (соціокультурних) причин толерантності та конформності особистості до корупційних правопорушень, а також на теоретичному рівні визначити комплекс психологічних чинників (конструктів), які є підґрунтям інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

Теоретико-методологічна основа дослідження є базою для наступного етапу – підготовки методичного інструментарію для проведення емпіричного дослідження, а тому має відповідати низці критеріїв. По-перше, теоретичне обґрунтування детально і різнобічно відтворює зміст досліджуваного явища, забезпечує цілісне, системне розуміння і тлумачення чинників (індивідуально-психологічних, соціально-психологічних) толерантного/інтолерантного ставлення особистості до корупції на основі, з одного боку, цілісного розуміння людського «Я» в динаміці розвитку ідентичності, а з другого боку, врахування соціально-психологічних впливів на особистість групових процесів. Результатом теоретичного синтезу є чітке визначення *головного концепту* («психологічних чинників ставлення громадян до корупції»), в якому проявляється розуміння і тлумачення явища, а також формулювання продуктивних гіпотез (для перевірки конструктивної валідності емпіричного інструментарію та емпіричних результатів дослідження). По-друге, теоретична модель повинна забезпечити визначення переліку конкретних спостережуваних *проявів* (індикаторів) толерантного/інтолерантного ставлення до явищ корупції, які практично можливо зафіксувати певними засобами (їх величину, силу). Якщо таких проявів є багато, то слід обрати *ключові індикатори* – ті, які ефективніше відображають сутність явища і стануть критерієм підбору готових психодіагностичних методик для емпіричного дослідження, а за відсутності таких – будуть втілені у створенні необхідних діагностичних інструментів. Теоретико-методологічний етап дослідження має відповісти на головні початкові запитання: а) «що» саме доведеться вимірювати; б) «де» слід шукати емпіричні прояви досліджуваного явища; в) «як» - завдяки яким емпіричним феноменам це явище дає про себе знати [13].

Ставлення до політичної корупції є складним для дослідження явищем, оскільки попри те, що більшість громадян публічно засуджують корупцію, висловлюються про необхідність боротися з нею, однак у реальних життєвих обставинах нерідко виявляють психологічну толерантність до владних і посадових зловживань, не докладають реальних зусиль для їх припинення. Це визначає корупцію (попри усвідомлення більшістю грома-

дян її шкоди) як ціннісно-амбівалентне явище, з яким суспільство та громадяни начебто ведуть боротьбу, однак визначальних можливостей для її відтворення і здійснення не усувають [185, с. 138]. Кожний управлінський акт, кожне ухвалюване управлінське рішення на рівні людської екзистенції щоразу має справу з тією ж самою дилемою: я як громадянин, я як публічна особа (депутат, посадовець, суддя, прокурор і т.п.) ухвалюю етично виправдане рішення, що враховує вимоги законодавства, або ж я впроваджую корумповане рішення, налагоджую сприятливу для цього ситуацію («схему»), що скеровані на досягнення протиправних особистих чи вузькокорпоративних інтересів, що суперечать законодавству, моральним цінностям, шкодять іншим громадянам, суспільним інтересам.

Ставлення до соціальної дійсності є проміжною ланкою на шляху до діяльності особистості. У контексті моделі Алмонда Г. та Верби С. ставлення особистості до соціальних об'єктів, зокрема до аморальних та незаконних стратегій посадової поведінки (якою є корупційна активність) є, своєрідною уявною переддією, налаштуванням до майбутнього розвитку подій: *«Я-ідентичність суб'єкта [інтеріоризовані норми організаційної (політичної) культури → ситуативні обставини] → ставлення до об'єкта → дія»* [281]. Початковою ланкою в цій системі є я-ідентичність індивіда, що формує подальшу смислову інтерпретацію політичної корупції. У випадку оцінювання корупції (корупціонерів) як джерела загрози для власної безпеки, важливих для себе етичних цінностей індивід формуватиме *негативне* ставлення – презирливе, зневажливе, підозріле, насторожене, нетерпиме, вороже ставлення. Коли ж корупція чи корупціонери будуть оцінені індивідом як джерело потенційних можливостей (збільшення ресурсів, статусу, влади, впливу), то ставлення матиме *позитивні* конотації – терпиме, прихильне, дружнє, підтримуюче, лояльне, толерантне, зацікавлене ставлення.

Вказані елементарні форми співвіднесення власного «Я» з соціальними об'єктами можуть не отримувати однозначної оцінки щодо складних, суперечливих об'єктів. Якщо корумповані особи, явище корупції загалом та факти політичної корупції зокрема, спричиняють в особи одночасно позитивні й нега-

тивні оцінки та емоційні переживання, у такому випадку формуватиметься неоднозначне, *амбівалентне* відношення до неї. Особа коливатиметься в своїх оцінках, не матиме однозначної позиції, переживатиме внутрішні коливання.

Окремим варіантом є *індиферентне* (байдуже) ставлення до політичної корупції, оскільки ця тема для конкретної особи не є проблемою, їй ця тема не є цікавою, оскільки особа або нічого не знає про корупцію, або вона на даний час мотиваційно жодним чином не співвідносить себе з цим явищем. Особа не сформувала власної думки про політичну корупцію, ніколи особисто не мала справи з корупціонерами, не зазнавала збитків від корупційних зловживань, у неї не виникало жодних емоційних переживань стосовно владного шахрайства. Значна частина громадян не усвідомлює і не розуміє негативного впливу владних зловживань на їх особисте становище та долю їх близьких людей.

У контексті его-психології Еріксона Е., Кегана Р. ставлення до корупції залежить від *я-ідентичності* особистості, як системи (індикаторів) знань, значень, оцінок, мотивів, рівня психологічної зрілості, ціннісних орієнтацій, морально-етичної відповідальності, самооцінки, компетентностей та ефективності у діяльності, що структурує самосвідомість людини. Я-ідентичність особистості в онтогенезі зазнає трансформацій внаслідок криз ідентичності – як епістемологічних проривів людської свідомості, самопізнання та з огляду на нові вимоги, які виникають. Між кризами я-ідентичність відносно стабілізується, зазнає ускладнення, особа освоює нові факти, значення та ролі, упорядковує своє ставлення до значущих на цей час явищ та понять [288, с. 31, с. 33; 301]. Політична корупція як соціальне явище може стати об'єктом зацікавленні та аналізу лише на певному щаблі розвитку я-ідентичності особистості. До певного часу особистість нічого не знає про корупцію, не вбачає у політичній корупції проблему особисто для себе, не має власної позиції щодо владних зловживань, а тому її ставлення є інфантильно толерантне або індиферентне. Таке ставлення проявляється в особистості в стані *дифузної я-ідентичності, неоплаченої я-ідентичності, я-ідентичності у стані мораторію*. За таких внутрішньо психологічних обставин особистість ще не здобула конгруентності (ціліс-

ності, узгодженості, автентичності, високої самооцінки, відповідальності), не має достатньої поінформованості та знань, перебуває в «підвішеному» становищі, тому схильна до конформістських стратегій взаємодії з корумпованими суб'єктами. Крім Аджиріс називає таких громадян *соціально незрілими*, які міркують, висловлюються, діють у межах захисних «шаблонів» і стереотипів, підпадають під вплив зовнішніх обставин – зокрема, підпорядковуються нормам корупційної субкультури та вимогам корумпованих посадовців [257, с.254-258].

У контексті *конструктивно-розвивальної теорії* Кегана Р. я-ідентичність еволюціонує від інфантильного стану (*імпульсивний, мотиваційний, соціалізований* або конформістський рівень я-ідентичності) до зрілого стану – *самоврядного* (авторського), *самоперетворюючого* рівнів розвитку. Особа на кожному наступному етапі розвитку я-ідентичності збільшує поле компетентності у порівнянні з попереднім етапом. Перебуваючи на певному щаблі розвитку своєї я-ідентичності, особа спроможна актуалізувати обмежене коло тем і проблем, може розуміти і відповідно протистояти лише тим проблемам, до яких готова її самосвідомість, інтелектуальний розвиток, багаж знань, вольовий ресурс.

На *конформістському (соціалізованому)* рівні розвитку я-ідентичності особистість опановує засоби власного існування в соціальних групах та суспільстві, інтеріоризує норми та цінності існуючої організаційної культури, стає їх носієм і не диференціює себе від цих норм. Домінуючою цінністю стає належність до групи. У корумпованих суспільствах індивід ментально «занурений» в корупційну (корупціогенну) організаційну (політичну) субкультуру, сприймає її як належний стан справ. У таких осіб я-ідентичність здебільшого «дифузна» або «неоплачена», тому у них немає належних інтелектуальних та психологічно-вольових ресурсів для протиставлення себе вимогам корумпованих посадових осіб та корупційної організаційної культури, яку останні намагаються легітимізувати в групах. Особи конформістського рівня розвитку я-ідентичності сприймають корумпований менеджмент як легітимно існуючий, а корупціогенну корпоративну культуру як таку, що не підлягає перегляду. Особа, по-суті, лише словесно та поведінково відтво-

рює «програму», сформовану корпоративною культурою, діє згідно заданих нею шаблонів і стереотипів. В осіб соціалізованого щаблю розвитку я-ідентичності домінує схильність до збереження звичного (корумпованого) стану справ, зручніше пристосуватися до нього, а за сприятливих обставин максимально використати для власної вигоди переваги корупційних можливостей. Особа може бути незгідна з окремими корупційними розпорядженнями або правилами, однак вона залишатиметься толерантною до «норм» корумпованого соціуму, проявляючи конформізм до аморальних вказівок корумпованого керівництва. Непокора корумпованим посадовцям чи політикам, саботаж аморальних вимог корупційної організаційної культури сприймається особами з конформістського рівня я-ідентичністю як бунт проти легітимної влади, з якою такі конформістські особи себе ототожнюють. Через це в осіб соціалізованого щаблю ідентичності домінуватиме прагнення зберегти звичний корумпований стан справ, або зручніше пристосуватися до нього.

Прикладом осіб *конформістського (соціалізованого)* рівня розвитку я-ідентичності є окремі чільні посадові особи антикорупційних, правоохоронних, антимонопольних структур, лідери так званих опозиційних партій, що є, по-суті, лобістами окремих олігархічних та кримінальних угруповань в органах державної влади і, «граючи» роль антикорупціонерів, саботують протидію і боротьбу з політичною корупцією, за менталітетом не будучи здатними протиставити себе корупційним правилам і корумпованим силам [301; 302; 303].

Антикорупційна позиція можлива лише на наступному щаблі розвитку я-ідентичності – *самоврядному* (авторському). Цьому рівню я-ідентичності притаманні психологічна та соціальна зрілість, компетентність, конгруентність особистості – *досягнута ідентичність* (Еріксон Е.). Така особистість розв'язала власні внутрішні конфлікти, резонує на соціально значущу інформацію, їх світогляд ускладнюється, вони психологічно відокремлюються від соціальних залежностей. Соціум втрачає контроль над їх волею та поведінкою. Особистість стає автором своїх рішень, з певної ментальної дистанції здійснює критичний аудит правил і вимог організаційної культури, ставиться до неї

як до системи домовленостей, що можливо й необхідно змінювати, переінакшувати. Виникає психологічна готовність чинити активний спротив спробам корупціонерів використати себе в корисливих маніпуляціях [48, с. 148-160]. Особу більшою мірою починає турбувати небезпека того, що її система поглядів та принципів може бути зневажена, зганьблена. Хто може це зробити? На це здатні корумповані посадовці, корумпована влада. Тому особистість психологічно готова протиставити себе корупції [301].

Корупція для людини стає загрозою, що деперсоналізує її, принижує її гідність, може знищити її авторитет, завдати поразки та спричинити ізоляцію. Зміст корупції пов'язаний із протистоянням особистістю зазіханням на значущі для неї «межі» з боку корумпованих гравців, котрі влаштувавши штучні соціальні монополії, пастки чи бар'єри, намагаються деморалізувати, поставити її у підвладне, принизливе становище, унеможливають самоздійснення особистості. Актуальними цінностями для особистості з досягнутою я-ідентичністю є захист *гідності, свободи волі, автономії* [221, с. 16, с. 27, с. 54].

Антикорупційна спроможність особистості може формуватись лише в контексті «авторського» рівня розвитку я-ідентичності. Цей стан я-ідентичності досягається людиною завдяки рефлексії, самоосвіти, набуттю компетентності та практичного соціального й професійного досвіду, формуванню системи цінностей (стандартів, значень, табу), психологічній зрілості, хоча б мінімальній матеріально-фінансовій автономії особи, громадянській активності. Політична корупція для людей *авторського рівня розвитку я-ідентичності* стає особистою проблемою, кидаючи їм особистий виклик, завдаючи удар по їх принципам, свободі волі, інтересам.

Поняття шаблів розвитку ідентичності стосується не лише окремої особи, але також організаційної (політичної) культури (Кеган Р.). Організаційна культура відображає домінуючий ступінь психологічної зрілості громадян, їх здатності до авторства, відповідальності. Антикорупційні реформи мають бути скеровані на заміну не лише законодавства, створення антикорупційних органів, але на заміну деструктивної корумпованої організаційної субкультури, яка деморалізує громадян, консер-

вує їх соціально-психологічну інфантильність, заподіює значні економічні та політичні збитки, жодним чином не сприяє економічному розвитку та конкурентоспроможності. Зміни *організаційної культури* мають мати мету сприяти розвитку я-ідентичності, професійної компетентності та громадянської відповідальності населення (виборців, співробітників корпорацій), замінити неефективні принципи їх комунікації та взаємодії з керівництвом, формувати засоби контролю з метою запобігання корупційним та службовим зловживанням менеджменту та політичних персон. Антикорупційні реформи мають замінити в суспільстві конформістську (соціалізовану) організаційну (політичну) культуру автократичного типу (яка легітимізує корупцію) на культуру самоврядного (авторського) рівня, в якій домінує принцип поінформованості, раціональності, відповідальності, наділення владою та ресурсами психологічно зрілих громадян [302; 303].

1.3.1 Психологічні індикатори толерантності до політичної корупції

У корумпованому суспільстві політична корупція залишається *прихованою* протиправною соціальною грою осіб з високим соціальним та політичним статусом. Більшість корупційних об'єктів залишаються не поміченими суспільством [146, с. 90-96; 156]. Крім прихованості політична корупція може проявлятися у *демонстративній поведінці*: виставляння на показ багатства (нерухомості, предметів розкоші), у демонстративно аморальних, протиправних, насильницьких діях, завдяки чому політичні корупціонери (та їх угруповання) навіюють соціальному середовищу власну статусну значущість, авторитет, юридичну невразливість, безкарність. Демонстративністю та брутальністю публічної поведінки владні суб'єкти залякують громадськість, змушують загаль до покори. В автократичній системі соціальних відносин толерування «клієнтами» корупційних зловживань (перевищення влади, давання хабарів, допомога у шахрайських оборудках керівництва і т.п.) інтерпретується як *вияв лояльності* та підвладності щодо особи корупціонера (хабарника), як *символ поваги* до статусу «патрона».

Індивідуально-психологічні чинники толерантності до ко-

рунциї. У рамках позитивістсько-функціоналістських підходів (на якому ґрунтується позитивне право) діяльність політиків та посадовців необґрунтовано спрощується, їм відводять функцію здійснення влади від імені її носія – «народу». Проголошується, що політики та посадовці мають діяти лише в рамках посадових повноважень та законодавства. Таке спрощене тлумачення особистості, політики та управління позбавлене об'єктивності. Позитивістсько-функціоналістський підхід ігнорує вплив на рішення політиків та державних посадовців ненормативних агентів: *психологічних* характеристик їх особистості – амбіцій, корисливих інтересів (владних, кар'єрних, фінансових мотивів), упереджень, неналежного професійного чи культурного їх рівня (низької самооцінки та компетентності, девіантних схильностей); *впливових політичних гравців* (політичних партнерів, патронів, фінансово-промислових груп інтересів, організованої злочинності); *зовнішньополітичних агентів впливу* (тиск на рішення політичних персон впливових держав, організацій, фінансових інституцій і т.п.).

Політична корупція є проявом *вітальної жаги* суб'єктів отримати перемогу над конкурентами і усіма засобами (макіавеллізм) зайняти владну, зверхню позицію (фрейдизм). Цей *підсвідомий потяг до влади* проявляється на: *оральному щаблі* розвитку людської психіки у схильності брехати, красти, відбирати (клептоманія), позбавляти життя; *анальному щаблі* – у пристрасті контролювати інших людей, робити їх залежними маріонетками, керувати і маніпулювати ними; *фалічному щаблі* – домагатися від інших покори, визнання, захоплення, поклоніння.

Корупційна поведінка окремих типів людей у фрейдистському підході стимулюється не завжди усвідомленими схильностями – фобіями, маніями, страхами, ігровим азартом, прагненням отримати емоційну розрядку, підвищити власну самооцінку, відчувати захищеність. Гроші (їх привласнення, розкрадання, переховування в офшорних банках) для корумпованих осіб відіграють психорелаксаційну роль. Значною мірою ірраціональна економічно-корупційна поведінка представлена у «грошовій класифікації людей» Ноєма Формана (1987), Х. Голдберга, Р. Левіса. Окремі психологічні типи підвладні так званім «грошоманіям» і можуть штовхати до корупційних ко-

рисливих зловживань: «Скнара» – захоплюється самим процесом накопиченням грошей, боїться втратити їх, не довіряє навколишнім; володіння грішми дає йому відчуття захищеності, безпеки; «Марнотрат» – схильний безконтрольно витратити гроші; періодично переживає депресію, відчуття власної нікчемності, у розтринькуванні грошей знаходить віддушину; «Грошовий мішок» – має захоплення від накопичення грошей, їх розглядає, як джерело сили, влади, високого статусу, поваги з боку навколишніх; «Торгаш» – азартно шукає можливість поторгуватися і придбати товари за меншою ціною, щоб відчути перевагу [299].

Існують індивідуально-психологічні характеристики особистості, що більшою мірою схильна до корупційної поведінки (Г. Лассвелл): *лідер-адміністратор* ототожнений з «анальним» шаблоном розвитку особистості, має пристрасть до наведення соціальної ієрархії, керування, маніпулювання, тотального контролю підлеглих, клієнтів, отримують задоволення від узалежнення інших людей, не терплять нестабільності, конкуренції, творчого підходу, з недовірою та заздрістю ставляться до індивідуалістичних людей, котрі мають лідерські задатки, особистий авторитет. Такого типу корумповані функціонери рекрутують до своїх структур лояльних осіб, схильних до конформізму (мазохізму), готових до пособництва у корупційних зловживаннях, а також усувають людей, що чинять спротив [48, с. 92-96; 71; 156, с. 35-45; 193; 221, с. 8, с. 114; 288].

Корупційна поведінка відтворює дискурс *автократичного* суспільства, в якому наявне демонстративно-деспотичне домінування окремих груп людей та принизливе підкорення решти населення. Зважаючи на такі умови, політична корупція стає формою вияву «едіпового комплексу», «комплексу кастрації», що штовхає корумпованих гравців з подвійною пристрастю змагатись за владу, контролю за корупційними потоками [221, с. 8, с. 114, с. 231-232]. Політична корупція стає відображенням глибинних «етнопсихологічних деструкцій» (архетипів, комплексів, психічних травм), що за певних соціальних обставин можуть спричинити масові соціальні психози (владоманія, грошоманія, kleptomанія; расизм, ксенофобія). Тенденція до зловживання владою стає *регресією* та

відображенням макросоціальних *маній* духовно і психічно незрілих людей, що переростає в авторитаризм. У політичних корупціонерів функція Его здебільшого є гіперболізованою, а ціннісно-світоглядна складова психіки (самість, почуття гідності, інтелект, моральний самоконтроль, почуття міри) непропорційно збіднена та слабка. Такі індивіди вкрай невротично та амбіційно ставляться до зовнішніх атрибутів домінування (звань, титулів, відзнак, посад, іміджу, уваги, майна), а, отримавши владні повноваження, стають непомікованими, зухвалими, жадібними, садистично жорстокими, з оточення усувають конкурентів, щоб краще виглядати на фоні слабкіших людей (нарцисизм).

Поширенню корупції сприяє недостатня освіта, непоінформованість, некомпетентність громадян, а також когнітивні внутрішньо особистісні конфлікти. Посадовці та політики, володіючи більшими знаннями, поінформованістю, доступом до конфіденційної інформації і державної таємниці, отримують значну перевагу над рештою громадян, що дає їм можливість, маніпулюючи, зловживати владою та службовим становищем. Корупційна рента покриває, зокрема непригаманні для діяльності посадової чи політичної особи види діяльності: помічника-експерта окремих клієнтів, посередника в налагодженні неформальних зв'язків з «патронами», довіреної особи, юриста (всупереч забороні неправомірно надавати перевагу фізичним або юридичним особам) [77, ст. 6, п. 4].

Маніпулятивний характер впливу посадовця-корупціонера на *когнітивну* сферу особистості-клієнта під час посадових зловживань, проявляється у: створенні сприятливих для корупції *ситуацій* (інсценізація псевдореальності), провокуванні різноманітних «стимулів» для «клієнтів» (залякування, обман, вимагання, тиск, зволікання, ігнорування); для «співучасників» (залучення до співробітництва, матеріальне зацікавлення); для «виконавців» (стимулювання, примушування, залякування, усунення, вбивство); для «суб'єктів контролю» (примушування до бездіяльності шляхом підкупу, залякування, насилля).

До корупційних дій людина здебільшого залучається, попадаючи в конкретну, здебільшого несприятливу для неї *ситуацію* (борги, відсутність власного житла тощо). Я-ідентичність ін-

дивіда в таких кризових обставинах стає *дифузною*, в такому стані особа не здатна чинити спротив корупційному тиску [48, с. 148-160]. Зовнішні обставини змушують особу діяти не так, як вона б того хотіла, а так, як змушує ситуація [50; 228; 272; 273; 288]. Поодинокі протиправні чи аморальні вчинки не обов'язково докорінно змінюють структуру особистості. Щоб відбулась перебудова структури особистості необхідні кількарізкові протиправні дії. Цьому сприяє, для прикладу, робота людини в корумпованій установі, під керівництвом корумпованого менеджменту. Формування особистості корупціонера за своєю сутністю є процесом *деструктивної соціалізації*. Особа під час перших службових протиправних дій вдається до захисних стратегій для розв'язання морально-етичного дискомфорту від власної протиправної поведінки, захищає власне «Я» завдяки різноманітним інтерпретаціям свого негідного вчинку: *раціоналізації* – «мушу зловживати, бо зарплата не відповідає рівню моєї кваліфікації чи рівню видатків», «якщо не візьму я, то візьмуть інші»; *регресії* – «вдаюся до порушень, бо не можу відмовити впливовій особі»; *ідентифікації* – «світ не зміниш, успішні люди так діють»; *проекції* – «я в цьому не замішаний, мені підсунули фіктивні документи»; *сублімації* – «частину хабара пожертвую на благі справи»; *витіснення* – «це був наче не я»; *гальмування* – «після успішного завершення цієї справи без спиртного не обійтись» [149, с.48-49; 221, с.46]. Соромлячись брати хабарі грішми, корупціонери беруть інші цінні речі й при цьому «відчувають психологічне полегшення» [213, с.61-62].

Сформований корупціонер діє як злочинна особистість, протиправні вимогання та дії стають зухвалими та агресивними. Незаконні рішення, протиправне збагачення (хабарі, розтрати) стають для особи символічним еквівалентом *влади, сваволі*, що підвищують самооцінку корупціонера: «...згода на менші хабарі може стати перешкодою для можливості просуватися на вищі політичні посади... особу за таких обставин вважатимуть «дрібною» й просто забудуть про неї» [213, с.62-63].

Вагомим засобом вчинення корупційних злочинів та їх не розкриття є використання ініціаторами корупційних обрядок *когнітивних, мотиваційних, рольових конфліктів* у психіці людей, які з тих-чи-інших причин стають причетними до корупційних

справ. У сфері службової діяльності мотиваційні конфлікти у ситуаціях зловживань та корупції змушують співучасників (всупереч їх волі) виконувати незаконні розпорядження та накази, а суб'єктів контролю (правоохоронців, суддів і т.п.) – не протидіяти злочинам, не карати правопорушників.

Мотиваційний конфлікт збільшує в індивіда суперечливе, амбівалентне ставлення до об'єкта, внаслідок появи в індивіда протилежних й приблизно рівних за силою мотивів, цілей (див. додаток А, «ставлення», «амбівалентність»). При цьому людина переживає різноманітні негативні психічні стани: розгубленість, нерішучість, невпевненість, зниження самооцінки, підвищену тривожність, пасивність, конформізм, бездіяльність, зневіру у власних силах, депресію, страх, паніку, нервове та фізичне виснаження, суїцидні наміри. Амбівалентність є суперечливим ставленням особистості до явища або способу поведінки. Наслідком амбівалентності є криза. У гіршому випадку амбівалентність може спричинити регресію психіки, психічні розлади та патології. За сприятливого сценарію амбівалентність спричиняє мобілізацію усіх духовних та інтелектуальних зусиль людини і уможливорює розвиток її як особистості.

Внаслідок виникнення в людини суперечливих думок та мотивів щодо корумпованих осіб або дій вона стає на певний час покірною, нездатною чинити опір зовнішньому тиску, оскільки не може вибрати з двох рівносильних позитивного та негативного мотивів; з двох рівносильних негативних мотивів. Когнітивні дисонанси провокують бездіяльність, конформізм [77, ст. 1; 136, с. 76-77; 143; 170; 218; 261; 308]. Мотиваційні протиріччя виникають між потягами та потребами сфери Ід (бажане), домаганнями сфери Его (корисне, амбіції), вимогами Супер-Его (належне). У сфері службової діяльності мотиваційні конфлікти виникають, з одного боку, між вимогою Супер-Его, тобто вимоги діяти згідно закону, моралі, інтересів суспільства, а, з другого боку: сферою Ід – небажанням діяти; небажанням піддавати ризику себе, свою кар'єру, своїх близьких; небажанням брати відповідальність, привертати увагу, йти всупереч звичному ходу подій; неготовністю руйнувати позитивні стосунки із посадовцем-хабарником; сферою Его – корисливими мотивами, бажанням отримати певні блага в обмін за певні дії або бездіяльність;

корпоративними інтересами (виявлення злочину, або бездіяльність у пособництві злочину завдасть збитки важливому корпоративному інтересові, корпоративним цілям) [162, с.106-107].

Амбівалентність має структурні компоненти: *приховані* (афективно-когнітивний, мотиваційно-вольовий), *проявлені* (поведінковий, інтерактивний, вчинковий). *Афективно-когнітивний компонент* амбівалентності проявляється в одночасній поляризації емоційних та розумових реакцій. При амбівалентності особистість може поважати іншу людину (когнітивний компонент) за її досягнення і високий соціальний статус, але при цьому вона не подобається (емоційний компонент) через її егоїзм та ігнорування суспільних інтересів. Фрустраційна толерантність або інтолерантність – здатність/нездатність індивіда інтегрувати протилежності, що спричиняє роздратування, стрес, психологічні зриви, кризу. *Мотиваційно-вольові компоненти* амбівалентності проявляються в суперечливих прагненнях (боротьбі мотивів). Через неможливість одночасно реалізувати два суперечливі мотиви індивід намагається циклічно концентруватись то на одному, то на іншому мотиві. Високо амбівалентні (нерішучі) індивіди переживають коливання навіть при вирішенні простих питань. *Поведінковий компонент амбівалентності* проявляється у коливаннях індивіда між доброзичливістю та агресивністю, активністю та пасивністю, ініціативністю та поступливістю, рішучістю протидії та конформністю і самоприпущенням. Найбільш гострою поведінковою реакцією на амбівалентність є – агресія (фізична чи словесна). Виплеск агресії має подвійну функцію: націлений на рішуче намагання усунути перешкоду, а також зменшити емоційну напругу, навіть у тих випадках, коли перешкоду усунути чи здолати неможливо [81; 276].

Проявивши конформізм, вчинивши всупереч власним бажанням або переконанням особа стає *неконгруентною*. На емоційному рівні особистість переживатиме негативні емоції: відчуватиме тривогу, сором, невдоволення. Внутрішній конфлікт триватиме лише у тому випадку, якщо дії особистості були здійснені під недостатнім тиском. Якщо ж громадянин (посадовець, підлеглий, клієнт) зможе пояснити власні корумповані вчинки вагомою підставою («мене могли звільнити з роботи»,

«мені погрожували фізичним насильством»), то внутрішню дисгармонію буде подолано і особа не турбуватиметься з приводу вчиненого. Через це у корупційній практиці необхідну протиправну поведінку учасників корупційних маніпуляцій досягають шляхом *погроз, шантажу, вимагання, фізичного насилля, або підкупу*. Корупціонери розраховують, що «клієнт», розуміючи вкрай негативні для своїх інтересів наслідки в разі відмови чи спротиву, погодиться на виконання незаконних дій (невигідних, чи заборонених законом) як на менше зло. Завдяки висуненню корумпованими гравцями незаконних вимог в ультимативній формі *політичну чи посадову особу* (суддю, слідчого, прокурора, клієнта) змушують до протиправних дій (ухвалити незаконне рішення, підписати фіктивні документи, надати конфіденційну інформацію, припинити розслідування корупційного злочину, надати неправомірну вигоду і т.п.) [13, с.307-311; 136, с. 76-78; 143; 170; 182, с.188-193; 218; 261; 290; 308; 320].

У законі України «Про засади запобігання і протидії корупції» (№3206-VI, від 07.04.2011 р.) є низка понять («безпосереднє підпорядкування», «близькі особи», «конфлікт інтересів», «неправомірна вигода»), котрі окреслюють явища мотиваційних конфліктів, неконгруентності, що спричиняють в індивіда амбівалентне ставлення при вчиненні корупційних злочинів. Для запобігання корупції (з причини виникнення мотиваційних конфліктів у роботі державних службовців) у законодавстві передбачено низку заходів, зокрема повідомлення співробітником вищестоячому керівникові про корупційні вимоги з боку безпосереднього керівника [77, ст. 4, ст. 7, ст. 9]. Однак за умов «кругової поруки», фіктивності профспілок, корумпованості судів спроби підлеглих відмовитись від виконання незаконних розпоряджень корумпованого керівництва має наслідок – їх звільнення. З цієї причини в корумпованому суспільстві прецедентів використання службовцями вказаних антикорупційних норм є вкрай мало, а отже така практика протидії корупції не стає елементом організаційної культури.

Попри те, що громадяни здебільшого негативно оцінюють: злочинний характер корупційних дій, егоїстичність мотивацій її організаторів, збитки для суспільних інтересів; деморалізую-

чий вплив корупційних дій на громадян та культуру суспільства; зухвало-цинічну менторсько-моралізаторську риторику корумпованих політиків. Однак ставлення до конкретних проявів політичної корупції (якщо особа має справу з ними часто і безпосередньо), не є настільки однозначним. Громадяни за певних обставин можуть позитивно оцінювати політичну корупцію та корупціонерів, зокрема, коли справа торкається легально діючих політиків, яких вони підтримували на виборах, чи посадовців (їх безпосередніх керівників), коли політичну корупцію ті використовують з метою протекціонізму та лобювання інтересів свого регіону, міста, галузі народного господарства, свого підприємства; або з метою послаблення тих політичних сил, до яких громадяни мають негативне ставлення. Політична корупція також сприймається громадянами позитивно, як засіб швидкого прийняття рішень, та оперативного вирішення практичних проблем (ухвалення законів, урядових рішень, накопичення стартових ресурсів для бізнесу чи політичної кар'єри), як альтернативи довготривалим бюрократичним зволіканням; як спосіб досягнення громадянином особистих інтересів, чи інтересів родичів, друзів (як альтернатива до анонімних суспільних інтересів).

Отже, індивідуально-психологічними чинниками (індикаторами) толерантності громадян (підлеглих, клієнтів) до корупції є *мазохізм, дифузна ідентичність, конформістський рівень я-ідентичності, амбівалентність ставлення, мотиваційні конфлікти (підкуп, тривожність, розгубленість, нерішучість, невпевненість, низька самооцінка, конформізм, бездіяльність, неконгруентність, депресія, страх, паніка, нервові та фізичне виснаження); непоінформованість, некомпетентність, маніпулятивний вплив на емоційну та мотиваційно-вольову сферу особистості громадян (обман, залякування, шантаж, шахрайство, «кругова порука»).* Індивідуально-психологічними індикаторами корумпованих осіб є *деструктивна соціалізація, недорозвинутість морального самоконтролю, «анальний тип» особистості, комплекс кастрації, вітальна жага влади, грошоманія, клептоманія, макіавеллізм, захисні механізми (регресія, раціоналізація, витіснення тощо), садистичні манії.*

Соціально-психологічні чинники толерантності до корупції. Політичну корупцію політиків, державних

службовців, посадових осіб спричиняють також соціально-психологічні чинники, які виникають внаслідок взаємодії людей у неформальних групах та формальних бюрократичних установах (в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, органах місцевого самоврядування). Слід з'ясувати соціально-психологічні механізми вчинення корупційних дій осіб, які проявляються в соціальних групах.

Політична корупція є діяльністю людей у формальних установах і неформальних соціальних групах, внутрішній динаміці яких притаманна боротьба за владу, домінування-підпорядкування, конформізм, конфлікти і т.п. У керівників державних установ, попри законодавчі обмеження, є низка прихованих владних ресурсів під час ухвалення рішень: *зволікання* з прийняттям рішень, *відмова* у прийнятті рішення. Попри формальні норми, неформальні інтереси, звички, відносини можуть суттєво визначати структуру поведінки та рішень корумпованих посадових та політичних осіб.

Процес звикання людини до корупційних норм відбувається шляхом *адаптації, соціалізації, інкультурації*. Механізм інкультурації є непомітний: індивід «занурюється» в існуючу організаційну субкультуру, при цьому моделі поведінки йому не нав'язують, а він неначе їх самостійно знаходить і присвоює собі, оскільки і він, і громадська думка вважають їх необхідними. Корупційна поведінка засвоюється шляхом *наслідування*: молодше покоління вчиться корупційним технологіям від своїх попередників. Старше покоління заохочує, змушує молодь прийняти аморальні соціальні стандарти як «норму». Корумповані спільноти (посттоталітарні спільноти, злочинні групи, колективи установ, партії і т.п.) стають середовищем для *корупційної соціалізації*. Ритуалізація щоденного існування особи в авторитарній корумпованій групі, страх людини перед покаранням за непослух полегшують звикання до виконання протиправних наказів керівників. Психологічне приниження і підпорядкування людини формальним «авторитетам» (керівникам), делегування їм права приймати корумповані рішення, заборона словесно критикувати корумпованих керівників, перечити їх незаконним вимогам – таке соціально-психологічне явище отримало назву *самототалітаризму* (форма конформізму), що

проявляється у поведінці особи, яка на очах владного суб'єкта вдається до стратегій втечі, ховання, завмирання [35; 140, с.31-38; 146, с.94-95; 154, с. 86-93; 178].

Ми звертали увагу, що ставлення до політичної корупції залежить від оцінки громадянами соціально-правової ситуації в державі, ефективності запобігання і боротьби з корупцією. Якщо влада блокує, ускладнює для населення законні шляхи досягнення успіху, тим вона стимулює хабарництво та корупцію. Прийнятність законної чи корупційної поведінки сприймається людьми з огляду на *загальну правову/неправову ситуацію* у спільноті. Якщо корупція набула значного поширення, то деструктивний правовий клімат («фон», «тло») змушує людину відтворювати корупційні практики, штовхає проявляти конформізм щодо владних зловживань. У корумпованому суспільстві людина змушена вибирати: бути «білою вороною», «посміховищем» в очах корумпованого соціального докільця, або ж прийняти поширені корумповані правила гри і «не виділятися».

Корупційні практики поширюються або згори-донизу, або знизу-догори по владній вертикалі. У другому випадку урядова корупція зумовлюється низовою корупцією: корумповані посадовці низового та середнього рівня потребують корумпованого начальства та корумпованої влади, щоб за сплату «патронам» «корупційної ренти» (відкату) мати можливість на своєму рівні отримувати корупційні доходи. Корумповане керівництво відіграє роль «даху» якому підлеглі демонструють *лояльність* за можливість незаконним чином збагачуватись при їх мовчазній згоді. Корупціонери середнього рівня потребують на горі владної піраміди корумпованих керівників, останні продаватимуть за відповідний відсоток політичну протекцію та юридичну недоторканність.

Коли ж до влади в корумпованій структурі в якийсь спосіб зненацька прийдуть некорумповані управлінці чи політики, то їх дії (вказівки, рішення, реформи, політика) сприйматимуться групою (пронизаною корупцією та звиклою до корупційних правил) як психологічно чужа інновація. Корумпований персонал не сприйматиме серйозно, не коритиметься некорумпованим управлінцям, саботуватиме їх рішення і за зручної нагоди усуне

їх від управління.

Політична корупція задовольняє садистсько-мазохістські установки соціуму (неофрейдизм), який формує запит на появу корумпованої влади. Політична корупція стає не випадковістю, а наслідком *неоголошеного корупційного консенсусу суспільства і влади* (корупціогенної політичної та корпоративної культури) для відтворення корумпованого контексту. За таких соціокультурних реалій владні групи робитимуть спроби легалізувати корупційні правила шляхом узурпації влади та монополізації економічних ресурсів [150, с. 353-357; 266].

Корупційні обгородки є організованою злочинною діяльністю, в якій задіяні чільні посадові особи державних інституцій. До її здійснення залучаються організатори, співучасники (керівництво, заступники і т. ін.), посередники, виконавці (підлеглі). Керівники рідко беруть безпосередню участь у виконанні злочинних дій, їх функція – приймати рішення. Виконання рішень є прерогативою *співучасників* – заступників, підлеглих осіб. У корумпованій організації може бути запроваджена *колегіальна* форма управління (злочинні асоціації) з розвинутою структурою зв'язків між рівними за статусом співорганізаторами [15, с. 150-152; 45, с. 194-195; 65]. У партійних організаціях впроваджується «соціалізація протизаконності»: керівники партій вдаються до отримання хабарів за прохідні місця у виборчих партійних списках, або за отримання державних посад; створюються нелегальні фонди для збору хабарів від бізнесу в обмін на лобіювання їх інтересів; ведеться подвійна бухгалтерія. Влаштовуються *змови* з парламентськими і позапарламентськими партіями про *імітацію* політичного протиборства [213, с. 132-136, с. 202-209].

Корупційна взаємодія посадовців, громадян, контролюючих державних інституцій інтерпретується як своєрідна «гра» [16]. Внаслідок ігрової ситуації (*agon*) корупційні махінації інтерпретуються її учасниками не як протиправні, а як ігрові з притаманними азартом (*alea*), таємничістю, лицедійством (*mimicry*). Гравці з азартом втягуються в корупційну «схему» і з рішучістю, ентузіазмом, готовністю ризикувати борються за успіх і можливість довести справу до завершення. Завдяки *корупційній грі* учасники реалізують змагальні мотивації, здобувають в

корумпованому співтоваристві символічну ідентичність (вагому «роль», високий «статус»). Заради престижного статусу корумповані гравці готові ризикувати [271].

Коли відбуваються спроби впровадження політичних реформ, стає особливо актуальним питання *політичної культури*. Переважно реформи пов'язуються із прийняттям змін до законодавства. Однак з часом стає зрозумілим, що попри прогресивне законодавство в суспільстві істотних змін з певних нез'ясованих причин не відбувається. Цією причиною є організаційна (політична) культура (як система неформальних норм, сформованих історично), яка або сприяє змінам, або консервує попередні форми відносин. Новоприйняті закони є лише косметичним «фасадом», який не істотно впливає на поведінку людей в суспільстві. Громадяни саботують законодавчі нововведення і по інерції діють згідно до «неписаних» правил політичної культури, що проявляється в звичках, етикеті, стереотипах. Крім того залишаються впливові агенти (корумповане керівництво установ, монополісти, організована злочинність, лобісти), які незацікавлені у змінах і слідкують за дотриманням «неписаних» норм політичної культури. Щодо ініціаторів реальних антикорупційних реформ врешті можуть застосувати санкції (від дискредитації, ув'язнення, видворення за межі держави включно з убивством).

Глибинний рівень політико-культурних звичок громадян важко піддається змінам. Тут неможливо добитися прогресу без зміни світогляду, я-ідентичності особистості, збільшення контролю людиною за власними схильностями [163, с. 210-213; 191; 270; 280]. Через інерційність масової психології *інновації* (зокрема антикорупційні) у політичній культурі натрапляють на значний індивідуальний та суспільний спротив, реформи вироджуються в їх імітацію. Натомість феномен політичної корупції виявляється стабільним архетипом людської природи [46; 82; 93; 176; 238].

Для аналізу ставлення громадян до політичної корупції в сучасній Україні, важливо знати історичні витоки та соціально-психологічні особливості політичного істеблішменту. Не врахувавши «радянських коренів» вітчизняної політичної корупції, неможливо адекватно формувати лінії на зменшення її впливу

сьогодні. Вітчизняна політична культура сформувалась на пострадянському підґрунті: перейняла корупційні правила, «подвійну» мораль, лицемірство, словесну еквілібристику представників партійної номенклатури, засилля бюрократії, кругову поруку і безкарність політичного класу, психологічне самоприпинення та самототалітаризм (мазохізм) громадян, слабкість громадянського суспільства, що є сприятливим підґрунтям для розростання політичної корупції [2; 10; 28; 67, с.16-18; 154; 178; 187; 192; 198; 219; 220, с.239-244; 265].

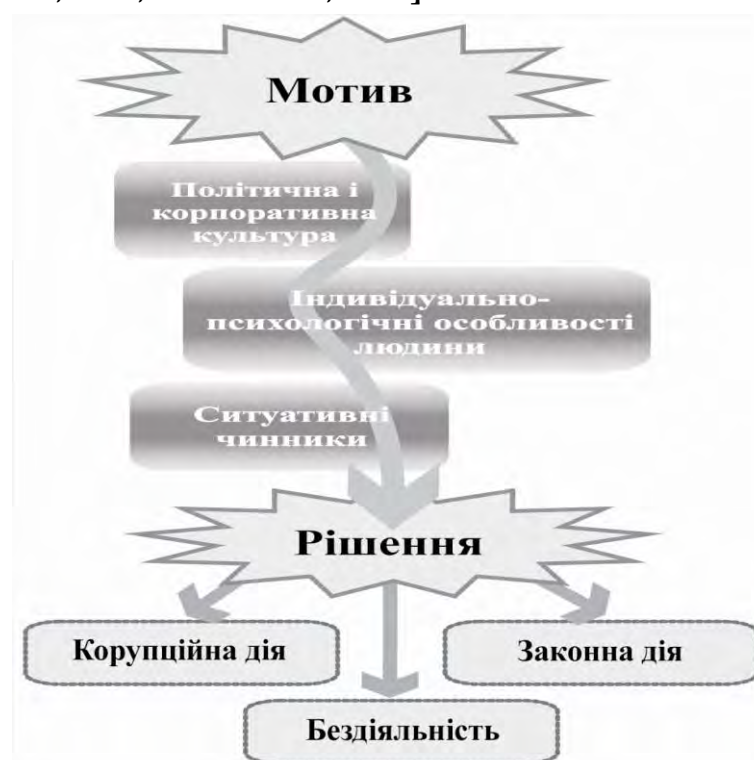

Рис. 1.1. Структурні компоненти, що впливають на прийняття рішення особистості в корупційних умовах.

Отже, соціально-психологічними чинниками толерантності громадян до політичної корупції є загальна неправова ситуація та рівень поширеності корупційних практик у суспільстві, корумпованість корпоративних відносин на «низовому» щаблі; неоголошений корупційний консенсус частини суспільства і влади, корупційна соціалізація, соціалізація протизаконності, картельні міжпартійні змови; корупціогенна політична субкультура (витоки якої заховані у радянському посттоталітаризмі), з «подвійною» мораллю, лицемірством, демагогією представників номенклатури, бюрократією, круговою порукою, безкарністю політичного класу;

психологічне самоприпущення та самототалітаризм (мазохізм) громадян, слабкість громадянського суспільства. Підсумовуючи аналіз індивідуально-психологічних та соціально-психологічних чинників, котрі впливають на ставлення громадян до проявів корупції і проявляються в процесі прийняття ними рішень (сприяти, чи протидіяти корупції) узагальнемо їх структурні компоненти: а) політична та організаційна культура в суспільстві; б) рівень розвитку я-ідентичності особистості (індивідуально-психологічні її характеристики); в) ситуативні чинники [155, с. 120-130]. *Політична та організаційна культура* як історично сформована система норм та взірців поведінки людини у сфері політики та соціального управління істотно впливає на ставлення особистості до корупційних дій. Громадяни у процесі соціалізації переймають норми корупціогенної організаційної (політичної) культури, засвоюють їх на підсвідомому рівні завдяки механізмам наслідування, адаптації, інкультурації.

Особистість конформістського рівня розвитку я-ідентичності здебільшого не усвідомлює свою психічну «інфікованість» стереотипами домінуючої у суспільстві політичної та організаційної культури. У особистості, як носія певного типу організаційної культури, формується толерантне, амбівалентне або інтолерантне ставлення (терпиме/нетерпиме, пасивне/агресивне) до конкретних проявів корупції, зокрема до *авторитарного стилю управління корумпованих посадовців, посадових зловживань та шахрайства, виборчої та політичної корупції та інших аморальних форм досягнення соціального успіху.*

Крім організаційної культури на ставлення особистості до корупції впливає рівень розвитку я-ідентичності (індивідуально-психологічні її характеристики). Громадяни різного віку, статі, рівня освіти та компетентності, соціального та майнового статусу, з різним рівнем самооцінки, психологічної зрілості, морально-етичної відповідальності відмінним чином ставляться до особистої участі у корупційних зловживаннях. Одні більш доляльно, а інші нетерпимо реагуватимуть на пропозиції (вимоги) продати свій голос на виборах, допомогти керівництву незаконно збагатитись, давати чи вимагати хабарі і т.п. Індивідуально-психологічними

індикаторами інтолерантного ставлення до корупційних дій є: а) *когнітивні задатки особи* – прогностичні можливості (міра завбачливості), консерватизм–радикалізм, критичність в ухваленні рішень, рівень амбівалентності до корупційних ситуацій; б) *специфіка я-концепції* – рівень самоповаги, самовпевненості, почуття самоефективності; патерналістські очікування, мотиваційна спрямованість, соціальний скептицизм-оптимізм; рівень морально-етичності відповідальності; службова та виборча корупціогенність, толерантність до аморальності в діловій сфері, макіавеллізм; в) *поведінкові установки*: самототалітаризм, антикорупційна спроможність, соціальна активність. *Авторський рівень розвитку я-ідентичності* особистості уможливорює їй психологічну готовність протиставити себе корупційній організаційній культурі та корупційним вимогам.

Ситуативними чинниками, що впливають на ставлення до корупції є реальні обставини, в які потрапляє особистість (під час роботи, вирішення проблем матеріального забезпечення, кар'єрного розвитку, в здійсненні громадської та комерційної діяльності і т.п.). До ситуативних чинників віднесено: побутова, службова, виборча, владна корупція, рівень доходів громадян.

Референція названих структурних компонентів (наприклад корупціогенної організаційної культури і несприятливих для ситуативних обставин) формує відповідне ставлення до корупції, що впливатиме на прийняття індивідом рішення (сприяти корупції – перебувати в бездіяльному стані – протидіяти корупції). У цій системі антикорупціогенним чинником є я-ідентичність особистості, певне поєднання її індивідуально-психологічних характеристик, зокрема наявність в особистості антикорупційної спроможності, почуття *самоефективності* у протиставленні корупційному тиску.

1.3.2. Психологічні індикатори інтолерантного ставлення до політичної корупції

Інтолерантне ставлення до корупції може формуватись у контексті «*авторського*» *щаблю розвитку я-ідентичності особистості* [273; 301]. Службова та політична корупція стає для людини проблемою, оскільки сприймається нею як *публічне принижен-*

ня, ганьба, що унеможлиблює її автономію та руйнує її публічну репутацію. Людина з авторським рівнем я-ідентичності («досягнута ідентичність») у випадку незгоди з домінуючими корупційними «правилами» здатна сформувати антикорупційний світогляд і антикорупційну стратегію поведінки [17; 19]. Наражаючи себе на соціальні ризики, громадяни протидіють корупційним правилам. У психології морально оправданий ризик називають *вчинком* (Петровський А., Леонтьєв А., Якобсон С., М'ясоїд П., Роменець В., Татенко В.) [253]. *Антикорупційний вчинок* є формою усвідомленої, цілеспрямованої активності особистості, яка реалізується у соціально несприятливих, ризикованих ситуаціях відкритого конфлікту з корумпованими гравцями (посадовцями, політиками та їх групами). Антикорупційні вчинки можливі при здатності особистості психологічно не підпадати під вплив корупціонерів та «неписаних норм» корупційної субкультури. Психологічною основою таких вчинків є *антикорупційна спроможність* – особистісна характеристика, що проявляється у психологічній здатності протистояти корупційному тиску, діяти в рамках етичних та правових норм у соціально ризикованих ситуаціях. Учинкові аспекти інтолерантного ставлення до корупції проявляються в поведінці громадських діячів, політиків, що всупереч небезпеці з боку незацікавлених корумпованих груп активно протидіють проявам політичної та посадової корупції, впливаючи на суспільну думку, змінюють «правила» організаційної (політичної) культури, впливають на формування антикорупційного світогляду громадян, закріплення антикорупційних стандартів соціальної поведінки. Інтюлерантне ставлення особистості до проявів політичної корупції виникає з одного боку спонтанно, а, з другого боку, внаслідок свідомих, вольових зусиль, всупереч «правилам» корупційної субкультури, вимогам чи погрозам корумпованих суб'єктів, спокусам уникнути особистої відповідальності за рішення [99; 131; 184; 202; 253; 263; 290].

Когнітивні дисонанси і мотиваційні конфлікти, які доводиться долати в процесі антикорупційної стратегії поведінки, здійснює не лише негативні емоційні стани (страх, розгубленість і т.п.), але розвиває психологічну зрілість, зміцнює морально-етичну відповідальність, поглиблює інтелектуальний по-

тенціал особистості. Стан «кризи», спричинений когнітивними дисонансами і мотиваційними конфліктами, є передумовою трансформації інфантильної (конформістської ідентичності) в зрілу (авторську, досягнуту) я-ідентичність особистості. Конфронтація з корумпованими агентами, ризикований конфлікт людини з корупційними «правилами» актуалізує моральні та інтелектуальні ресурси людини, здійснює психотонізуючий вплив на неї, виводить її свідомість з «напівдрімаючого» стану, мобілізує її інтелектуальні та прогностичні навички, спонукає опановувати емоції, проявляти рішучість і наполегливість [13, с.310-311; 221, с.6; 224]. Позитивним психологічним наслідком вчинкових антикорупційних зусиль є здобуття особистістю конгруентності, самовідповідальності за все, що стається з нею та соціальним довкіллям, з приводу чого Франкл В. зазначав: «Я вважаю небезпечною помилкою припущення, що в першу чергу людині потрібна рівновага... Насправді людині потрібне змагання за якусь мету, знаходження потенційного змісту, призначення, яке обов'язково буде здійснене» [14, с.307; 263].

Завдяки здійсненню антикорупційних вчинків здійснюється психологічне зростання особистості, рефлексія, інтелектуальні інсайти, диференціація власного «Я», упорядкування індивідуальних принципів, цінностей. Людина тренує *моральний самоконтроль* власної поведінки, що проявляється у відчуттях загрози *втратити гідність, пережити приниження, потерпати від сорому чи докорів сумління* у разі вчинення (і публічного виявлення) корупційних дій. Особа на поведінково-символічному рівні відмежовується від «норм» корупційної субкультури.

Ставлення до проявів політичної корупції загострюється у тих випадках, якщо її наслідком є швидке і стрімке погіршення умов життя, очевидне порушення звичних форм життєвого укладу громадян. Політична корупція провокує масові невдоволення у формах: стихійних або організованих акцій масової громадянської непокори [19]. У ставленні громадян до політичної корупції проблемою є *подолання амбівалентності*, що проявляється в емоціях страху (спричинених ризиками мати справу з агресією з боку корумпованих гравців), пасивності, розгубленості, поступливості, неорганізованості дій. Поведінкову амбівалентність можливо долати шляхом особистої участі у

суспільно значущих подіях, оскільки безпосереднє залучення до діяльності сприяє в особистості формування упевненої поведінки, самоефективності (професійної, громадянської). Якщо особистість зуміє сформувати значущі тлумачення соціальних подій і власної ролі в них, то тим самим стане можливою антикорупційна стратегія її дій. Лише за умови здійснення антикорупційних вчинків людина стає суб'єктом, джерелом активності, автором змісту власних учинків [17; 19; 99; 253].

Наведені індивідуально-психологічні трансформації як ідентичності особистості щодо ставлення до явищ корупції проявляються в інтегрованій психологічній характеристиці – *антикорупційній самоефективності, антикорупційній спроможності*, що є джерелом соціальної активності, готовності до ризику, інноваційності. Оскільки мислення та діяльність особистості в межах корупційних сценаріїв відповідає шаблонам корупційної субкультури, то здатність особистості придумувати та реалізовувати акорупційні способи розв'язання протиріч у конкретних корупціогенних ситуаціях є проявом інтелектуально-діяльнісної спроможності особистості до інновації.

Самоефективність (в підходах *соціально-когнітивної теорії* А. Бандури) є усвідомленням особистістю власних навиків, компетентності та ефективності у конкретній діяльності, вмінням проектувати й організовувати поведінку, яка відповідає унікальній ситуації чи розв'язанню певного типового або нетипового завдання; впевненість людини в тому, що вона спроможна здійснити дії, що необхідні для конкретної проблемної ситуації [200]. Частина громадян не чинять спротив корупційним вимогам тому, що не знають яким чином слід діяти ефективно в таких соціально ризикованих ситуаціях, тим самим визнають свою неспроможність щодо змагання з корумпованими посадовцями та політичними суб'єктами. Лише ті громадяни здатні активно проявити своє інтолерантне ставлення до політичної корупції, до корупційних дій та осіб, які на когнітивному, емоційному, поведінковому рівні розуміють сутність конфлікту з корупційними гравцями та знають стратегію власних дій, що приведе якщо не до перемоги, то хоча б не до поразки і програшного, підвладного становища. Згідно до А. Бандури джерелом антикорупційної мотивації особистості є *досвід* успішної

діяльності у сутичці з корумпованими сторонами. Компонентами самоефективності є: а) загальні здібності та високий рівень компетентності в конкретній проблематиці (*когнітивний компонент*); б) висока самооцінка, самоповага, стресостійкість щодо негативних переживань, шантажу, ворожих обставин (*емоційний компонент*); в) високий рівень самоорганізованості, фізичних, вольових, комунікативних, організаційних можливостей і навиків у досягненні цілей в складних, ризикованих соціальних ситуаціях (*поведінковий компонент*). Джерелами самоефективності особистості є, з одного боку, власні реальні успіхи, спостереження за чужим досвідом досягнення успіху (*когнітивно-поведінкові компоненти*); а, з другого боку, самопідкріплення; емоційний підйом (*емоційний компонент*).

Отже, інтолерантне ставлення особистості до корупції проявляється в конфронтації з правилами корупційної субкультури, індивідуальних антикорупційних вчинках та колективних формах тиску на корумпованих агентів. Психологічним підґрунтям антикорупційних вчинків є *психологічно зріла, етично відповідальна я-ідентичність особистості, відчуття самоефективності (професійної, громадянської), антикорупційна спроможність громадян*.

Висновки до розділу 1

У результаті аналізу політичної корупції та психологічних чинників толерантного ставлення до її проявів можна сформулювати такі висновки. Не існує консенсусу щодо поняття політична корупція. З одного боку, її ідентифікують з економічними зловживаннями, а, з другого боку, її ототожнюють із перевищенням, узурпацією влади менеджментом та політичними групами та їх представниками. З'ясовано, що на даний час корупція вважається суспільно небезпечним однак не визнається в чинному законодавстві кримінальним діянням, за яке передбачено здебільшого адміністративну відповідальність. Попри наявність низки міжнародних конвенцій досі корупцію (а отже і політичну корупцію) не вдається визнати окремим кримінальним злочином. В контексті економічних підходів з'ясовано, що корупційні засоби є доволі поширеною технологією здобуття та концентрації фінансово-економічних ресурсів. Політологічні висновки трактують політичну корупцію як ефективний і

необхідний засіб формування олігархічних та авторитарних політичних систем впродовж історії.

Встановлено відсутність вагомих досліджень з цієї проблематики в психології. Прихильники теорії рис розглядають корупцію, як прояв вроджених індивідуально-психологічних схильностей особистості до корупційних правопорушень, вияв характеру осіб-корупціонерів (чи їх пособників). Представники неофрейдизму визнають первинність соціальних обставин, в які потрапляє особистість, а тому шукають причини толерантного ставлення до корупції у соціальних умовах, що завдяки механізмам інкультурації, деструктивної соціалізації формують у громадян риси меншовартості, конформізму, морально-етичної сліпоти, неспроможності протистояти незаконним вимогам корупціонерів, призвичаюють діяти в корупційний спосіб.

Індивідуально-психологічними чинниками (індикаторами) толерантності громадян (підлеглих, клієнтів) до корупції є психологічна незрілість (дифузна, конформістська я-ідентичність), занижена самооцінка (мазохізм), внутрішньо-психологічні (мотиваційні) конфлікти та амбівалентність ставлення до проявів корупції, некомпетентність, маніпулятивний вплив на емоційну та мотиваційно-вольову сферу громадян. Індивідуально-психологічними індикаторами ініціаторів корупційних дій є деструктивна соціалізація, несформованість морального самоконтролю, «анальний тип» особистості, комплекс кастрації, владо- та грошоманії, макіавеллізм, захисні механізми регресії, раціоналізації, витіснення тощо.

Соціально-психологічними чинниками (індикаторами) толерантності громадян до політичної корупції є загальна неправова ситуація та рівень поширеності корупційних практик у суспільстві; груповий характер корупційних діянь; побутова і службова корупціогенність; корупційна соціалізація (соціалізація протизаконності) громадян; корупціогенна політична та організаційна субкультури (зокрема рудименти радянському посттоталітаризму), що проявляються в «подвійній моралі», демагогії представників номенклатури, непомірній бюрократизації інституцій, круговій поруці і безкарності представників менедж-

менту та політичного класу; психологічне самоприпущення та самототалітаризм громадян, слабкість громадянського суспільства (що не спроможні контролювати і стримувати від політичної корупції представників влади).

Інтолерантне ставлення особистості до корупції проявляється в її психологічній спроможності йти на конфронтацію з правилами корупційної субкультури, індивідуальних антикорупційних вчинках, колективних формах тиску на корумпованих агентів. Психологічним підґрунтям антикорупційних вчинків є авторський рівень я-ідентичності особистості громадян (що проявляється в конгруентності, психологічній зрілості, морально-етичній відповідальності, професійній та соціальній самоефективності, антикорупційній спроможності).

З огляду на вказані індикатори, антикорупційні реформи повинні не лише легалізувати нові законодавчі акти, збільшувати перелік антикорупційних органів чи судів, але передовсім усувати корупціогенну організаційну та політичну культуру (що легітимізує в масовій свідомості корупційні правила та практики) з простору щоденної життєдіяльності громадян. Антикорупційні реформи мають сприяти розвитку у чим більшої частини громадян самоврядного рівня я-ідентичності шляхом демократизації суспільних та трудових відносин, делегування управлінських повноважень тим громадянам, які психологічно та професійно «дозріли» до відповідальності, є компетентними, самоконтрольованими, самомотивованими; формування у суспільстві більш зрілої організаційної культури самоврядного рівня.

Інтолерантне ставлення до політичної корупції є системою (індивідуально-психологічних та соціально-психологічних) суб'єктивних відношень громадян з соціально-політичними реаліями, що впливають на прийняття ними соціально значущих рішень, а також формування антикорупційних способів поведінки.

Розділ 2

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ІНТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Представлено етапи дослідження, характеристики вибірок, гіпотези, змінні, процедури, методи дослідження; психодіагностичне забезпечення емпіричного дослідження, результати перевірки надійності та валідності анкетного інструментарію.

Труднощі в емпіричному вивченні психологічних чинників інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції пов'язані, по-перше – з прихованістю фактів корупції, віддаленості від безпосередньої життєдіяльності більшості громадян проявів політичної корупції, що суттєво ускладнює організацію психологічних досліджень з цієї тематики, а по-друге – із загальним незадовільним рівнем розробки теоретико-методологічних підходів політичної психології, відсутністю ефективних методичних засобів (стандартизованих опитувальників, анкет) для психодіагностики таких явищ. Причина незадовільного стану теоретико-методологічного забезпечення психологічних досліджень – етап становлення вітчизняної політичної психології. На проблемах, пов'язаних з недостатністю теоретичного, методологічного, методичного забезпечення досліджень на даному етапі розвитку політичної психології акцентують увагу відомі вітчизняні науковці Слюсаревський М., Горностай П., Євменова Т., Шестопаєв Е. та ін. [50; 68; 243; 281]. Як зазначає Ольшанський Д. «...в політичній психології досі відсутні загальноприйняті жорсткі теоретичні схеми, які могли б диктувати строгу визначеність методологічних процедур... Складний міждисциплінарний характер об'єктів, які вивчаються політичною психологією, змушує будувати дослідження згідно з міждисциплінарного принципу, поєднуючи підходи декількох дисциплін так, щоб вони найбільш адекватно відображали сутність складного і багаторівневого об'єкта – поведінки людини в політиці. Цим спричинений методологічний плюралізм» [196].

2.1 Концепти, методи, етапи дослідження, характеристика вибірок

Теоретико-методологічна основа служить підґрунтям для наступних етапів дослідження – визначення переліку конкретних спостережуваних проявів (індикаторів) досліджуваного явища, підготовки методичного інструментарію, проведення емпіричного дослідження, перевірки гіпотез. Системно проаналізувавши психологічні передумови та чинники толерантного або інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції, слід визначити головне поняття (концепт) нашого дослідження : *ставлення до політичної корупції є системою суб'єктивних відношень (зв'язків) я-ідентичності громадян з соціально-політичними реаліями, що залежить від комплексу індивідуально-психологічних та соціально-психологічних чинників, і впливає на прийняття нею соціально значущих рішень щодо корупційної або антикорупційної поведінки.*

Для досліджень у галузі політичної психології Ольшанський Д., Шестопап Е., Корнилова Т., Крушельницька О. пропонують використовувати *системний, діяльніснo-вчинковий, крос-культурний методологічні підходи, підходи символічного інтераkціонізму, залучаючи лонгітюдний, порівняльний методи, методи інтерв'ю у фокус-групах, контент-аналізу, порівняльно-історичний метод, метод ретроспективного психологічного аналізу; стандартизовані опитувальники, спеціалізовані тематичні анкети [20; 46; 108; 109; 120].*

Дослідження складалось з декількох етапів (див. рис. 2.1.).

Теоретичний етап дослідження. На *етапі теоретичного аналізу* було проаналізовано психологічні причини толерантного ставлення до політичної корупції (див. Розділ 1) для ідентифікації психологічних змінних (індикаторів), що, з одного боку, спричиняють пасивно-толерантне ставлення громадян до політичної корупції, а, з другого боку, формують інтолерантне ставлення до проявів політичної корупції.

У ході *теоретичного аналізу* було визначено систему індикаторів (індивідуально-психологічних, соціально-психологічних) толерантного ставлення громадян до проявів корупції. Психологічними індикатори інтолерантного ставлення особистості до

корупції є авторський рівень я-ідентичності особистості, що проявляється в конгруентності, морально-етичній відповідальності, професійній та соціальній самоефективності, антикорупційній спроможності особистості, що психологічно спроможна конфронтувати з нормами корупційної субкультури та корумпованими агентами.

Рис.2.1. Етапи дослідження

Завданням **інструментального етапу** дослідження був підбір до вказаних індикаторів стандартизованих методичних інструментів, а за їх відсутності – самостійна розробка таких методів психодіагностики, перевірка їх надійності та валідності. Оскільки ставлення до політичної корупції спричиняє в більшості громадян суперечливе ставлення, тому було визначено метод збору емпіричного матеріалу – *анонімне анкетування* респондентів. Цей метод є найбільш валідним для дослідження, оскільки забезпечує повну безпеку і конфіденційність для респондентів, знижує ризики представлення ними соціально-бажаних відповідей, дає можливість проводити збір даних закордоном. Жодний інший метод (усне індивідуальне стандартизоване інтерв'ю, інтерв'ю у

фокус-групах та ін.) не є настільки ефективним і продуктивним для збору великої кількості даних. Було підібрано стандартизовані запитальники, розроблено спеціалізовані психодіагностичні засоби (тематичні шкали), перевірено їх на надійність та валідність, підготовлено Анкети (дивись Додаток Б, Анкети Б.1, Б.2, Б.3, Б.4). На цьому етапі було визначено здійснювати збір емпіричного матеріалу в Україні та Польщі (оскільки індекс ставлення до корупції в Україні та Польщі суттєво відрізняється), визначено структуру вибірок для дослідження, а також методи статистичної обробки емпіричних даних.

Емпіричний етап дослідження. Загальна кількість респондентів, які взяли участь в анкетуванні – 1000 осіб: *Анкетування I* – в 2013 р. (300 респондентів); *Анкетування II* – в 2016 р. (200 респондентів); *Анкетування III* – весна 2017 р (100 респондентів); *Анкетування IV* (400 респондентів) осінь 2017 р. (200 вітчизняних респондентів) – весна 2018 р. (200 респондентів контрольної польської вибірки)

Анкетування I. У 2013 р. проведено анонімне анкетування 200 українських з використанням Анкети Б.1 (див. додаток Б, Анкета Б.1). Метою дослідження було виявлення психологічних та політико-культурних особливостей ставлення до політичної корупції респондентів вітчизняної вибірки. Для встановлення критеріїв оцінок ставлення громадян до корупційних проявів нами проведено анкетування польської вибірки обсягом 100 респондентів (Вармінсько-Мазурске воєводство). У контексті принципів крос-культурної психології для дослідження слід обирати спільноти, які істотно відрізняються за обраною змінною (ставлення громадян до політичної корупції), що є в центрі дослідження. Ми брали за основу дані Transparency International, згідно з якими *індекс сприйняття корупції*¹ громадянами України та Польщі не лише істотно відрізняється, але відрізняється набагато більше за можливі відмінності між представниками однієї вибірки (індекс сприйняття корупції в Польщі – 6,2, а в Україні – 2,5) [88].

---

¹ Індекс сприйняття корупції вимірюється 10-бальною шкалою. Чим вищий бал, тим менш толерантне ставлення громадян до корупції та її поширеність в суспільстві.

Характеристика української та контрольної (польської) вибірок. У пілотному анонімному анкетуванні взяло участь 200 респондентів з України (лютий–березень 2013 р.), 100 респондентів з Республіки Польща (листопад–грудень 2013 р., м. Ольштин, Вармінсько-Мазурске воєводство). Анкетування провів доктор політичних наук Яцек Біл, керівник Інституту вивчення кримінальної та терористичної злочинності Відділу внутрішньої безпеки Вищої Школи Поліції в Щитно (дивись додатки документи-підтвердження). Анкетуванням охоплено головні соціально-демографічні сегменти українського та польського суспільств, громадяни різного віку, статі, рівня освіти, соціального статусу. Репрезентативність вибірок забезпечувалась наявністю в них представників більшості верств населення.

Опис української вибірки. Серед респондентів 55% – жінки, 45% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: 18-22 р. – 32%; 23-34 р. – 24%; 35-55 р. – 36%; більше 56 р. – 8%. 65% опитаних є мешканцями міст та містечок, 35% – мешканцями сіл та селищ міського типу. 81% опитаних громадян займали виконавські посади, 19% – мали досвід роботи на управлінських посадах.

Рівень доходів вітчизняних респондентів: 38% респондентів мають нерегулярні доходи; 19% респондентів заробляють до 1499 грн. (179\$); 22% отримують до 2499 грн. (180-300\$); 11% – до 3499 грн. (301-420\$); 10% – до 5000 грн. (421-600\$) (рис.2.5). В анкетуванні взяли участь 75% – особи з середньою спеціальною; 25% – з вищою освітою.

Опис польської вибірки. Серед респондентів 54% – жінки, 46% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: 18-22 р. – 21%; 23-34 р. – 19%; 35-55 р. – 55%; більше 56 р. – 5%. Рівень доходів опитаних: 26% респондентів мають нерегулярні доходи; 3% респондентів заробляють 600-999 zł. (195-325\$); 12% отримують 1000-1499 zł. (326-489\$); 28% – 1500-1999 zł. (490-652\$); 23% – 2000-2999 zł. (653-978\$); 9% – більше 3000 zł. (979\$) (див. рис. 2.2).

68% опитаних є мешканцями міст та містечок, 32% – мешканцями сіл та селищ міського типу. 81% опитаних громадян займають виконавські посади, 19% – мали досвід роботи на управлінських посадах. В анкетуванні взяли участь 80% – особи з середньою спеціальною, 20% - з вищою освітою.

Отримані емпіричні дані анкетування були проаналізовані методами математичної статистики (кореляційний, порівняльний, факторний аналіз) з метою виявлення специфіки впливу соціальних та культурно-психологічних особливостей респондентів вітчизняної та польської вибірок на рівень толерантності ставлення до політичної корупції.

Анкетування II. У серпні-вересні 2016 р. було проведено анонімне анкетування 200 вітчизняних респондентів з використанням Анкети Б.2 (див. додаток Б, Анкета Б.2). Мета дослідження – визначити індекс амбівалентності ставлення респондентів до проявів корупції в конкретних типових ситуаціях. Було досліджено ставлення респондентів переважно з вищою освітою (як потенційних претендентів на посади в органах державної влади та місцевого самоврядування) до корупційних ситуацій, оцінено які саме ситуації спричиняють найбільш амбівалентне (суперечливе) ставлення, іншими словами є найбільш корупційно ризикованими. Результати анкетування досліджено методами математичної статистики.

Характеристика вибірки. В анонімному анкетуванні взяло участь 200 вітчизняних респондентів (серпень-вересень 2016 р.). Серед респондентів 56% – жінки, 44% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: до 35 р. – 60%; більше 36 р. – 40%. 85% опитаних мають вищу освіту, 60% - мають вищу економічну освіту, 25% - мають вищу інженерну, медичну та гуманітарну освіту. 15% – мають середню та середню спеціальну освіту.

Анкетування III. У травні 2017 р. було проведено анкетування на вибірці 100 вітчизняних респондентів з використанням Анкети Б.3 (див. додаток Б, Анкета Б.3). Мета: визначення психологічних чинників антикорупційної спроможності особистості у протистоянні корупційному тиску.

Характеристика вибірки. В анонімному анкетуванні взяло участь 100 вітчизняних респондентів (травень 2017 р.). Серед респондентів 57% – жінки, 43% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: до 35 р. – 44%; більше 36 р. – 56%. 29% респондентів мають середню спеціальну освіту, 71% - мають вищу освіту. 69% - працюють на виконавчих посадах, 31% - працюють на управлінських посадах.

Анкетування IV. У листопаді 2017 р. було проведено

анкетування на вибірці 200 вітчизняних респондентів, а в березні 2018 р. – 200 польських респондентів (Жешівське воєводство, Польща) з використанням Анкети Б.4 (див. додаток Б, Анкета Б.4). Мета: визначення впливу організаційної культури на антикорупційну спроможність громадян.

Характеристика вибірки. В анонімному анкетуванні взяло участь 200 вітчизняних респондентів (грудень 2017 р.), 200 респондентів контрольної польської вибірки (березень 2018 р.).

Опис української вибірки. Серед респондентів 58% – жінки, 42% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: 18-35 р. – 39%; 36-55 р. – 52%; більше 56 р. – 9%. 69% опитаних є мешканцями міст та містечок, 31% – мешканцями сіл та селищ міського типу. 81% опитаних громадян займали виконавські посади, 19% – мали досвід роботи на управлінських посадах. В анкетуванні взяли участь 60% – особи з середньою спеціальною; 40% – з вищою освітою.

Рівень доходів вітчизняних респондентів: 10% респондентів мають нерегулярні доходи; 3% респондентів отримують до 1500 грн. (до 56\$); 42% респондентів заробляють до 5000 грн. (185\$); 21% отримують до 8000 грн. (296\$); 6% – до 11000 грн. (410\$); 8% – більше 11000 грн. (420\$).

Опис польської вибірки. Серед респондентів 54% – жінки, 46% – чоловіки. Вікові параметри вибірки: 18-35 р. – 43%; 35-55 р. – 51%; більше 56 р. – 6%. 56% опитаних є мешканцями міст та містечок, 44% – мешканцями сіл та селищ міського типу. 75% опитаних громадян займають виконавські посади, 25% – мали досвід роботи на управлінських посадах. В анкетуванні взяли участь 55% – особи з середньою спеціальною, 45% – з вищою освітою.

Рівень доходів польських респондентів: 16% респондентів мають нерегулярні доходи; 10% респондентів заробляють до 1500 zł. (10500 грн; або 404\$); 52% – до 3000 zł. (21000 грн. або 808\$); 19% – до 5000 zł. (35000 грн., або 1350\$); 3% – до 8000 zł. (2156\$).

2.2 Гіпотези, індикатори, змінні, методики, методи дослідження

Було уточнено гіпотезу та визначено змінні дослідження

для подальшої перевірки конструктивної валідності емпіричного інструментарію та емпіричних результатів дослідження

Гіпотеза дослідження: «Окремі індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники впливають на прояви інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції». Ми припускаємо, що рівень толерантності ставлення громадян до політичної корупції залежить від характеру (рівня авторитаризму) організаційної (політичної) культури в суспільстві, а також залежить від ступеня розвитку я-ідентичності особистості громадян (що проявляється у комплексі індивідуально-психологічних індикаторів).

Індикатори інтолерантного ставлення до корупції. Теоретична модель повинна забезпечити визначення переліку конкретних спостережуваних *проявів* (індикаторів) толерантного/інтолерантного ставлення до явищ корупції, які практично можливо зафіксувати певними засобами (їх величину, силу). У випадку розширеного переліку таких проявів, слід обрати *ключові індикатори* – ті, які ефективніше відображають сутність явища і стануть критерієм підбору готових психодіагностичних методик для емпіричного дослідження, а за відсутності таких – будуть втілені у створенні необхідних діагностичних інструментів. Теоретико-методологічний етап дослідження дає відповіді на запитання: «що» саме слід вимірювати; «де» і «як» емпірично проявляються індикатори досліджуваного явища; «яким чином» - завдяки яким засобам ці прояви можна зафіксувати [13].

Індивідуально-психологічними індикаторами толерантності громадян (підлеглих, клієнтів) до корупції є психологічна незрілість (дифузна, конформістська я-ідентичність особистості), занижена самооцінка (патерналізм, мазохізм, самототалітаризм), внутрішньо-психологічні (зокрема мотиваційні) конфлікти, амбівалентність ставлення до проявів корупції, некомпетентність, маніпулятивний вплив на емоційну та мотиваційно-вольову сферу громадян. Індивідуально-психологічними індикаторами ініціаторів та пособників корупційних дій є деструктивна соціалізація, не сформованість морального самоконтролю (морально-етичної відповідальності), «анальний тип» особистості, комплекс кастрації, владо- та грошоманії, макіавеллізм, захисні механізми психіки

(регресія, раціоналізація, витіснення тощо).

Соціально-психологічними індикаторами толерантності громадян до політичної корупції є загальна неправова ситуація та рівень поширеності корупційних практик у суспільстві (побутова, службова корупціогенність); корупційна соціалізація (соціалізація протизаконності); корупціогенна політична та організаційна субкультури (рудименти радянському посттоталітаризму, що проявляються в «подвійній моралі», демагогії представників номенклатури, виродженні бюрократичних інституцій, круговій поруці і безкарності політичного класу); психологічне самоприниження та самототалітаризм громадян, слабкість громадянського суспільства, що не спроможне на контроль і антикорупційне стримування представників влади.

Індикаторами інтолерантного ставлення особистості до корупції є авторський рівень я-ідентичності особистості громадян, що проявляється в:

- конгруентності, психологічній зрілості, морально-етичній відповідальності (інтолерантності до аморальності в діловій сфері);
- відсутності (низький рівень) амбівалентності до корупціогенних ситуацій, критичності в ухваленні рішень;
- загальній, професійній, соціальній самоефективності (індивідуальний практичний досвід антикорупційних вчинків), нонконформізмі (низький рівень самототалітаризму), психологічній спроможності йти на конфронтацію з правилами корупційної субкультури, антикорупційній спроможності.

Змінні дослідження. Анкетування (як різновид експериментального методу наукового пізнання) спрямоване на виявлення причинно-наслідкових залежностей між змінними в умовах, які контролює дослідник. Слід враховувати та досліджувати *побічні, проміжні, незалежні, залежні, змінні*. Поняттям «змінна» визначається будь-який аспект дійсності, який можна змінити, виявити наслідки цих змін і зафіксувати їх в експерименті. Завдяки аналізу отриманих внаслідок анкетування даних перевіряються гіпотези, а також досліджується вплив незалежних змінних на залежну змінну за умови врахування проміжних змінних та нейтралізації побічних змінних.

Побічні змінні (змінні, що контролюються) – ті умови, які

під час експерименту не повинні змінюватися, жодним чином не впливати і не порушити причинно-наслідкові зв'язки незалежної та залежної змінної. У ході проведених нами анкетувань було нівельовано вплив *побічних змінних* на ухвалення респондентами рішень шляхом створення ідентичних, комфортних, конфіденційних умов для роботи респондентів, підготовки аналогічних на вигляд анкет, професійно перекладених анкет на польську мову (для польськомовних респондентів): запропоновано анонімно відповісти на запитання анкет, не давати соціально бажані відповіді, бути максимально щирими, оскільки їм гарантовано цілковиту конфіденційність та безпеку.

Збір емпіричних даних в кожній вибірці відбувся у максимально стислі терміни (від 1-го до 3-х місяців), з тим, щоб суспільно-політичні обставини не вплинули суттєво на рішення респондентів: *Анкетування I* у вітчизняній вибірці проведено впродовж лютого-квітня 2013 р., в польській вибірці проведено в листопаді-грудні 2013 р.; *Анкетування II* було здійснено впродовж серпня-вересня 2016 р., *Анкетування III* було здійснено впродовж двох тижнів травня місяця 2017 р.; *Анкетування IV* у вітчизняній вибірці було здійснено впродовж листопада місяця 2017 р., а в польській вибірці впродовж двох тижнів березня 2018 р.

Таким чином, вплив побічних змінних на респондентів (ситуативних обставин під час процедури анкетування, а також вплив соціально-політичних обставин під час збору анкет) був ідентичним, несуттєвим і не мав істотного впливу на рішення респондентів.

Проміжні змінні – чинники, які певним чином можуть деформувати вплив незалежної змінної на залежну змінну (вік, стать, соціальний статус, фізіологічний чи психічний стан досліджуваних); проміжні змінні можуть виступати як незалежні змінні у диференційно-психологічних дослідженнях (коли виявляється залежність певних психічних якостей від статі, статусу, віку реципієнтів). Проміжними змінними нашого дослідження стали соціологічні характеристики респондентів (вік, стать, освіта, рівень доходів). Для зменшення впливу проміжних змінних на результати дослідження нами формувались репрезентативні вибірки з якомога ідентичнішою згідно віку, статі

структурою респондентів.

Незалежну змінну змінює (варіює) експериментатор з метою перевірити її вплив на інший аспект дійсності (ставлення, поведінку реципієнтів). Незалежними змінними в експерименті можуть бути: різні ситуації; різне фізичне чи соціальне середовище, різна комплектація груп респондентів; відсутність або присутність експериментатора, інших людей; особливості завдання для респондентів (відмінний стимульний матеріал, інструкції; заохочення чи покарання, засоби чи перешкоди для розв'язання завдань), відмінні психічні якості та стани респондентів (психофізіологічні, психологічні); різні соціальні групи, які різною мірою репрезентують вираженість певних характеристик. Незалежні змінні можуть бути кількісними (кількість повторень для запам'ятовування) або якісними (система виховання, умови життєдіяльності).

У дослідженні в якості *незалежних змінних* були:

- відмінна організаційна культура (колективні стереотипи) та відмінні умови життєдіяльності респондентів, зокрема, рівень доходів (анкетування української та контрольної польської вибірок);
- типові корупційні ситуації;
- компоненти я-ідентичності респондентів – патерналістські очікування до інститутів влади, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, морально-етична відповідальність, завбачливість, макіавеллізм, консерватизм/радикалізм, самоствалення (самоповага, самовпевненість), загальна самоефективність; демократичність-авторитарність організаційної культури.

Вказані незалежні змінні підібрані таким чином, щоб спровокувати у респондентів різні оцінки та різне ставлення до проявів політичної корупції.

Залежна змінна – аспект дійсності (ставлення, поведінка), який змінюється внаслідок введення незалежної змінної. Залежними змінними у дослідженні були ставлення респондентів до корупції (службової, виборчої, політичної); ставлення до типових корупційних ситуацій; антикорупційна спроможність, котрі є наслідком незалежних та проміжних змінних. Характеристика залежних змінних може бути якісною (модальність:

толерантне або радикально-нетерпиме ставлення до корупційних проявів) та кількісною (наприклад, індекс/ступінь/рівень агресивності, толерантності тощо).

Виокремлюють три типи залежної змінної: а) *одномірна залежна змінна*, коли реєструється лише один параметр поведінки досліджуваного, який і вважається проявом залежної змінної (як от, швидкість моторної реакції); б) *багатомірна залежна змінна*, коли вона проявляється через декілька параметрів, які можуть фіксуватися незалежно (наприклад, рівень інтелектуальної продуктивності виявляється і через час розв'язання завдання, і через його складність тощо), в) *фундаментальна залежна змінна*, коли між кількома параметрами, що визначають залежну змінну, можна установити функціональну залежність (наприклад, рівень агресії розглядається як функція окремих її проявів). Важливо враховувати, що прояви залежної змінної залежать від зміни рівня інтенсивності незалежної змінної.

У проведеному дослідженні в якості залежних змінних виступають рівень : толерантності ставлення до виборчої, політичної корупції, амбівалентності ставлення до типових корупційних проявів та ситуацій, антикорупційної спроможності особистості. Залежна змінна проявляється на індивідуальному та соціальному рівні (самоставлення, емоційно-когнітивна оцінка, характер організаційної та політичної культури), отже, йдеться про багатомірну залежну змінну. Залежна змінна фіксується у ході анкетування, як сукупність певних вербальних/невербальних поведінкових реакцій.

Опис стандартизованих методик. В емпіричному дослідженні використано вісім стандартизованих психодіагностичних методик:

- Методика дослідження макіавеллізму особистості (Крісті Р., Гейс Ф.);
- Запитальник (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи;
- Шкала Q1 «консерватизм-радикалізм» опитувальника 16 PF Р.Кеттелла;
- Методика «Тест-запитальник самоставлення» Століна, Пантелєєва;
- Метод вимірювання амбівалентності атитюдів (Кеца І., Хеса

Р.);

- Питальник рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т.Г., Тихомандрицька О.А., Белінська Е.П.);
- Тест загальної самоефективності (Шварцер Ральф, Маттіас Єрусалем, Ромек В.Г.);
- Запитальник типу організаційної культури.

Методика дослідження макіавеллізму особистості (Крісті Р., Гейс Ф.). Шкала 2.1 методика містить 20 запитань і дає можливість дослідити властивість особистості – макіавеллізм [84]. Макіавеллізмом називають схильність людини маніпулювати іншими людьми в міжособових відносинах. Йдеться про такі випадки, коли суб'єкт, приховуючи свої справжні наміри, за допомогою відволікаючих маневрів добивається того, щоб партнер, сам того не усвідомлюючи, змінив свою первинну мету. Макіавеллізм звичайно визначається як схильність людини в ситуаціях міжособового спілкування маніпулювати іншими тонкими, ледь помітними, фізично неагресивними способами, такими як лестощі, обман, маніпулювання.

На думку авторів опитувальника Крісті Р., Гейс Ф., макіавеллізм є психологічним *синдромом*, що ґрунтується на поєднанні взаємозв'язаних когнітивних, мотиваційних і поведінкових характеристик. Головними психологічними складовими макіавеллізму як властивості особи є: а) переконання суб'єкта в тому, що при спілкуванні з іншими людьми ними можна і навіть потрібно маніпулювати; б) навички, конкретні уміння маніпуляції. Останні включають здатність переконувати інших, розуміти їх наміри і причини вчинків. Такого виду переконання і навички можуть не співпадати і реалізовуватися в поведінці «автономно».

Макіавеллізм як особистісна характеристика відображає невіру суб'єкта в те, що більшості людей можна довіряти, що вони альтруїстські, незалежні, володіють сильною волею. Високі оцінки позитивно корелюють з екстернальністю, підозрілістю, ворожістю. Такі люди більш ефективно обманюють інших, в міжособовому спілкуванні частіше використовують лестощі. Макіавеллізм не корелює з інтелектом, раціональними установками, потребою в досягненні, рівнем тривожності.

Люди, що демонструють високі показники зорієнтовані на результат, а не на співрозмовника, мають більше контактів, але ці взаємини є менш глибокими.

Інтерпретація результатів: *Низький рівень макіавеллізму* передбачає: сором'язливість, доброту, здатність співчувати і розуміти, сердечність, емпатію, доброзичливість до навколишніх, щирість, сумлінність; відсутність брутальності у комунікації, ввічливість; очікування допомоги та визнання з боку навколишніх, прагнення до співпраці; відчуття радості від процесу (творчості); поступливість.

Високий рівень макіавеллізму передбачає: особистісну силу, впевненість, почуття власної переваги, незалежність; прагнення говорити правду, критичність, прямолінійність; домінантність, якості лідера, агресивність, наполегливість у досягненні мети; прагнення до суперництва, змагання; схильність мати особисту думку, нехтування соціальним несхваленням; націленість на результат, прагматичність; саморефлексію, наявність внутрішніх конфліктів, загальний негативний емоційний фон.

Дуже високий рівень макіавеллізму передбачає: марнославство, любов до лестоців, честолюбство, вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації.

Запитальник (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи (Шкала 3). Запитальник містить 30 запитань і дає можливість дослідити рівень сформованості моральних якостей особистості [197]. У преамбулі зазначено: будь-яка риса морально-етичної сфери особи проявляється в певних ситуаціях – тих, що вимагають актуалізації і конкретного зовнішнього прояву етичних і моральних якостей в активності. Активність особи може проявлятися у широкому діапазоні (диспозиціях) поведінки. Окрім аналізу етичної коректності вчинків важливо враховувати їх явну і (якщо це можливо) латентну детермінацію (несвідомі аспекти мотивації, міра усвідомленості і рефлексії).

Запитальник містить шкали: Рефлексія на морально-етичні ситуації (моральна рефлексія або рефлексія, актуалізується в ситуаціях пов'язаних з морально-етичними колізіями і конфліктами); Інтуїція в морально-етичній сфері (моральна інтуїція); Екзистенціальний аспект відповідальності; Альтруїстичні емо-

ції; Морально-етичні цінності; Шкала брехні (соціальної бажаності).

Згідно з інтерпретативною шкалою методики «низький» рівень морально-етичної відповідальності: від 0 до 5 балів (нижче 20%); «середній» рівень: від 5 до 15 балів (від 21 до 59%); «високий» рівень: від 15 до 25 балів (вище 60%).

Високий рівень сформованості морально-етичної відповідальності пов'язаний з соціальною відповідальністю особистості, високим рівнем її саморозуміння, низьким рівнем соціальної бажаності.

Методика «Тест-запитальник самоствавлення» Століна, Пантелеєва (Шкала 5.1, Шкала 5.2). Тест побудований у відповідності до розробленої Століним В. ієрархічної моделі структури самоствавлення. Опитувальник містить 18 запитань і дає змогу виявити три рівні самоствавлення, що відрізняються за ступенем узагальненості: а) глобальне самоствавлення; б) самоствавлення, диференційоване щодо самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу і очікування ставлення до себе; в) рівень конкретних дій (готовність до їх здійснення) стосовно власного «Я». У якості постулату приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, в тому числі і у формі оцінки вираженості тих чи інших рис) і самоствавлення. В ході життя людина пізнає себе і накопичує про себе знання, ці знання складають змістовну частину уявлень про себе. Однак знання про себе самого мають емоційне забарвлення.

Шкала самоповаги складається з 15 тверджень, що стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості». Мова йде про ті аспекти самоствавлення, які опираються на розуміння самого себе та емоційно й змістовно формують віру у свої сили, спроможність, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей контролювати власне життя і бути само послідовним.

Значення результатів: менше 50% – ознака не виражена; 50%-74% – ознака виражена; більше 74% – ознака яскраво виражена [254].

Метод вимірювання амбівалентності атитюдів. Для емпіричного дослідження амбівалентності респондентів до проявів політичної корупції використовується *метод вимірювання*

амбівалентності атитюдів (Гріффін Д., Занна М., Томпсон М., Кец І., Хес Р.) [81]. Амбівалентність ставлення щодо соціальної дійсності розглядають, по-перше, у динаміці внутрішньо-психологічних змін і перетворень: від суб'єктивного неусвідомленого переживання індивідом дисгармонії до усвідомленого розуміння непоєднаності протилежних якостей. По-друге, суперечливі мотивації проявляються в поєднанні з емоційними переживаннями, котрі впливають на стратегію людської поведінки. *Високий індекс амбівалентності ставлення* – це зростаюча подібність між позитивними і негативними реакціями респондента, що призводить до зростання внутрішньособистісного конфлікту (наприклад, більше домінантних і/чи конфліктних реакцій). Суб'єктивний підхід до оцінювання амбівалентності здійснюється за допомогою *методу стандартизованого опитування (інтерв'ю)*, в ході якого клієнта розпитують про його суперечливі переживання, спричинені певним об'єктом (людиною чи групою людей, способи поведінки і т.п.), що не має односторонньо позитивного чи негативного ставлення.

Об'єктивну процедуру вимірювання амбівалентності проводять у формі анкетування, в ході якого визначають кількість позитивних і негативних реакцій (оцінок, почуттів), які особистість переживає стосовно об'єкта, а також, як реакції індивіда взаємодіють між собою. Більша за кількісним вираженням реакція (позитивна чи негативна) називається *домінантною* реакцією (Д), а менша за кількісним вираженням – *конфліктною* реакцією (К). Індекс амбівалентності є співвідношенням позитивних і негативних реакцій індивіда щодо об'єкта.

Згідно з моделлю Кеца І., Хеса Р. використовується така процедура вимірювання амбівалентності: окремо оцінюється позитивний і негативний компоненти ставлення за шкалами: *раціональної оцінки, емоційного переживання*. Щоб оцінити позитивний компонент ставлення респондента щодо соціального явища (корупції), ставлять запитання. Перше запитання стосується *раціональної оцінки* респондентом певного явища, зважаючи лише на його позитивні характеристики та ігноруючи його негативні характеристики (-3 – «цілком негативна оцінка»; +1 – «частково позитивна оцінка»; +3 – «цілком позитивна оцінка»). Друге запитання стосується *почуттів та емоційних переживань*,

які виникають під час концентрації уваги лише на позитивних характеристиках певного соціального явища (-3 – «цілком негативні переживання»; +1 – «частково позитивні переживання»; +3 – «цілком позитивні переживання»). Для того, щоб оцінити *негативний компонент ставлення* щодо соціального явища (корупції), ставлять схожого типу запитання. Перше запитання стосується *раціональної оцінки* респондентом впливу певного соціального явища, зважаючи лише на його негативні характеристики та ігноруючи його позитивні характеристики (-3 – «цілком негативна оцінка»; +1 – «частково позитивна оцінка»; +3 – «цілком позитивна оцінка»). Друге запитання стосується почуттів та емоційних переживань, які викають під час пригадування лише негативних характеристик певного соціального явища (-3 – «цілком негативні переживання»; +1 – «частково позитивні переживання»; +3 – «цілком позитивні переживання»).

Співставляючи дві числові оцінки того ж соціального явища отримуємо числове вираження пережитої індивідом амбівалентності ставлення до соціального об'єкта. Респондент переживає більший когнітивний дисонанс й амбівалентність до об'єкта оцінювання у випадку більших позитивних й більших негативних показників. Індекс амбівалентності ставлення визначається за формулою: $A = f(D - K)$. Зростання величини домінантних (Д) та конфліктних (К) реакцій веде до збільшення рівня амбівалентності.

Запитання моделюють чотири проблемні ситуації корупційного характеру. Кожна з цих ситуацій передбачає відповідь на два запитання: перше – щодо *когнітивної оцінки* (К), друге – щодо *емоційного ставлення* (Е) до амбівалентних ситуацій корупційного характеру (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1.
Шкала оцінок ставлення.

К	-3	-3	Е
	-2	-2	
	-1	-1	
	+1	+1	
	+2	+2	
	+3	+3	

Спочатку респондентові демонструють опис корупційної ситуації. Перше запитання стосується *раціональної оцінки* респондентом ситуації. Відповіді оцінюються: -3 (активно негативна оцінка), -1 (частково негативна оцінка), +1 (частково позитив-

на оцінка), +3 (повністю позитивна оцінка). Друге запитання стосується *почуттів та емоційних переживань*, які виникають під час оцінювання вказаної ситуації. Відповіді оцінюються: -3 (активно негативні емоції), -1 (частково негативні емоції), +1 (частково позитивні емоції), +3 (повністю позитивні емоції).

Відповіді по кожній ситуації підраховано згідно з формулою

$A_{N(1, 2, 3, 4)} = 1,6(D-E)$. У таблицях 2.2, 2.3 представлено «Ключ» для отримання *індексу амбівалентності* (A_N) щодо ситуації, зважаючи на оцінки К, Е.

Табл. 2.2.

Ключ для отримання індексу амбівалентності.

К	+3	+3	+3	+3	+3	+3	+2	+2	+2	+2	+2	+2	+1	+1	+1	+1	+1	+1
Е	+3	+2	+1	-1	-2	-3	+3	+2	+1	-1	-2	-3	+3	+2	+1	-1	-2	-3
дистанція	0	1	2	4	5	6	1	0	1	3	4	5	2	1	0	2	3	4
A_N	0	1,6	3,2	6,4	8,0	9,6	1,6	0	1,6	4,8	6,4	8,0	3,2	1,6	0	3,2	4,8	6,4

Табл. 2.3.

Ключ для отримання індексу амбівалентності.

К	-3	-3	-3	-3	-3	-3	-2	-2	-2	-2	-2	-2	-1	-1	-1	-1	-1	-1
Е	-3	-2	-1	+1	+2	+3	-3	-2	-1	+1	+2	+3	-3	-2	-1	+1	+2	+3
дистанція	0	1	2	4	5	6	1	0	1	3	4	5	2	1	0	2	3	4
A_N	0	1,6	3,2	6,4	8,0	9,6	1,6	0	1,6	4,8	6,4	8,0	3,2	1,6	0	3,2	4,8	6,4

Підсумковий індекс амбівалентності (від 0 до 9,6) отримано як середнє арифметичне локальних індексів: $A_{\Sigma} = (A_1 + A_2 + A_3 + A_4) / 4$. Чим більший індекс амбівалентності, тим в особистості більша суперечливість між когнітивним та емоційним ставленням до вказаних 4-х корупційних ситуацій. Максимальний індекс амбівалентності – 9,6 свідчить про дуже високу ступінь амбівалентності ставлення до корупційних ситуацій. Індекс амбівалентності в діапазоні 0,9 – 6,3 свідчить про середню ступінь амбівалентності ставлення до корупційних ситуацій. Індекс амбівалентності в діапазоні 0 – 0,8 свідчить про низьку ступінь амбівалентності ставлення до корупційних ситуацій.

Результати кожної з 4-х корупційних ситуацій порівнюються між собою. Ті ситуації, які отримали вищі індекси амбівалентності в конкретній вибірці є потенційно більш сприятливими для здійснення корупційних дій та прояву конформізму особистості щодо корупційних вимог учасників ситуації.

Питальник рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т.Г., Тихомандрицька О.А., Белінська Е.П.). Стимульний матеріал методики – 20 суджень. Метою дослі-

дження є вимірювання рівня патерналізму особистості. Інтерпретація результатів: патерналізм – психологічна установка особистості стосовно турботи про неї з боку інших людей і соціальних інститутів, що наділені значними можливостями задоволення життєвих потреб громадян. Ця методика охоплює такі шкали:

- Містифікація влади: приписування їй додаткових якостей, таких як, «всевідання», «надсила», «недосяжність», «благородство»;
- Ставлення до опіки: наявність вираженого очікування від влади прояву опіки та захисту;
- Ставлення до відповідальності: виражена схильність до зняття з себе відповідальності за якість свого життя, рівень доходів, суспільні норми;
- Підпорядкування законам та легальній владі: віра в універсальну справедливість закону, образ «належного», ідеального в оцінках і сприйнятті навколишньої соціальної реальності; приписування такого становища, при якому легально діюча влада може не відповідати перед законом.

Що більший бал по кожній з вказаних шкал отримав респондент, то вищий рівень у нього патерналізму.

Інструкція: Оцініть, будь-ласка, міру Вашої згоди або незгоди з наведеними нижче твердженнями. При оцінюванні використовуйте шкалу: 2 – «не погоджуюсь»; 4 – «не знаю, дещо середнє»; 6 – «погоджуюсь»; 7 – «абсолютно погоджуюсь».

Обробка результатів здійснюється за допомогою ключа:

- Містифікація влади: 1, 5, 9, 13, 17 (всі твердження прямі);
- Бажання опіки та турботи: 2, 6, 10, 14 (твердження прямі); 18 (зворотне твердження);
- Зняття з себе відповідальності: 3, 11, 19 (зворотні твердження); 7, 15 (твердження прямі);
- Підпорядкування себе законам та легальній владі: 4, 8, 16 (твердження прямі); 12, 20 (зворотні твердження).

Для визначення загального результату відповіді респондентів на прямі твердження питальника оцінюються:

№ відповіді	2	4	6	7
оцінка	2	4	6	7

Для визначення загального результату відповіді респондентів на зворотні твердження питальника оцінюються:

№ відповіді	2	4	6	7
оцінка	7	6	4	2

Тест загальної самоефективності (Шварцер Ральф, Маттіас Єрусалем, Ромек В.Г.) [282]. Стимульний матеріал методики – 10 суджень. Самоефективність (self-efficacy) – усвідомлення людиною власних здібностей, оцінка власної компетентності та ефективності у конкретній діяльності, вміння проектувати й організовувати поведінку, яка відповідає ситуації чи розв’язанню певного завдання; впевненість людини в тому, що вона спроможна здійснити дії, що необхідні для конкретної проблемної ситуації. Самоефективність впливає на форми поведінки, мотивацію, виникнення емоцій, які сприяють або перешкоджають успішності діяльності. Це поняття запровадив розробник *соціально-когнітивної теорії* А. Бандура.

Компоненти самоефективності: а) *когнітивний компонент* – уявлення індивіда про власну ефективність, що впливає на процес прийняття рішень, проявляється в загальних здібностях та знаннях, які змінюються, збагачуються та уточнюються; б) *емоційний компонент* – емоційне ставлення індивіда до власної ефективності, це впевненість в собі, своїх можливостях, адекватна самооцінка, самоповага (або занижена самооцінка, депресія, тривожність, недооцінка власних результатів, песимістична оцінка власних можливостей досягти мети, відчуття безпорадності); в) *поведінковий, діяльний компонент* – усвідомлення власних навиків предметної, комунікативної діяльності, впевненість у виконанні необхідних дій для досягнення цілей.

Джерелами самоефективності особистості є: власні реальні успіхи; спостереження за чужим досвідом досягнення успіху; словесна похвала, самопідкріплення; емоційний підйом. Високий рівень самоефективності впливає на рівень мотивації, зокрема у складних ситуаціях (людина з високою самоефективністю схильна братись за більш складні завдання та більш рішуче і наполегливіше долати перешкоди).

Тест загальної самоефективності розробили німецькі психологи Шварцер Ральф (Schwarzer Ralf), Маттіас Єрусалем (Jerusalem, Matthias). Російська адаптація питальника стандартизована Ромеком В.Г. Методика *загальної самоефективності* скеро-

вана на дослідження *самосвідомості* та *самоконтролю* особистості. Стимульний матеріал методики – 10 суджень. Інструкція: «Оцініть ступінь своєї згоди з твердженнями і поставте знак у графі з умовними позначеннями: «абсолютно не погоджуюсь» – 1 бал; «швидше не погоджуюсь» – 2 бали; «швидше погоджуюсь» – 3 бали; «абсолютно погоджуюсь» – 4 бали.

Обробка результатів: слід додати бали за усі запитання. Результат менше 27 балів свідчить про низьку самоефективності; 27–35 балів – результат помірної самоефективності, результат більший за 35 балів – висока самоефективність. Методика не захищена від так званих соціально бажаних відповідей [11, с.116; 48, с. 171-173; 265; 277; 278].

Запитальник типу організаційної культури містить 10 тверджень щодо стосунків на роботі респондента на які пропонуються 4-ри варіанти відповідей [238]. За допомогою ключа (див. рис. 2.4) визначається корпоративна авторитарна культура (АК), бюрократична культура (БК), культура, орієнтована на завдання (КОЗ), культура, орієнтована на людину (КОЛ).

Табл. 2.4.

Бланк та ключ запитальника.

№ запитання	«АК»	«БК»	«КОЗ»	«КОЛ»
	номери відповідей			
1	2	3	1	4
2	1	2	3	4
3	4	1	3	2
4	3	4	2	1
5	2	3	4	1
6	1	2	4	3
7	4	1	3	2
8	3	4	2	1
9	2	3	1	4
10	1	2	4	3

«АК» – авторитарна організаційна культура

«БК» – бюрократична організаційна культура

«КОЗ» – організаційна культура, орієнтована на завдання

«КОЛ» – організаційна культура, орієнтована на людина.

Тип організаційної культури, яка домінує в установі, визначається шляхом додавання кількості позначок у колонках «АК», «БК», «КОЗ», «КОЛ».

Методи математичної статистики. Дані анкетування досліджено методами математичної статистики, зокрема кореляційним, порівняльним, факторним аналізом. Для аналізу даних

використано комп'ютерне програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360. Теоретичним керівництвом для належного використання комп'ютерного програмного забезпечення STATISTICA були видання за авторством Бабенко В., Кабанова С., Майбороди Р., Мастицького С., Мхитаряна С., Реннера А., Сугакова О., [9; 89; 166; 171; 183; 224].

Кореляційний аналіз використано для виявлення значущих зв'язків між змінними, отриманих у ході анкетування респондентів. Кореляційний аналіз визначають як сукупність методів оцінки кореляційних характеристик і перевірки статистичних гіпотез стосовно n вибіркового даних, вибраних з k -мірної генеральної сукупності, розподіленої за нормальним законом розподілу (Гаусса) [89, с.2]. Як зазначає Мастицький С.: «Кореляційний аналіз дозволяє зробити висновок не лише про те, яким є зв'язок між змінними (ознаками) за напрямком (прямий або зворотній), але також, що дуже важливо, виразити його в кількісній характеристиці за допомогою коефіцієнту кореляції – величини, що змінюється від -1 до $+1$. Чим ближчим є коефіцієнт до 1 , тим сильніший зв'язок між ознаками... Використання коефіцієнту кореляції Пірсона для оцінювання ступеню зв'язку між двома ознаками передбачає виконання двох обов'язкових умов: значення двох досліджуваних ознак розподілені нормально; зв'язок між ознаками є лінійним» [171, с. 57-58]. Іншими словами коефіцієнт Пірсона є параметричним методом аналізу даних, який обов'язково слід розпочинати з аналізу нормальності розподілу ознак. Для цього у програмі STATISTICA використовуються низка тестів, зокрема: модуль тесту Колмогорова-Смірнова (формує гістограму розподілу ознак); модуль «графіку нормальних ймовірностей» Normal probability plot (формує візуальне представлення реальних результатів стосовно теоретично очікуваних нормальних результатів – прямої) [171, с. 32-34].

Числові та графічні представлення числових значень кореляцій між змінними проведених анкетувань в межах емпіричного дослідження представлені у Додатку Е.

Порівняльний аналіз – є процедурою «порівняння арифметичних середніх двох незалежних груп (наприклад експериментальної та контрольної). Класичним методом, що дозволяє ви-

рішувати це завдання, є t-тест Стьюдента, або просто t-тест» [171, с. 35]. Порівняльний аналіз застосовано для виявлення відмінностей між психологічними характеристиками української та польської (контрольної) вибірок з огляду на відмінності ставлення респондентів вказаних груп до корупційних явищ.

T-тест Стьюдента є одним з параметричних методів аналізу, при цьому слід забезпечити виконання таких умов: а) дві вибірки повинні бути незалежними, властивості однієї з них ніяк не повинні залежати від властивостей другої; б) дві вибірки повинні підпорядковуватися нормальному закону розподілу; в) між дисперсіями вибірок не повинно бути статистично значущих відмінностей. Змінні обох груп, які вносяться для аналізу, мають бути двох типів: перші – групуючі, що вказують на належність двох груп до однієї генеральної сукупності; другі – залежні змінні [171, с. 35-36].

З метою вибору критерію порівняльного аналізу ознаки слід перевірити на нормальність розподілу даних. Для цього використовується тести Колмогорова-Смірнова та Лілліфорса на нормальність розподілу (формує гістограму розподілу даних), а також тести Нормальних ймовірностей (формує графік нормальний ймовірностей ознаки та реальних значень) у модулі «Описова статистика» (Descriptive statistics) програми STATISTICA. Ці тести перевіряють нульову гіпотезу про відсутність відмінностей між спостережуваним розподілом ознаки та теоретично очікуваним нормальним розподілом [171, с.30-34].

Результати проведеної перевірки нормальності розподілу даних названими тестами підтвердили гіпотезу про те, що спостережуваний розподіл досліджуваних ознак не відрізняється від теоретично очікуваного нормального розподілу. Оскільки дані за визначеними ознаками розподілені нормально, це дозволило використати для порівняльного аналізу t-тест Стьюдента [171, с.35-38].

Внаслідок порівняльного аналізу за критерієм Стьюдента (t-тест) досліджено статистично значущі відмінності середніх значень низки ознак у двох вибірках – вітчизняної та польської (контрольної). У додатку Д подано таблицю результатів та графіки порівняльного аналізу за ознаками: «оцінка побутової корупційогенності», «демократизм-авторитаризм корпоративної куль-

тури», «оцінка службової корупціогенності», «толерантність до аморальності в діловій сфері», «рівень морально-етичної відповідальності», «самовпевненість».

Факторний аналіз результатів дослідження застосовано для багатовимірного аналізу структури зв'язків між змінними, з метою суттєво зменшити кількість регресорів у моделі, виявити фактори, що впливають на спостережувані характеристики складного об'єкта, а також з метою вилучити з моделі мультиколінеарність [164; 181]. Головними цілями факторного аналізу є зменшення кількості змінних (редукція даних) та виявлення структури взаємозв'язків між змінними (їх класифікація).

Факторний аналіз охоплює дві взаємопов'язані процедури: а) факторний аналіз (аналізує кореляції змінних); б) аналіз головних компонентів (аналіз варіацій змінних). У ході здійснення факторного аналізу виникають два запитання: скільки існує факторів і яка їх сутність? Для визначення найбільш важливих факторів використано критерій Кайзера (Scree plot – «критерій кам'янистого осипу»), згідно з яким рекомендується використовувати лише ті фактори, для яких мінімальне значення головної компоненти (Minimum eigenvalue) більше 1.

Для отримання простої структури факторів здійснювався їх поворот (Factor rotation) методом нормалізованого варімаксу (Varimax normalized), внаслідок чого отримано двохмірний графік навантажень параметрів (Plot of Loadings 2D) та таблицю навантажень параметрів (Factor loadings).

Під час інтерпретації факторів враховувався набір значущих коефіцієнтів – навантажень параметрів (Principal components (Marked loadings are $> ,50000$)), які пов'язують фактори зі змінними. Ці коефіцієнти інформують про те, які з факторів зв'язані з якими змінними.

Здійснено факторний аналіз окремо для обох вибірок для виявлення крос-культурних відмінностей у польській (контрольній) та українській вибірках (див. додаток Е).

Методи експертних оцінок та метод контент-аналізу. Метод експертних оцінок – комплекс логічних та математичних процедур, спрямований на отримання від експертів інформації, її аналіз і узагальнення з метою підготовки і прийняття компетентного рішення. Метод експертних оцінок опирається

на професійний досвід, психологічну інтуїцію фахового експерта. Експертна оцінка є результатом аналітичної діяльності, що ґрунтується на вмінні фахівця в певній галузі бачити і вирішувати протиріччя, прогнозувати, передбачати, знаходити нестандартні рішення. Достовірність експертної оцінки залежить від компетенції експертів. Експертизу повинні здійснювати найбільш кваліфіковані фахівці. Загальні вимоги до експертів: компетентність, креативність, розвинені творчі здібності (як умова спроможності аналізувати проблемні ситуації і знаходити шляхи вирішення протиріч), відсутність схильності до конформізму, наукова об'єктивність, аналітичність, широта і конструктивність мислення, позитивне ставлення до інновацій, відсутність консерватизму, спроможність змінювати думку, враховуючи нові відомості; етичність поведінки, чесність, непідкупність, відповідальність.

Оцінка експертами проблеми може бути застосована щодо будь-яких соціальних явищ, процесів, глобальних і локальних проблем. Методи експертних оцінок використовуються в тих випадках, коли не розроблено стандартизованих процедур дослідження нетипових проблем, коли маємо справу з не цілком чіткими або надто мінливими явищами, для яких важко створити фіксовану модель [119; 181].

Контент-аналіз використано як допоміжний метод нашого дослідження. Контент-аналіз – це метод аналізу змісту документів з метою виявлення певних фактів чи тенденцій, зафіксованих у цих документах. Об'єктом контент-аналізу можуть бути документи, в яких: зміст можна піддати формалізації; елементи, які цікавлять дослідника, мають зустрічатись неодноразово. Для того, щоб документ міг стати об'єктом контент-аналізу, він має задовольняти кілька вимог: насамперед, його зміст є таким, що піддається формалізації; крім того, елементи, що цікавлять дослідника, мають зустрічатись з достатньою частотою (принцип статистичної значущості). Тому найчастіше контент-аналізу піддають повідомлення засобів масової інформації, дані не стандартизованих інтерв'ю, листи, протоколи зборів, наукові праці.

Методи експертних оцінок та контент-аналізу нами застосовувалися для аналізу наукових публікацій понад 20-ти авто-

ритетних експертів з питань політичної корупції: Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т., Філл М., Коларська-Бобінська Л., Джекобс Дж., Госсен Г., Парето В., Паркінсон С., Роуз-Екерман С., Роуз Дж., З. де Сото, Беккер Г., Петті В., Кене Ф., Рікардо Д., Варналій З., Ткаченко В., Матчук В. та ін. Завдяки цьому ідентифіковано соціальні причини та умови подолання політичної корупції (дивись додаток Л).

2.3 Процедури перевірки, методичне забезпечення емпіричного дослідження

З причини відсутності стандартизованих тематичних психодіагностичних методик для дослідження особливостей ставлення до проявів корупції було розроблено, перевірено та застосовано в емпіричному дослідженні вісім спеціалізованих шкал (дивись додаток Б-1): Шкала 1.2. Побутова корупціогенність; Шкала 1.4. Службова корупціогенність; Шкала 1.5. Виборча корупціогенність; Шкала 1.3. Демократизм-авторитарність організаційної культури; Шкала 1.14. Самооталітаризм; Шкала 1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері; 1.11 Критичність в ухваленні рішень; Шкала 1.22. Антикорупційна спроможність.

Опис спеціалізованих шкал :

Шкала 1.2. *Побутова корупціогенність*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою, на думку респондента хабарництво є «нормою» на рівні побутових стосунків – під час навчання дітей, отримання медичних послуг і т.п. Максимальна кількість балів по шкалі – 12 балів, мінімальна кількість – 4 балів. Всі запитання оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали).

Шкала 1.4. *Службова корупціогенність*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент оцінює як «норму» хабарництво у службових стосунках. Максимальна кількість балів по шкалі – 15 балів, мінімальна кількість – 5 балів. Всі запитання оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали).

Шкала 1.5. *Виборча корупціогенність*. Чим вищим є показник

за цією шкалою, тим більшою мірою респондент проявляє готовність перебувати на підпорядкованих позиціях у соціальних взаєминах. Максимальна кількість – 15 балів, мінімальна кількість – 5 балів. Більшість запитань оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали). Запитання №22 оцінено в зворотному напрямі: «не погоджуюсь» (3 бали), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (1 бал).

Шкала 1.3. *Демократизм-авторитарність організаційної культури*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим авторитарнішим є стиль управління за місцем праці респондента. Максимальна кількість – 27 балів, мінімальна кількість – 9 балів. Більшість запитань оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали). Запитання №10, №14 оцінені у зворотному напрямі: «не погоджуюсь» (3 бали), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (1 бал).

Шкала 1.14. *Самототалітаризм*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент проявляє готовність перебувати на підпорядкованих позиціях у соціальних взаєминах: в комунікації побоюється висловлювати власну думку; готовий коритися усякій владі чи керівникам, без огляду на правомірність їх дій чи вимог, особливо коли ті демонструють матеріальні атрибути переваги (дорогий одяг, автомобілі); не виступає всупереч думці «більшості». Максимальна кількість – 21 балів, мінімальна кількість – 7 балів. Більшість запитань оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали). Запитання №76 оцінено в зворотному напрямі: «не погоджуюсь» (3 бали), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (1 бал).

Шкала 1.15. *Толерантність до аморальності в діловій сфері*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент толерантно оцінює аморальні засоби досягнення успіху в професійних та ділових взаєминах. Максимальна кількість – 15 балів, мінімальна кількість – 5 балів. Більшість запитань оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали).

Запитання №82 оцінено в зворотному напрямі: «не погоджуюсь» (3 бали), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (1 бал).

Шкала 1.11. *Критичність в ухваленні рішень*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент проявляє критичність та самостійність щодо суспільно-політичних подій – під час знайомства з відомостями про політичних осіб та партій, в ході голосування на виборах. Максимальна кількість – 18 балів, мінімальна кількість – 6 балів. Більшість запитань оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали). Запитання №59, №60 оцінено в зворотному напрямі: «не погоджуюсь» (3 бали), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (1 бал).

Шкала 1.22. *Антикорупційна спроможність* містить сім запитань. Максимальна кількість – 21 балів, мінімальна кількість – 7 балів. Частина запитань оцінені у напрямі зростання: «не погоджуюсь» (1 бал), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (3 бали). Запитання №132, №134, №135, №137 оцінено в зворотному напрямі: «не погоджуюсь» (3 бали), «частково погоджуюсь» (2 бали), «цілком погоджуюсь» (1 бал).

Табл. 2.5. Стимульний матеріал шкали 1.22 «Антикорупційна спроможність».

131. Доводилось відверто сперечатися з керівником з приводу робочих питань чи неправомірних його вимог.
132. Я побоююсь відмовити керівнику, аби не зашкодити власним інтересам.
133. В колективі є амбітні співробітники, які висловлюють перед керівництвом свою позицію без вагань.
134. Мені байдуже, чи мій голос на виборах був (буде) спотворений.
135. Якщо запропонують достатню суму, то проголосую на виборах так, як мене попросять.
136. Я особисто брав (-ла) і братиму активну участь в масових акціях протесту з метою протидії політичній корупції.
137. Корупція мене особисто не зачіпає, владні зловживання для мене не є проблемою.

Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент проявляє антикорупційну позицію: мав випадки суперечок з керівниками з приводу їх неправомірних вимог, не побоюється відмовити керівнику, в його колективі є амбітні співробітники, які готові публічно висловлювати свою позицію; він є небайдужим до захисту від фальсифікації результатів виборів депутатів; брав і братиме участь у масових акціях з метою протидії політичній корупції і т.п. При низьких показниках – респондент вважає корупцію темою, яка його

особисто не стосується; він є суспільно пасивним, готовий за гроші продати свій голос на виборах; він побоюється не лише сперечатися але й відмовити керівнику, аби не зашкодити власним інтересам.

Перевірка надійності процедури дослідження. *Надійність* – це характеристика методики, що відображає точність психодіагностичних вимірювань, а також стійкість результатів вимірювання від впливу випадкових факторів. У вузькому розумінні надійність є мірою узгодженості результатів психодіагностичної методики. Надійність вимірюють, зокрема, за допомогою *поділу завдань навпіл*. При цьому завдання з парними та непарними номерами обробляють окремо, після цього визначають взаємозв'язок результатів. Ступінь надійності вимірюється за допомогою коефіцієнта надійності – коефіцієнта кореляції між результатами таких досліджень. Психодіагностична процедура визнається надійною, якщо коефіцієнт дорівнює або перевищує 0,75.

Таблиця 2.5. Таблиця результатів кореляційного аналізу перевірки шкал на надійність методом поділу шкал на підгрупи питань (парні, непарні) *Marked correlations are significant at $p < 0,05$ Обсяг вибірки $N=200$ (Casewise deletion of missing data)*

	1.2 Побутова корупційність	1.3 Авторитарна організаційна культура	1.4 Службова корупційність	1.22 Антикорупційна спроможність	1.5. Виборча корупційність	1.11 Критичність в ухваленні рішень	1.14 Самоготагізм	1.15 Толерантність до аморальності в діловій сфері
1.2.парні	0,85							
1.2.непарні	0,86							
1.3.парні		0,89						
1.3.непарні		0,85						
1.4.непарні			0,68					
1.4.парні			0,65					
1.22.непарні				0,77				
1.22.парні				0,81				
1.5.парні					0,72			
1.5.непарні					0,73			
1.11.парні						0,79		
1.11.непарні						0,81		
1.14.парні							0,73	
1.14.непарні							0,84	
1.15.непарні								0,76
1.15.парні								0,73

Перевірка надійності виявила показники кореляції для бі-

льшості шкал на рівні рівних і більше 0,75 (див. табл. 2.5).

Перевірка валідності процедури дослідження. *Валідність* – поняття вживається в таких значеннях: а) це показник якості методу дослідження отримувати результати, які адекватно відображають досліджуване явище; б) міра відповідності теорії емпіричним даним, можливість здійснювати на основі обраної теорії точні прогнози (валідність теорії). Виділяють такі види валідності: *змістовну, критеріальну, конструктивну* [13; 31; 36; 61; 239].

Критеріальна валідність – співвідношення результатів діагностики з оцінками вимірюваної якості (властивості, або форми поведінки), отриманих іншими способами – за допомогою висновків фахівців (експертів), аналізу даних спостережень, експериментів, продуктів життєдіяльності. Для визначення критеріальної валідності можна використати *метод контрастних груп* – порівнюють результати психодіагностичної процедури в двох групах, в яких іншими методами встановлено суттєву відмінність прояву (розвитку) досліджуваної властивості.

Перевірка критеріальної валідності розробленого діагностичного інструментарію (Побутова корупціогенність; Службова корупціогенність; Виборча корупціогенність) здійснена методом порівняння результатів у контрастних групах – вітчизняній та контрольній (еталонній) польській вибірках, які суттєво відрізняються за *індексом сприйняття корупції*. З 1995 року міжнародними організаціями та фінансовими інституціями (*Transparency International, Freedom House, Світовий банк, Азійський банк розвитку, Африканський банк розвитку*) здійснюється щорічний моніторинг стану корупції у 176 державах, на його основі формується рейтинг держав за *індексом сприйняття корупції* (Corruption Perceptions Index - ІСК). Результати моніторингу є валідними та надійними, зокрема для підготовки інвестиційних проектів та визначення інвестиційних ризиків. Індекс сприйняття корупції вимірюється 100 бальною шкалою: чим вищий бал, тим менш толерантне ставлення громадян до корупції, тим менш поширеною є корупція в державі. Індекс сприйняття корупції (дані 2017 р.) в Польщі – 61, в Україні – 29. Україна перебуває на 131 місці у рейтингу, є серед 40 найкорумпованіших держав (таких як Іран, Казахстан, Непал, Росія, Гватемала, Ні-

герія, Мозамбік, Гамбія, Кенія, Нікарагуа, Уганда, Зімбабве, Чад, Конго та ін.) [88].

Нижче наводимо таблиці і графіки порівняльного аналізу (T-tests) Анкетування I, 2013 р., Анкетування IV, 2017-18 р. у вітчизняній та еталонній (польській) вибірках для перевірки критеріальної валідності розробленого діагностичного інструментарію (Побутова корупціогенність; Службова корупціогенність; Виборча корупціогенність) (див. табл. 2.6, 2.7; рис. 2.1, 2.2).

Таблиця 2.6. Таблиця результатів порівняльного аналізу (T-tests) Анкетування I, 2013 р.

Групуюча змінна (Grouping) – «**країна проживання**». Group 1 (вітчизняна вибірка), Group 2 (польська вибірка). Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуючої ознаки. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – $P, Variances > 0,05$.

	Group 1 Україна	Group 2 Польща	t-value	p	p - Variances
1.2.Побутова корупціогенність	8,68	6,67	9,48	0,00	0,05
1.4.Службова корупціогенність	11,20	8,99	7,92	0,00	0,05

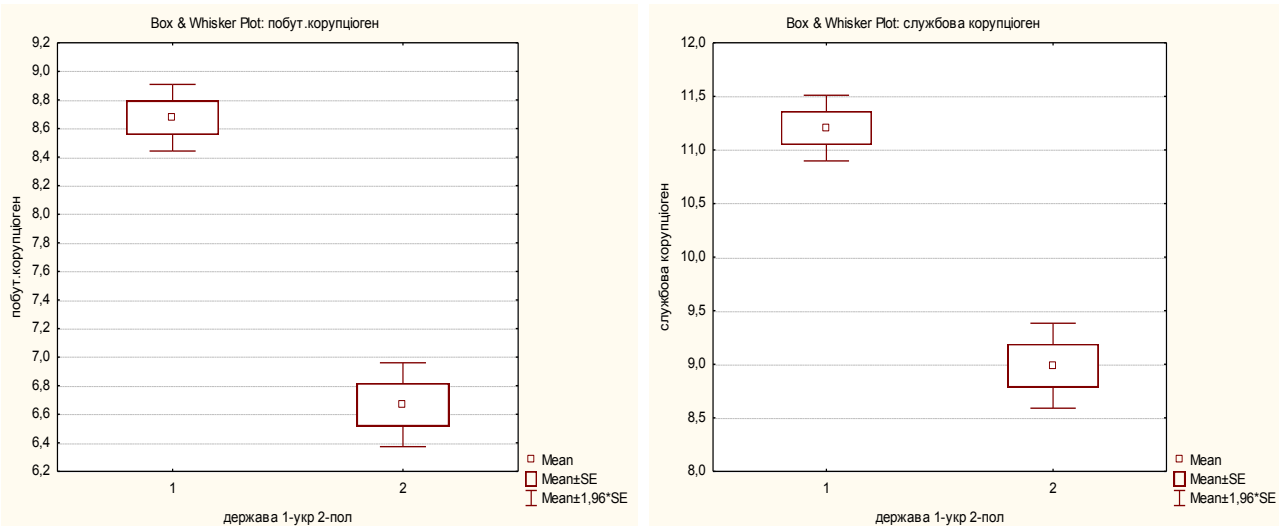

Рис.2.1. Анкетування I, 2013 р. Графіки (T-tests) шкал «Побутова корупціогенність», «Службова корупціогенність». Group 1 (вітчизняна вибірка), Group 2 (польська вибірка).

Таблиця 2.7.

Таблиця результатів порівняльного аналізу (T-tests) Анкетування IV, 2017-18 р. Групуюча змінна (Grouping) – «**країна проживання**». Group 1 (вітчизняна вибірка), Group 2 (польська вибірка). Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуючої ознаки. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – $P, Variances > 0,05$.

	Group 1 Україна	Group 2 Польща	t-value	p	p - Variances
1.2.Побутова корупціогенність	7,55	6,11	7,48	0,00	0,05
1.4.Службова корупціогенність	9,20	7,44	7,42	0,00	0,56
1.5. Виборча корупціогенність	8,03	7,26	4,09	0,00	0,05

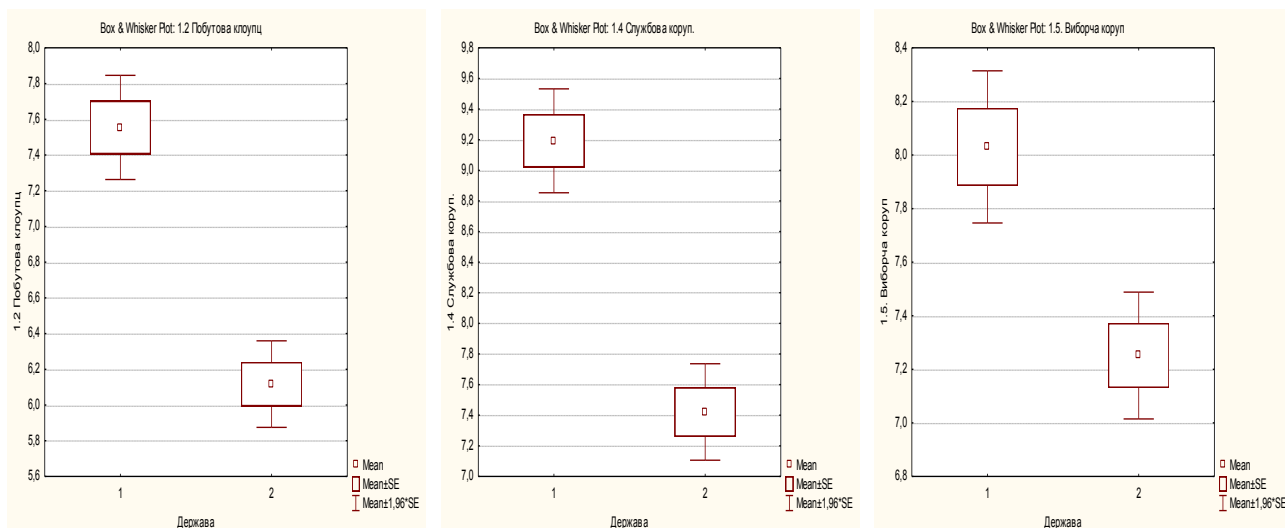

Рис. 2.2. Анкетування IV, 2017-18 р. Графіки (T-tests) шкал «Побутова корупціогенність», «Службова корупціогенність», «Виборча корупціогенність». Group 1 (вітчизняна вибірка), Group 2 (польська вибірка).

Представлені результати перевірки критеріальної валідності шкал «Побутова корупціогенність»; «Службова корупціогенність»; «Виборча корупціогенність», здійснених методом порівняння результатів у контрастних групах (вітчизняній та еталонній польській вибірках), вказують на належну якість методу дослідження явища.

Конструктивна валідність – відображає співвіднесення результатів діагностичної процедури (засобів) з теоретичними поняттями (конструктами), тобто відображає те, наскільки отримані результати за допомогою методики можна розглядати в якості міри деякого теоретичного конструкту – досліджуваного психологічного фактора (властивості) особистості або категорії респондентів. Визначення цієї міри співвіднесення є завданням емпіричної валідації методики. При цьому використовують кореляційний метод аналізу емпіричних результатів розробленої методики з результатами відомих тестів, що виявляють інші супутні психічні характеристики (конструкти). Конструктивна валідність психодіагностичної методики здійснюється шляхом підтвердження або спростування сукупності очікуваних зв'язків.

Конструктивну валідність розробленого діагностичного інструментарію перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами відомих тестів, що виявляють супутні психічні характеристики (конструкти):

Шкалу «Побутова корупціогенність» ($r=-0,26$; $p<0,05$); «Службова корупціогенність» ($r=-0,27$; $p<0,05$); «Виборча корупціогенність» ($r=-0,10$; $p<0,05$) перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів розробленої методики з результатами *Запитальника (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи*. Отримані дані вказують, що побутова, службова, виборча корупціогенність мають низьку негативну кореляцію з морально-етичною відповідальністю.

Шкалу «Демократизм-авторитарність організаційної культури» перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами *Запитальника типів організаційної культури: авторитарна організаційна культура* ($r=+0,25$; $p<0,05$), *бюрократична організаційна культура* ($r=+0,19$; $p<0,05$), *організаційна культура, орієнтована на завдання* ($r=-0,21$; $p<0,05$); *Методики дослідження макіавеллізму особистості (Крісті Р., Гейс Ф.)* ($r=+0,18$; $p<0,05$). Отримані дані вказують, що «Авторитарність організаційної культури» має низьку позитивну кореляцію з шкалами «Авторитарна організаційна культура», «Бюрократична організаційна культура», «Макіавеллізм» та низьку негативну кореляцію з шкалою «Організаційна культура, орієнтована на завдання».

Шкалу «Самототалітаризм» перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами «*Тесту-запитальника самоствавлення*» *Столїна, Пантелєєва* – шкали самоповаги ($r=-0,12$; $p<0,05$); *Запитальника (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи* ($r=-0,18$; $p<0,05$), *Тесту загальної самоефективності (Шварцер Ральф, Маттіас Єрусалем, Ромек В.Г.)* ($r=-0,17$; $p<0,05$); *Питальника рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т.Г., Тихомандрицька О.А., Белінська Е.П.)* ($r=+0,16$; $p<0,05$); *Методики дослідження макіавеллізму особистості (Крісті Р., Гейс Ф.)* ($r=+0,18$; $p<0,05$). Отримані дані вказують, що самототалітаризм має негативну низьку кореляцію з самоповагою, морально-етичною відповідальністю, загальною самоефективністю, а також низьку позитивну кореляцію з патерналізмом стосовно інститутів влади та макіавеллізмом.

Шкалу «Толерантність до аморальності в діловій сфері»

перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами *Методики дослідження макіавеллізму особистості* (Крісті Р., Гейс Ф.), а також *Запитальника (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи* ($r=-0,32$; $p<0,05$). Отримані дані вказують, що «Толерантність до аморальності в діловій сфері» має негативну середню кореляцію до рівня морально-етичної відповідальності.

Шкалу «Антикорупційна спроможність» перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами Питальника рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т.Г., Тихомандрицька О.А., Белінська Е.П.) – шкали «Бажання опіки» ($r=+0,26$; $p<0,05$), «Зняття відповідальності» ($r=-0,15$; $p<0,05$); Тесту загальної самоефективності (Шварцер Ральф, Маттіас Єрусалем, Ромек В.Г.) ($r=+0,21$; $p<0,05$); *Методики дослідження макіавеллізму особистості* (Крісті Р., Гейс Ф.) ($r=-0,26$; $p<0,05$). Отримані дані вказують, що «Антикорупційна спроможність» має низьку позитивну кореляцію з «Бажанням опіки», загальною самоефективністю, а також низьку негативну кореляцію з «Зняттям відповідальності», макіавеллізмом.

Шкала «Критичність в ухваленні рішень» перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами Питальника рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т.Г., Тихомандрицька О.А., Белінська Е.П.) – шкали «Бажання опіки» ($r=+0,40$; $p<0,05$), «Зняття відповідальності» ($r=-0,15$; $p<0,05$); Тесту загальної самоефективності (Шварцер Ральф, Маттіас Єрусалем, Ромек В.Г.) ($r=+0,35$; $p<0,05$); *Методики дослідження макіавеллізму особистості* (Крісті Р., Гейс Ф.) ($r=-0,19$; $p<0,05$). Отримані дані вказують, що «Критичність в ухваленні рішень» має середню позитивну кореляцію з «Бажанням опіки з боку інститутів влади», «Загальною самоефективністю, а також низьку негативну кореляцію з «Макіавеллізмом», «Зняття відповідальності».

2.3.1 Методичне забезпечення Анкетування I

Метою емпіричного дослідження (2013 р.) було пілотне виявлення *соціально-психологічних особливостей* ставлення до кору-

пційних явищ респондентів двох вибірок – вітчизняної та польської контрольної (еталонної).

Емпіричне дослідження мало характер квазіексперименту. Квазіексперименти в сучасній психології є поширеними, а для певних завдань – необхідними засобами емпіричного дослідження. Відмінністю квазіексперименту є забезпечення максимального наближення експериментальної ситуації під час дослідження до природних (польових) умов, вони скеровані на перевірку гіпотез, але не передбачають строгих форм контролю експериментальних факторів, як це має місце в істинних експериментах. Існують дослідницькі проблеми, які не можливо досліджувати в рамках істинного експерименту, оскільки через етичні причини неможливо створити для респондентів певні необхідні умови для вивчення їх ставлення чи поведінки – у нашому випадку неможливо створити реальні корупційні ситуації. У лабораторних умовах неможливо відтворити ситуації для дослідження психології девіантної, екстремальної, злочинної чи корупційної поведінки, їх можливо вивчати лише у природно створених обставинах. У квазіекспериментальних планах експериментатор не створює стимули (злочинні чи корупційні), не намагається контролювати усі впливи на особистість (надмірна чистота експериментальної ситуації є додатковим фактором, що впливає на досліджуваного), а використовує природні умови, в яких і лише в них проявляється реальна поведінка особистості.

У квазіексперименті експериментатор для вимірювання *залежної змінної* підбирає відповідні групи людей, оскільки припускає, що групові відмінності вже склались природним чином. Важлива особливість квазіексперименту від істинного експерименту полягає у тому, що можуть порівнюватись не цілком нееквівалентні групи (зокрема за рівнем фінансових доходів), оскільки саме ознака нееквівалентності виступає аналогом *незалежної змінної* [109].

В *Анкетуванні I* (а також в *Анкетуванні IV*) організовано вітчизняну та польську контрольну (еталонну) групи. Польська вибірка використовувалась з двох причин: по-перше, як інструмент перевірки критеріальної валідності розробленого діагностичного інструментарію, а, по-друге, як еталонна група, яка має

суттєво нижчі рівні толерантності до корупції. За результатами міжнародної аналітичної організації Transparency International міра толерантності до корупції (побутової, службової, виборчої, політичної) вітчизняних громадян є суттєво вищою, ніж в польських громадян. Індекс сприйняття корупції в Польщі – 61, України – 29 (чим вищий індекс, тим нижчий рівень толерантності громадян до корупції та нижчий рівень поширеності корупції в суспільстві) [88]. Ці відмінності, згідно гіпотези, склались історично і є проявом відмінностей організаційної культури вітчизняної та еталонної (польської) вибірок. У рамках кроскультурного підходу експерти рекомендують застосовувати методи глибинних інтерв'ю, інтерв'ю у фокус-групах, анонімне анкетування, контент-аналіз [109; 196; 281]. Як зазначив Пай Л. «культура і особистість – дві сторони однієї медалі, політична культура при цьому допомагає побачити індивідуальну і колективну політичну поведінку як прояв загального феномена» [312].

В організації анкетування враховано принципи кроскультурного підходу. По-перше, для анкетування обрано респондентів тих груп, організаційні культури яких істотно відрізняються за обраною змінною, що є в центрі дослідження [118, с. 324]. Рівень толерантності ставлення до корупції представниками України та Польщі не лише істотно відрізняється, але відрізняється набагато більше за можливі відмінності між представниками в межах однієї вибірки (популяції). По-друге, докладено зусиль для забезпечення тотожності структури вибірки. Водночас досягти це завдання на 100% практично неможливо: якщо забезпечено тотожність вибірок згідно одних критеріїв (наприклад гендерний та віковий склад вибірки, рівень освіти), то не вдається забезпечити тотожність за іншими критеріями (рівень матеріального добробуту та фінансових доходів, релігійні орієнтації та ін.), які в політико-психологічних дослідженнях є не менш важливими. Тотожність структури вибірки забезпечено шляхом формування вибірки за принципом випадкового відбору респондентів. Також забезпечено тотожність розуміння інтерв'юерами (як носіїв різних мов та культур) слів та тверджень стимульного матеріалу. Цю вимогу нами забезпечено завдяки професійному перекладу польською мовою стиму-

льного матеріалу в ПП Агенція мов «Нові обрії» та завдяки перевірці польськомовного тексту анкет польськими партнерами, які провели анкетування на території республіки Польща: у 2013 р. анкетування провів д-р Яцек Біл в м. Ольштин Вармінсько-Мазурського воєводства. По-третє, в крос-культурних дослідженнях рекомендують дуже обережно підходити до узагальнень результатів, слід намагатись уникати категоричних висновків, оскільки анкетні запитання є штучними стимулами, а тому в реальних обставинах респонденти не завжди поведуться так, як висловлюються в штучно створених умовах під час анонімного анкетування [118, с. 326-328].

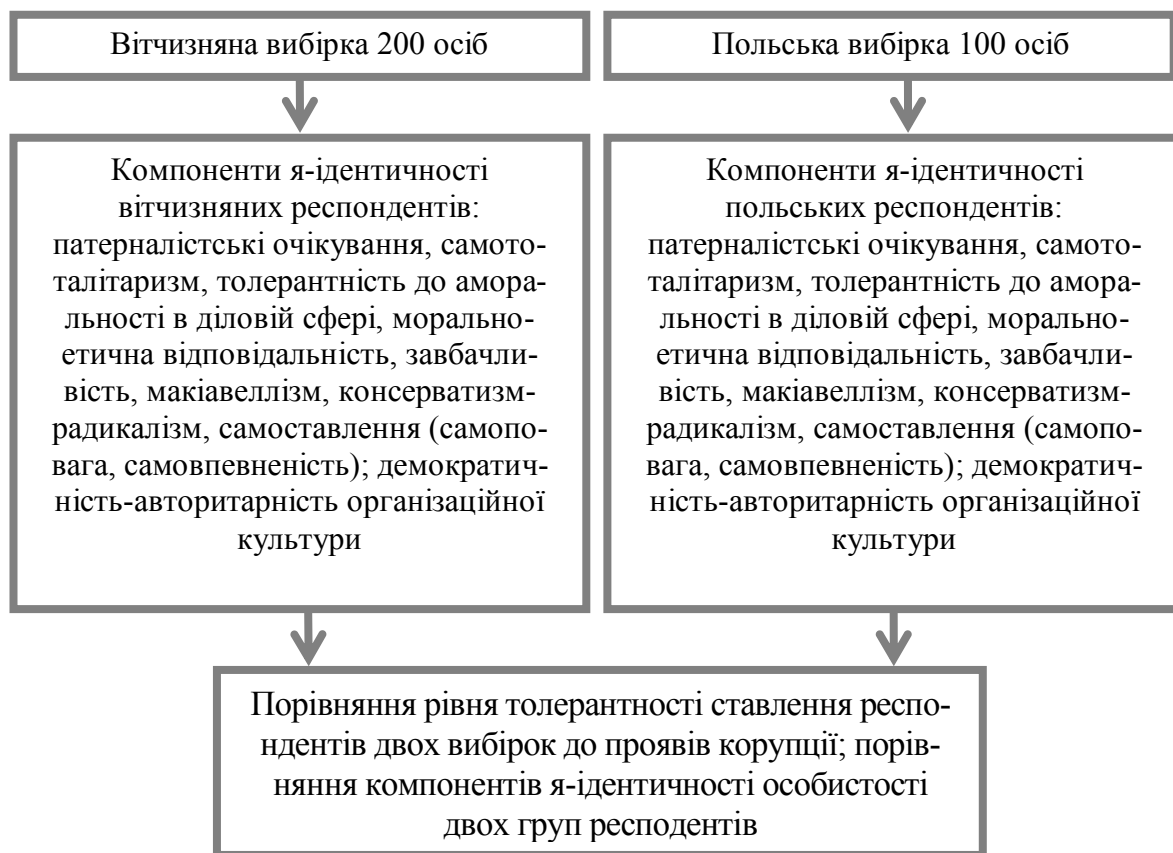

Рис. 2.3. Схема дослідження ставлення до корупційних явищ респондентів вітчизняної та польської вибірок

Процедура проведення анкетування. Інструментарій дослідження – Анкета Б.1 (дивись Додаток Б-2). Дослідження можна проілюструвати за допомогою схеми (див. рис. 2.3), що демонструє послідовність дій експериментатора і включає роботу респондентів вітчизняної та польської вибірок з анкетними методиками із подальшим порівняльним аналізом емпіричних результатів. Зустрічі з респондентами проходили на добровільній основі. Після встановлення контакту досліджуваним пропону-

вали анонімно заповнити анкету (Анкета Б.1, див. додаток Б). Заповнені респондентами бланки з відповідями перевірялись і частина бланків була відсіяна завдяки включеним у текст анкети запитанням шкали брехні. Кількість респондентів, анкети яких взято до опрацювання – 300 осіб (100 польських, 200 українських).

Анкета Б.1 містить 8 соціологічних параметрів респондентів, 10 шкал, 6 тематичних груп запитань, 5 шкал стандартизованих психологічних методик. Загальна кількість запитань анкети – 164. Тривалість роботи респондентів – 60 хвилин. Отримані анкетні дані переводились у числові значення, результати шкал підраховувались і вносились в електронні таблиці Microsoft Office Excel для подальшої статистичної обробки.

Проміжними змінними дослідження є: національність (українці, поляки); рівень доходів; вік; стать; сімейний стан (неодружені, одружені); місце проживання (місто, с.м.т., село); освіта (сер., сер. спец., вища); займана посада (управлінська, виконавська); релігійність (традиційна конфесія, індивідуальне розуміння Бога, атеїст).

Незалежною змінною дослідження є: а) різне соціальне середовище існування респондентів (різні соціальні та культурні умови проживання українських та польських учасників анкетування); б) компоненти я-ідентичності респондентів – патерналістські очікування, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, морально-етична відповідальність, завбачливість, макіавеллізм, консерватизм-радикалізм, самооставлення (самоповага, самовпевненість); демократичність-авторитарність організаційної культури.

Залежними змінними дослідження є: рівень толерантності ставлення до проявів корупції (побутової, службової, виборчої, політичної).

Стимульний матеріал Анкети Б.1 скерований на дослідження компонентів я-ідентичності особистості респондентів:

- *Его особистості*: патерналістські очікування (шкала 1.1); завбачливість (шкала 1.12); мотиваційна спрямованість (шка-

ла 1.13), самототалітаризм (шкала 1.14), соціальний скептицизм-оптимізм (шкала 1.16).

- *Супер-Его особистості*: толерантність до аморальності в діловій сфері (шкала 1.15), макіавеллізм (шкала 2.1), побутова корупціогенність (шкала 1.2), службова корупціогенність (шкала 1.4), виборча корупціогенність (шкала 1.5).
- *Організаційної культури*: демократичності-авторитарності організаційної культури (шкала 1.3).
- *Рівня поширення корупції*: оцінка владної корупціогенності (шкала 1.6); оцінювання стану корупції в суспільстві (шкала 1.7), оцінювання можливостей приборкання корупції (шкала 1.8).

Відповіді анкети є закритими та частково відкритими. Закриті запитання передбачають вибір однієї з трьох відповідей: не погоджуюсь (1 бал), частково погоджуюсь (2 бали), цілком погоджуюсь (3 бали). Відповіді зворотних запитань мають оцінку в зворотному напрямі: не погоджуюсь (3 бали), частково погоджуюсь (2 бали), цілком погоджуюсь (1 бал). Частково відкриті запитання передбачають обрання одної-трьох відповідей з переліку запропонованих, тим самим респондент визначає власні ціннісні пріоритети. Ключі для підрахунку шкал Анкети Б.1 подано у Додатку Б.

Компоненти Анкети Б.1:

Шкала 1.1. *Патерналістські очікування*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшим є рівень схильності респондента до патерналізму.

Шкала 1.2. *Побутова корупціогенність*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим поширенішою є побутова корупція у соціальному середовищі, яке їх оточує респондента, він більш толерантно ставиться до побутової корупції.

Шкала 1.3. *Демократичність-авторитарність організаційної культури*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим авторитарнішою є організаційна культура за місцем праці або навчання респондента.

Шкала 1.4. *Службова корупціогенність*. Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більш доляльне ставлення респондента до службової корупціогенності.

Шкала 1.5. *Виборча корупціогенність*. Чим вищим є показник

за цією шкалою, тим респондент більшою мірою налаштований до виборчої корупціогенності.

1.6. *Оцінювання владної корупціогенності.* Чим вищим є показник за цією шкалою, тим, на думку респондента, більш поширеною є владна корупціогенність.

Запитальник 1.7. *Оцінювання стану корупції в суспільстві.*

Запитальник 1.8. *Оцінювання можливостей приборкання корупції.*

Запитальник 1.10. *Соціальна активність.*

Шкала 1.11. *Критичність в ухваленні рішень.* Чим вищий показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент у рішеннях опирається на власну думку (а не копіює думки сторонніх людей), більш критично ставиться до інформації під час ухвалення рішень.

Шкала 1.12. *Не схильність до завбачливості.* Чим вищим є показник за цією шкалою, тим меншою мірою респондент проявляє завбачливість, його прогностичні можливості є менш адекватними до дійсності, тим частіше він помиляється в оцінках майбутніх подій, поведінки політичних гравців.

Запитальник 1.13. *Мотиваційна спрямованість.* Запитання є частково відкритими. Респонденту пропонується вибрати відповідь з переліку запропонованих: «Якби зараз довелось обирати місце праці, Ви б обрали Якщо б Вам поталанило виграти у лотерею...?», «Як би Ви розпорядилися ними?»

Шкала 1.14. *Самототалітаризм.* Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більшою мірою респондент проявляє готовність перебувати на підпорядкованих позиціях у соціальних взаєминах (занижена самооцінка), більшою мірою делегує владні повноваження іншим (керівникам).

Шкала 1.15. *Толерантність до аморальності в діловій сфері.* Чим вищим є показник за цією шкалою, тим респондент більше виявляє готовність толерувати аморальні засоби досягнення цілей в діловій сфері.

Шкала 1.16. *Соціальний скептицизм-оптимізм.* Чим вищим є показник за цією шкалою, тим більш оптимістично респондент оцінює власні можливості в соціальних реаліях сьогодення.

Шкала 2.1. *Методика дослідження макіавеллізму особисто-*

сті.

Шкала 3. Запитальник (ДУМЭОЛП) діагностики рівня морально-етичної відповідальності особи.

Шкала 4.1. Шкала Q1 «консерватизм-радикалізм» опитувальника 16 PF Р.Кеттелла.

Шкала 5.1, Шкала 5.2. Методика «Тест-запитальник самоставлення» Століна, Пантелєєва.

Результати анкетування проаналізовано методами математичної статистики (кореляційний, порівняльний, факторний аналіз) з використанням комп'ютерного програмного забезпечення STATISTICA 8.0.360.

2.3.2 Методичне забезпечення Анкетування II, Анкетування III

Анкетування II вітчизняних респондентів здійснювалось анонімно. Мета – пілотне дослідження психологічного (емоційного та когнітивного) впливу корупціогенних ситуацій на особистість, ідентифікація ситуацій, які спричиняють у респондентів найбільш *амбівалентне* ставлення (провокують мотиваційні конфлікти, розгубленість, втрату спроможності чинити опір корупційним вимогам).

Процедура проведення анкетування. Інструментарій – Анкета Б.2 (дивись Додаток Б-3). Дослідження проілюстрована на схемі (див. рис. 2.4).

В анкетуванні взяло участь 200 респондентів восени 2016 р. Зустрічі з групами респондентів проходили у вищих навчальних закладах м. Львова на добровільній основі. Після встановлення контакту респондентам пропонували анонімно дати відповіді на питання Анкети Б.2. Збір бланків проводився очним способом. Середня тривалість роботи з анкетною – 40 хвилин.

Опис структури анкети Анкета Б.2:

Шкала 1.14. Самототалітаризм.

Шкала 1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері.

Запитальник 1.17. Оцінювання антикорупційних засобів та реалій в суспільстві.

Шкала 1.19. Прийняття рішень в умовах мотиваційних конфліктів.

Результати анкетування проаналізовано методами матема-

тичної статистики (кореляційний, порівняльний аналіз) з використанням комп'ютерного програмного забезпечення STATISTICA 8.0.360.

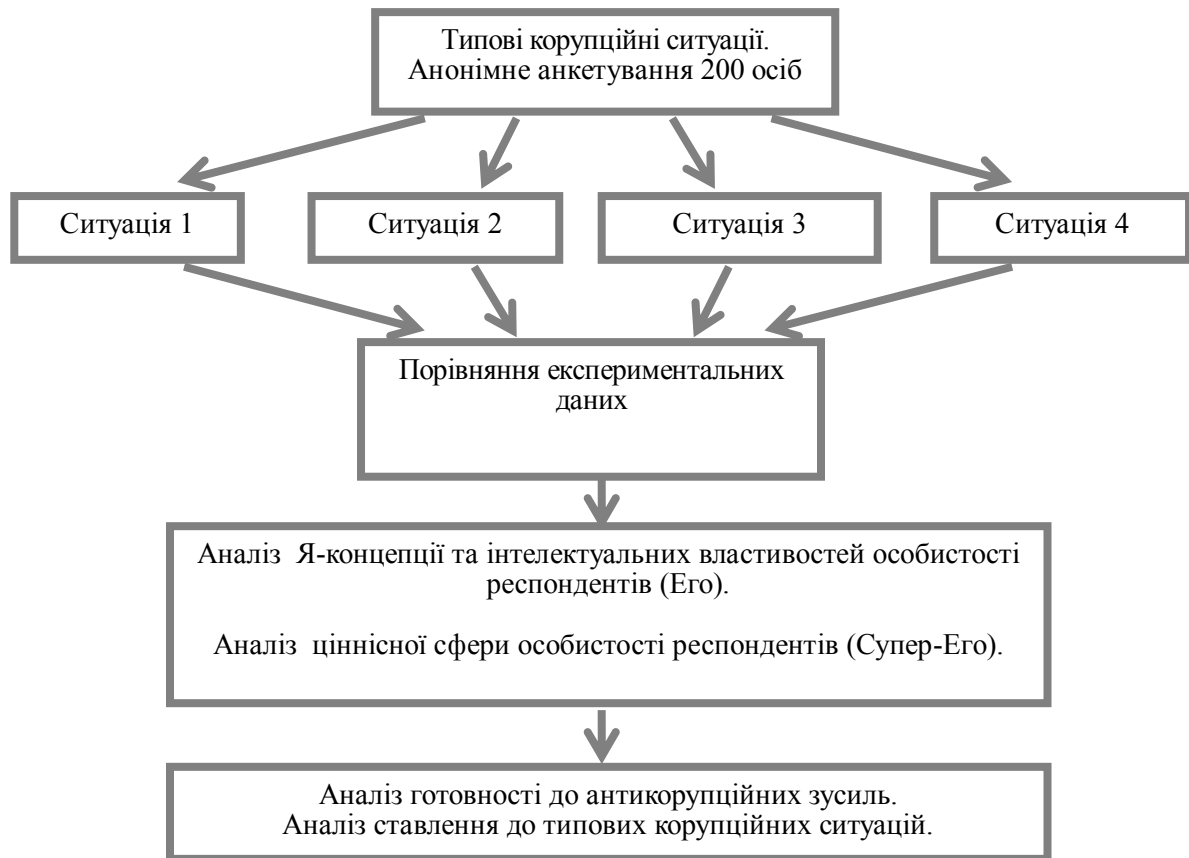

Рис. 2.4. Схема експериментального дослідження

Незалежними змінними дослідження є:

- Типові корупційні ситуації.
- Компоненти я-ідентичності респондентів – самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері.

Проміжними змінними дослідження виступають: Вік. Стать. Освіта.

Залежна змінна дослідження: Індекс амбівалентності ставлення до типових корупційних ситуацій.

Анкета Б.2 містить соціологічні критерії, 3 шкали і скерована на дослідження я-ідентичності особистості респондентів:

- *Сфера Его*: самототалітаризм; визначення індексу амбівалентності ставлення до типових корупційних ситуацій.
- *Сфери Супер-Его*: толерантність до аморальності в діловій сфері.
- Оцінювання антикорупційних засобів та реалій в суспільстві.

Відповіді є закритими та частково відкритими. Закриті запитання (шкала 1.14, шкала 1.15) передбачають вибір однієї з трьох відповідей: «не погоджуюсь», «частково погоджуюсь», «цілком погоджуюсь». Частково відкриті запитання (запитальник 1.17, запитальник 1.18) передбачають обрання однієї-трьох відповідей з переліку запропонованих, тим самим респондент визначає власні ціннісні пріоритети.

Шкала 1.14. Самототалітаризм.

Шкала 1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері.

Запитальник 1.17. Оцінювання антикорупційних засобів та реалій в суспільстві. Аналіз відповідей на запитання дає можливість зрозуміти чи вважає респондент, що він особисто, громадськість, суспільство, антикорупційні органи (та їх співробітники), чинне законодавство готові та мають інструменти для подолання політичної корупції у вищих ешелонах влади.

Шкала 1.19. *Індекс амбівалентності до корупціогенних ситуацій. Прийняття рішень в умовах мотиваційних конфліктів.* моделює чотири проблемні ситуації корупційного характеру. Кожна з цих ситуацій передбачає відповідь респондентом на два запитання щодо *когнітивної оцінки та емоційного ставлення до корупційної ситуації.* Відкриті запитання передбачають обрання одного варіанту з переліку чотирьох запропонованих відповідей, тим самим респондент визначає власні пріоритети.

Психодіагностичне забезпечення Анкетування III. В анкетування взяло участь 100 вітчизняні респонденти у травні 2017 р. Респондентам було запропоновано анонімно взяти участь в анкетуванні і опрацювати Анкету Б.3 (див. додаток Б). Тривалість роботи з анкетною – до 30 хвилин. Мета: визначення психологічних чинників *антикорупційної спроможності* особистості.

Структура Анкети Б.3:

Шкала 1.1. Патерналістські очікування.

Шкала 1.14. Самототалітаризм.

Шкала 1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері.

Шкала 1.20. Питальник рівня патерналізму стосовно інститутів влади (Стефаненко Т.Г., Тихомандрицька О.А., Белінська Е.П.).

Шкала 1.21. Тест загальної самоєфективності (Шварцер Ральф, Маттіас Єрусалем, Ромек В.Г.).

Шкала 1.3. Демократичність-авторитарність організаційної культури.

Шкала 1.4. Службова корупціогенність.

Шкала 1.22. Анतिकорупційна спроможність.

Дослідження можна проілюструвати за допомогою схеми (див. рис. 2.5).

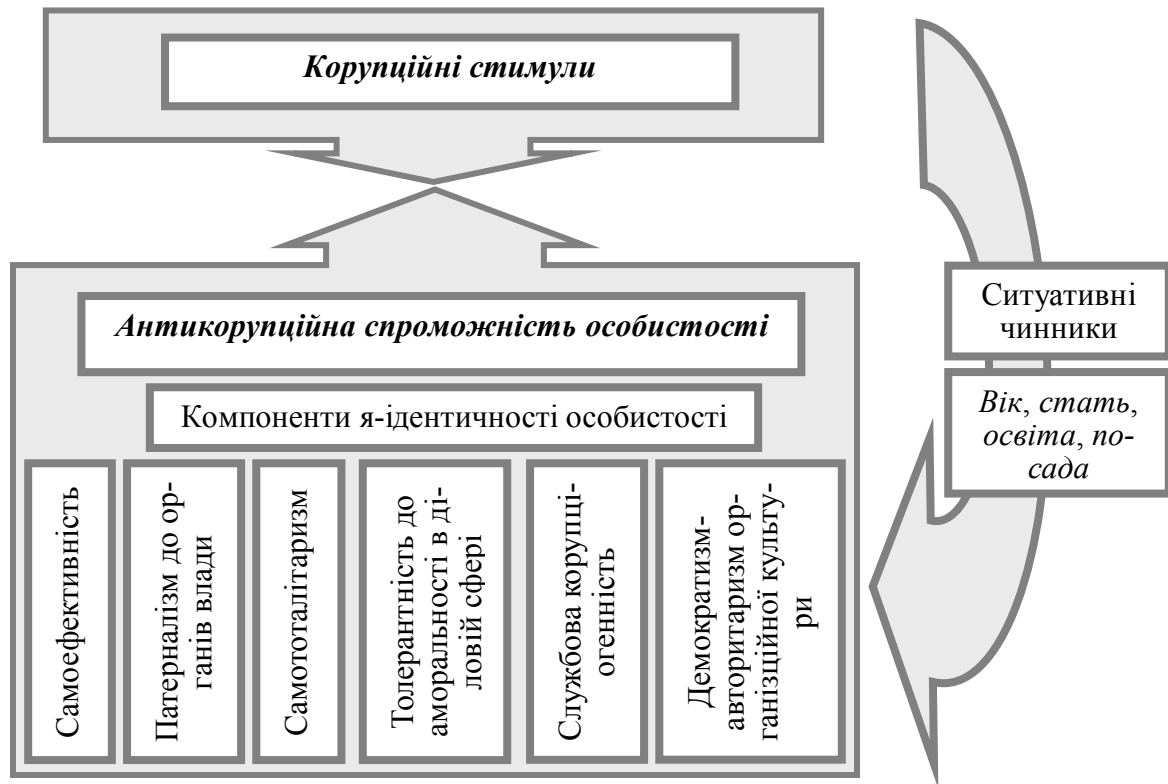

Рис. 2.5. Схема дослідження чинників антикорупційної спроможності особистості

Незалежні змінні дослідження: патерналізм до органів влади; самототалітаризм; толерантність до аморальності в діловій сфері; самоефективність; демократичність-авторитарність організаційної культури; службова корупціогенність.

Проміжні змінні дослідження: вік; стать; освіта; займана посада.

Залежна змінна дослідження – антикорупційна спроможність особистості.

Результати анкетування проаналізовано методами математичної статистики (кореляційний аналіз) з використанням комп'ютерного програмного забезпечення STATISTICA 8.0.360.

2.3.3 Методичне забезпечення Анкетування IV

В анонімному анкетуванні взяло участь 200 вітчизняних ре-

спондентів (листопад 2017 р.), та 200 польських респондентів, які на даний час працюють у різних приватних та державних організаціях. Анкетування на території Польщі було проведено в м. Жешів науково-педагогічними працівниками факультету менеджменту Жешівської політехніки у 2018 р. д-р Терезою П'єцух, д-р hab. Мартою Помикалою, д-р Марценою Янковською-Міхулович, д-р Катажиною Чуді-Ласковською, д-р Ельжбетою Щигел (Dr Teresa Piecuch, Dr hab. Marta Pomykała, Dr Marzena Jankowska-Mihułowicz, Dr Katarzyna Chudy-Laskowska, Dr Elżbieta Szczygieł).

Респонденти працювали з Анкетою Б.4 (див. додаток Б-5). Польськомовну анкету перекладено в ПП Агенція мов «Нові обрії», текст анкети перевірили названі вище польські партнери з факультету менеджменту Жешівської політехніки.

Мета: перевірка результатів Анкетування I, Анкетування II, Анкетування III щодо впливу соціальних обставин та компонентів я-ідентичності респондентів двох вибірок (вітчизняної та польської) на *антикорупційну спроможність особистості, на рівень амбівалентності ставлення до корупційних явищ.*

Проміжними змінними дослідження є: національність (українці, поляки); рівень доходів; вік; стать; сімейний стан (неодружені, одружені); місце проживання (місто, с.м.т., село); освіта (сер., сер. спец., вища); займана посада (управлінська, виконавська); релігійність (традиційна конфесія, індивідуальне розуміння Бога, атеїст).

Незалежною змінною дослідження є: а) різні соціо-культурні умови проживання українських та польських учасників анкетування; б) компоненти я-ідентичності респондентів – патерналістські очікування, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, завбачливість, макіавеллізм, консерватизм-радикалізм; демократичність-авторитарність організаційної культури, загальна самоєфективність.

Залежними змінними дослідження є: рівень амбівалентності ставлення до корупційних ситуацій, антикорупційна спроможність особистості респондентів двох вибірок.

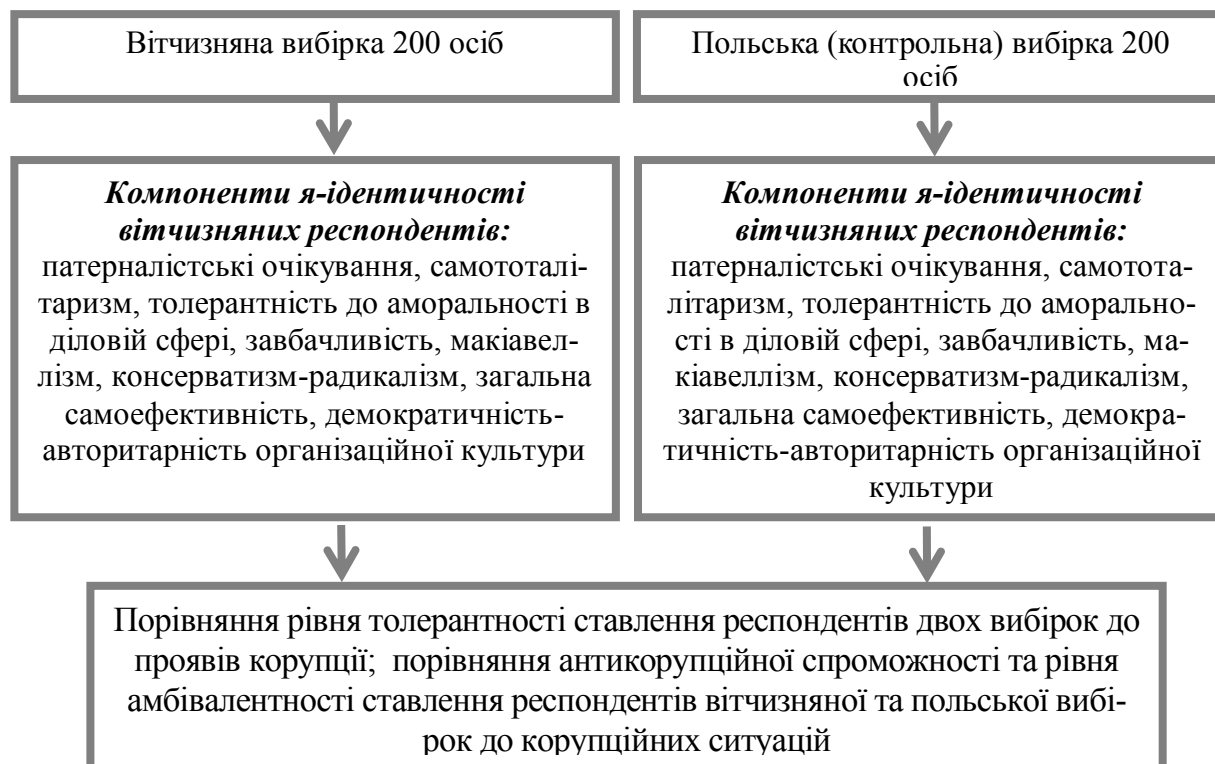

Рис. 2.6. Схема дослідження психологічних чинників антикорупційної спроможності респондентів вітчизняної та польської вибірок

Стимульний матеріал Анкети Б.4 скерований на дослідження компонентів я-ідентичності особистості респондентів, а також специфіки соціальних обставин:

- *Его*: патерналізм до інститутів влади; завбачливість; самототалітаризм; критичність в ухваленні рішень, загальна самоефективність, амбівалентність до типових корупційних ситуацій, антикорупційна спроможність.
- *Супер-Его*: толерантність до аморальності в діловій сфері, макіавеллізм; побутова корупціогенність; службова корупціогенність; виборча корупціогенність.
- *Організаційної культури*: демократичності-авторитарності організаційної культури; типу організаційної культури.

Тривалість роботи з Анкетною Б.4 – до 40 хвилин. Відповіді анкети є закритими та частково відкритими. Закриті запитання передбачають вибір однієї з трьох відповідей: не погоджуюсь (1 бал), частково погоджуюсь (2 бали), цілком погоджуюсь (3 бали). Відповіді зворотних запитань мають оцінку в зворотному

напрямі: не погоджуюсь (3 бали), частково погоджуюсь (2 бали), цілком погоджуюсь (1 бал). Частково відкриті запитання передбачають обрання одної відповіді з переліку запропонованих.

Компоненти Анкети Б.1:

Анкета Б.4 містить 130 запитань, 14 шкал:

Шкала 1.2. Побутова корупціогенність.

Шкала 1.3. Демократичність-авторитарність організаційної культури (за місцем праці).

Шкала 1.31. Запитальник особливостей організаційної культури.

Шкала 1.4. Службова корупціогенність.

Шкала 1.22. Антикорупційна спроможність.

Шкала 1.19. Амбівалентність до типових корупційних ситуацій.

Шкала 1.5. Виборча корупціогенність.

Шкала 1.11. Критичність в ухваленні рішень.

Шкала 1.12. Не схильність до завбачливості.

Шкала 1.14. Самототалітаризм.

Шкала 1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері.

Шкала 1.20. Патерналізм до інститутів влади.

Шкала 1.21. Загальна самоефективність.

Шкала 2.1. *Макіавеллізм*.

Висновки до розділу 2

Дослідження психологічних чинників толерантного та інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції складалось з теоретично-методологічного, інструментального, емпіричного, аналітико-синтетичного етапів.

У ході інструментального етапу на основі визначених в першому розділі дисертації спостережуваних *проявів* (індикаторів) толерантного/інтолерантного ставлення до явищ корупції підбрано стандартизовані методичні інструменти; розроблено методи психодіагностики для дослідження тих індикаторів, для яких немає відповідних діагностичних методик, перевірено їх надійність та валідність. Визначено метод збору емпіричного матеріалу – *анонімне анкетування* респондентів, оскільки цей метод забезпечує повну безпеку і конфіденційність для респондентів, знижує ризики представлення ними соціально-бажаних

відповідей, є ефективним і продуктивним для збору великої кількості даних, зокрема закордоном. Розроблено Анкети Б.1, Б.2, Б.3, Б.4. Обґрунтовано доцільність використання польської вибірки як еталонної.

В емпіричному дослідженні застосовано методи: метод анонімного анкетування (вітчизняної та польської вибірки), метод вимірювання амбівалентності ставлення до корупційних ситуацій, метод експертних оцінок; метод контент-аналізу; методи математичної статистики аналізу даних (порівняльний, кореляційний, факторний аналіз), застосовано комп'ютерне програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360.

Розділ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ІНТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

У розділі проаналізовано результати емпіричного дослідження психологічних чинників толерантного/інтолерантного ставлення респондентів до політичної корупції. Структура розділу скерована на розв'язання завдання ідентифікувати чинники прояву інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції на індивідуально-психологічному та соціально-психологічному рівнях. Враховано висновки експертів, що працюють з цією проблемою: «Без огляду на чималу кількість досліджень про причини корупції, ми знаємо напрочуд мало про закономірності подолання корупції» [296; 321, с. 1140].

Отримані емпіричні результати дозволили перевірити гіпотезу, виявити соціальні та психологічні чинники, що спричиняють толерантне/інтолерантне ставлення громадян до політичної корупції. Внаслідок аналізу отриманих даних нами підтверджено висновки Transparency International щодо вищого рівня вітчизняної низової та політичної корупції на тлі контрольної (польської) вибірки [88]. Також виявлено у вітчизняній вибірці авторитарнішу організаційну культуру у порівнянні з контрольною вибіркою. Поряд з відмінними соціальними обставинами виявлено певні психологічні особливості респондентів вітчизняної та контрольної вибірок, а саме:

- у респондентів вітчизняної вибірки виявлено *ірраціональніші* засоби соціального прогнозування на етапі ухвалення рішень (покладаються на власну інтуїцію, некритично сприймають поради друзів, не маючи доступу до перевірених знань щодо публічної інформації);
- у респондентів вітчизняної вибірки проявилась *більш конформістська* мотиваційно-професійна спрямованість (переважно орієнтуються на роботу зі стабільною зарплатою), на відміну від респондентів контрольної вибірки, які здебільшого націлені на високооплачувану роботу, що вимагає щоденної концентрації розумових сил;
- у респондентів вітчизняної вибірки виявлено *вищий рівень*

самототалітаризму, вищий рівень самопідпорядкування анонімним вимогам організаційної культури, або офіційним посадовим особам;

- у респондентів вітчизняної вибірки засвідчено толерантніше ставлення до аморальності в ділових відносинах;
- у респондентів вітчизняної вибірки проявились нижчі показники морально-етичної відповідальності;
- респонденти вітчизняної вибірки недооцінюють негативний вплив авторитарної організаційної культури на самоставлення особистості (знижує самоповагу) у порівнянні з респондентами контрольної вибірки.

Встановлено *деструктивний вплив авторитарної організаційної культури* на вітчизняних респондентів, що тягне за собою пониження самоповаги особистості, провокує толерантне ставлення до побутової, службової, виборчої корупції.

Визначено позитивний вплив на респондентів обох вибірок світоглядного радикалізму (стимулює зростання морально-етичної відповідальності особистості та формує інтолерантність до побутової корупції).

3.1 Результати емпіричного дослідження психологічних чинників толерантного/інтолерантного ставлення до політичної корупції

Представляємо результати аналізу емпіричного матеріалу 2013-2018 рр. щодо проявів (індикаторів) побутової, службової, виборчої корупціогенності.

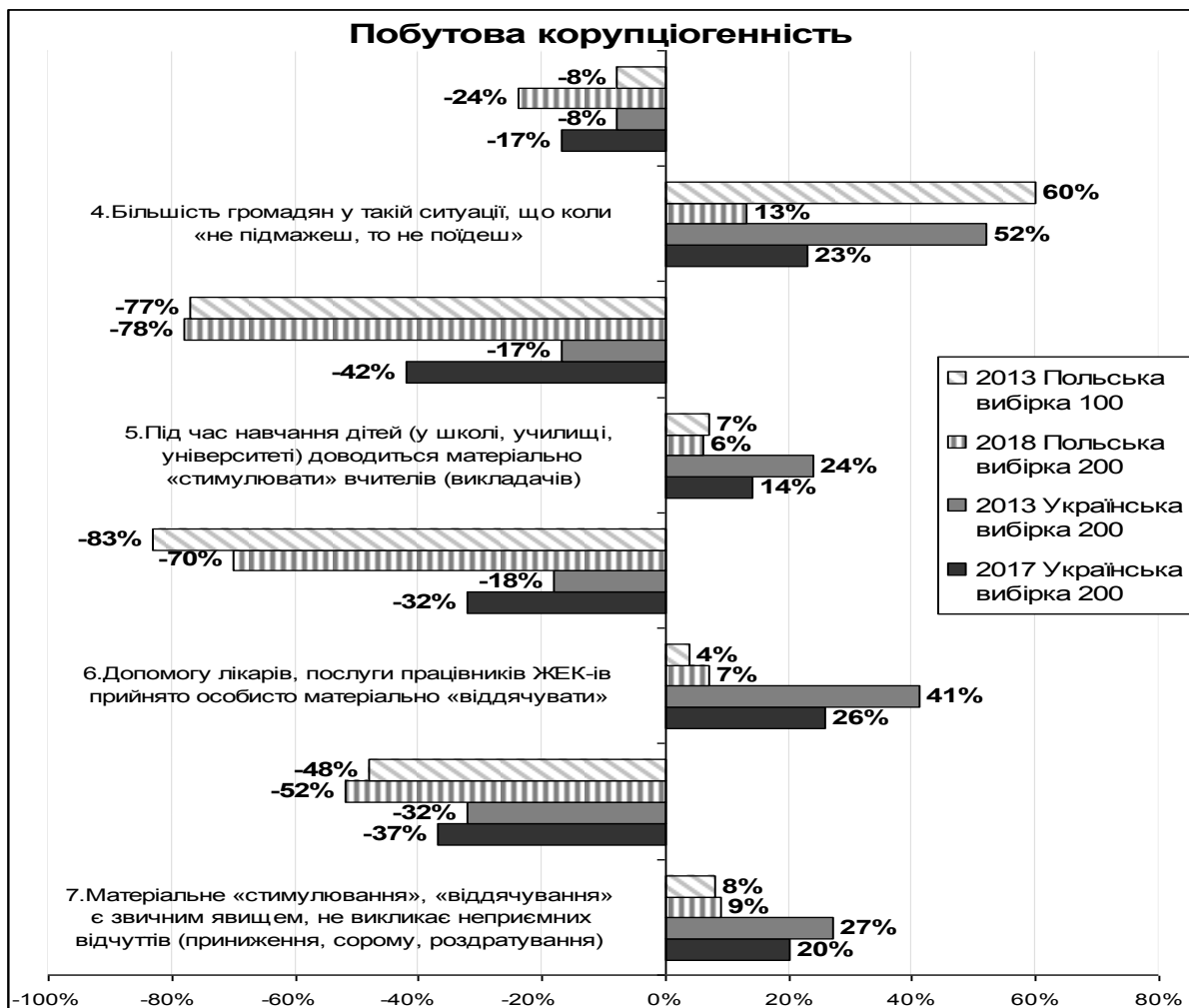
3.1.1. Дослідження індикаторів ставлення до політичної корупції

Шкала 1.2 Побутова корупціогенність. Максимальне значення шкали – 12, мінімальне – 4. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 7,8 (2013), 7,6 (2017), контрольної вибірки – 6,7 (2013), 6,1 (2018). Результати вказують на вищий рівень побутової корупціогенності у вітчизняній вибірці. У обох вибірках середні показники за цією шкалою знизились (див. рис. 3.1).

Найістотніше відрізняються емпіричні показники в українській та польській вибірках стосовно оцінювання корупції в закладах освіти, медичних установах. 77-78% польських респонде-

нтів заперечили необхідність давання хабарів вчителям освітніх закладів, натомість необхідність давання хабарів в закладах освіти заперечили 17% (2013), 42% (2018) українських респондентів. 83% (2013), 70% (2018) польських респондентів заперечили необхідність давання хабарів медичним працівникам, натомість необхідність давання хабарів лікарям заперечили 18% (2013), 32% (2017) українських респондентів. 41% (2013), 26% (2017) українських респондентів цілком погодились з необхідністю давати хабарі медичним працівникам, серед польських респондентів таких виявилось 4% (2013), 7% (2018).

Табл. 3.1. Результати шкали «Побутова корупціогенність». (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р; 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь».

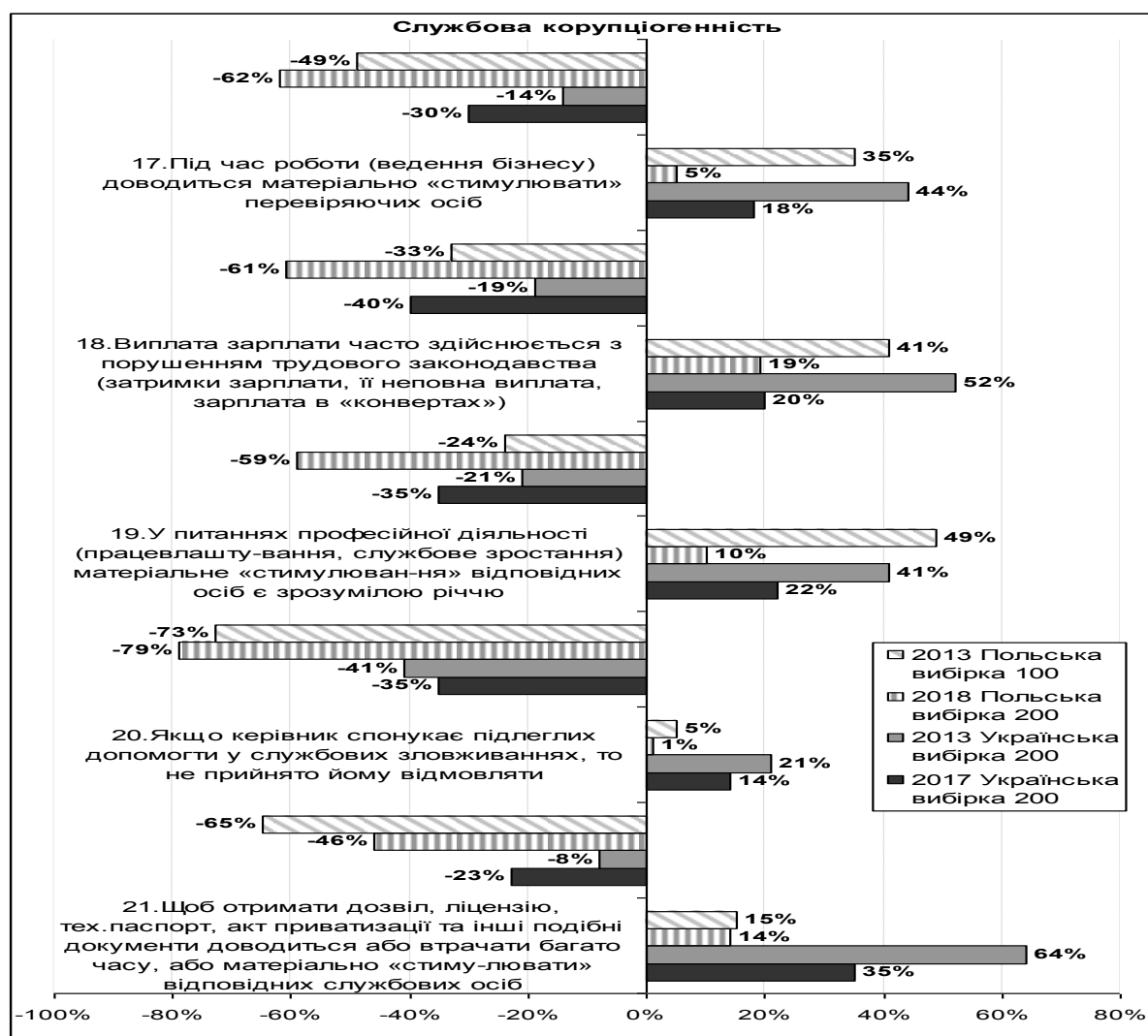

У 32% (2013), 37% (2018) українських респондентів необхідність давати хабарі спричиняє неприємні відчуття – приниження, сором, роздратування, натомість серед респондентів польської вибірки таких виявилась майже половина респонде-

нтів 48% (2013), 52% (2018). Жодних емоційних проблем щодо необхідності давати хабарі не виникає у 27% (2013), 20% (2018) українських респондентів, а серед респондентів польської вибірки таких виявилось втричі менше – 8% (2013), 9% (2018).

Шкала 1.4 Службова корупціогенність. Максимальне значення шкали – 15, мінімальне – 5. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 11,2 (2013), 9,2 (2017), контрольної вибірки – 8,9 (2013), 7,4 (2018).

Табл. 3.1. Результати шкали «Побутова корупціогенність». (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р.; 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь». Результати вказують на вищий рівень службової корупціо-

генності у вітчизняній вибірці. У обох вибірках середні показники за цією шкалою знизились (див. рис. 3.2). Найбільш відмінними виявились результати службової корупціогенності у дозвільній системі: лише 8% (2013), 23% (2018) вітчизняних респондентів констатують можливість безпроблемного отримання

документів (дозволів, ліцензій і т.п.), натомість серед респондентів контрольної вибірки таких виявилось 65% (2013), 46% (2018). Необхідність давати хабарі за отримання дозволів, ліцензій, актів приватизації цілком констатують 64% (2013), 36% (2017) вітчизняних респондентів, натомість серед польських респондентів таких виявилось 16% (2013), 14% (2018).

Приблизно 19-20% (2017, 2018) респондентів обох вибірок зустрічаються з затримками зарплати, або зарплатами в «конвертах», хоча в 2013 році таких було 41% серед польських та 62% серед українських респондентів.

Готовність до хабарництва за працевлаштування чи службове зростання знизилось в обох вибірках: з 49% (2013) до 10% (2018) серед польських респондентів, з 41% (2013) до 22% (2018) серед українських респондентів.

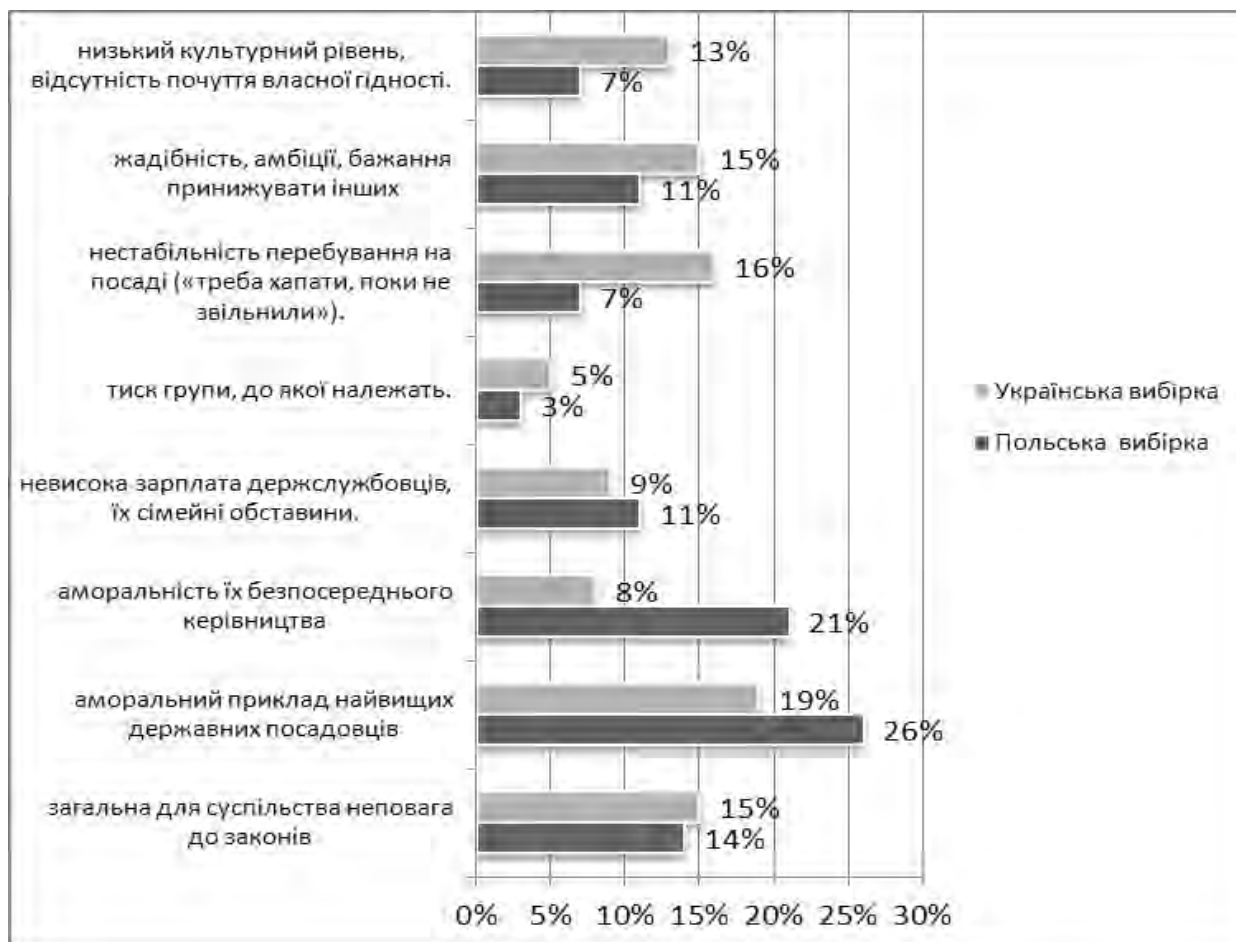
Удвічі більше виявилось респондентів вітчизняної вибірки 59% (2013), 64% (2018) у зіставленні з респондентами контрольної вибірки 27% (2013), 22% (2018), які цілком або частково погодились, що не відмовлять допомогти керівнику у службових зловживаннях, якщо він їх попросить.

86% (2013), 70% (2018) вітчизняних респондентів повністю (або частково) підтвердили про поширеність практики хабарництва перевіряючим особам під час ведення бізнесу. Частка таких респондентів польської вибірки 51% (2013), 38% (2018).

Домінуючими причинами службових зловживань, на думку респондентів обох вибірок, є «аморальний приклад найвищих державних посадовців»: у вітчизняній вибірці – 19% респондентів, у контрольній вибірці – 26% респондентів) (див. рис. 3.3). Для контрольної вибірки вагомішими виявились *соціальні причини* службової корупції: «аморальність безпосереднього керівництва» – 21% респондентів; «загальна для суспільства неповага до законів» – 14% респондентів. Для вітчизняної вибірки окрім «соціальних» причин, на думку респондентів, вагомими причинами службової корупції є: *ситуативні причини*: «нестабільність перебування керівників на посаді» – 16% респондентів; *індивідуально-психологічні причини*: «жадібність, амбіції, бажання принижувати інших» – 15%, «низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності» – 13%. [163, с. 214-215].

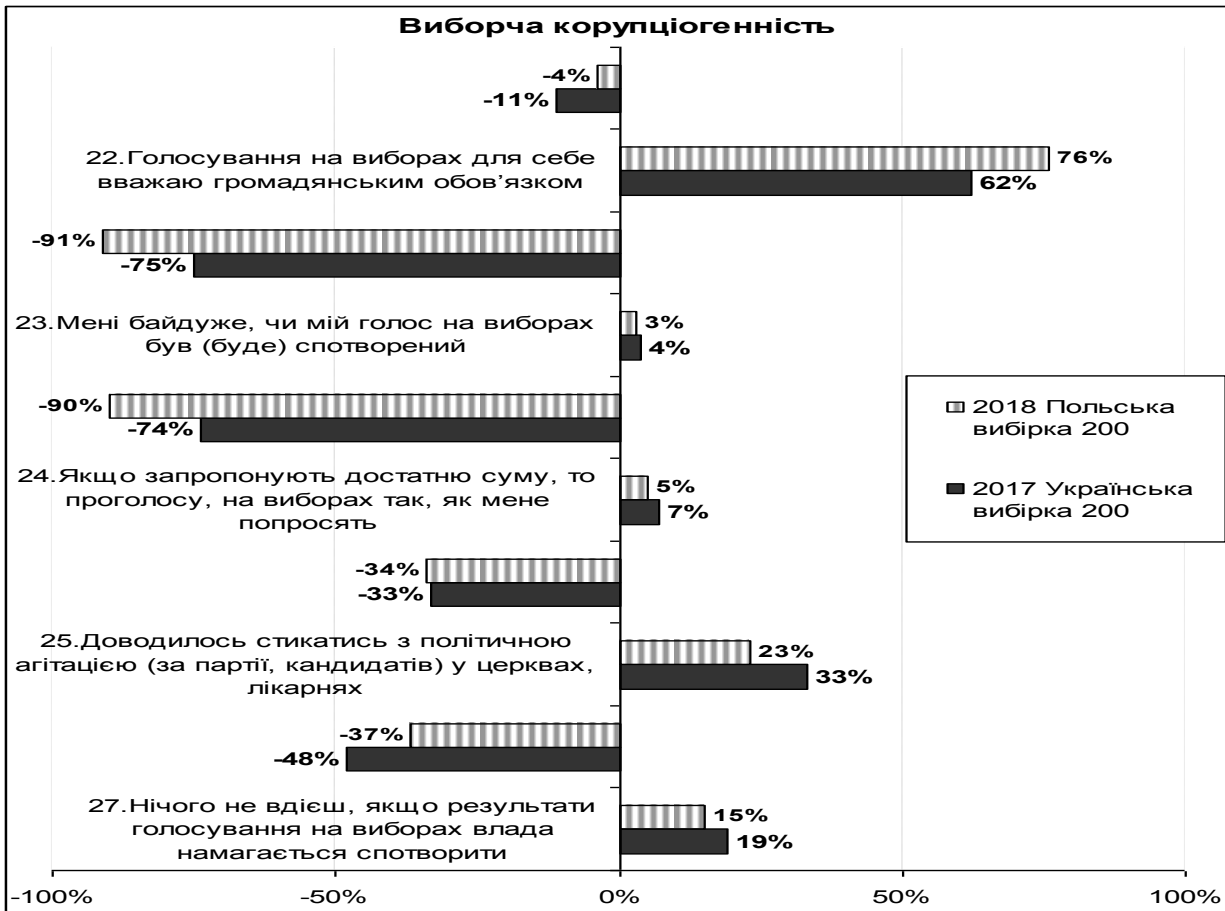
Табл.. 3.3. Причини, що на думку респондентів породжують службову корупцію. (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 100 польських респондентів-2013 р.). Значення

зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь».

Шкала 1.5. Виборча корупціогенність. Середнє значення у респондентів вітчизняної вибірки – 9,5 (2013), 8,0 (2017), контрольної вибірки – 9,3 (2013), 7,2 (2018). Виявлено відмінності щодо окремих тверджень (див. рис. 3.4): повністю або частково «байдужих» до спотворення свого голосу під час виборів серед вітчизняних громадян виявилось 25% (2017), серед польських респондентів байдужих є 9% (2018).

Табл. 3.4. Результати шкали «Виборча корупціогенність». (200 вітчизняних респондентів-2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь»

26% респондентів вітчизняної вибірки готові (цілком, або частково погодились) «продати» свій голос під час виборів, серед респондентів контрольної вибірки таких виявилось 10%. Зазначені електоральні показники є тим ресурсом, яким можна здійснювати виборчу корупцію, спотворюючи результати політичних виборів.

21% респондентів контрольної вибірки оцінюють передвиборче «благодійництво» кандидатів у депутати як «вчинок, що вартий поваги», а серед респондентів вітчизняної вибірки частка таких виявилась втричі меншою – 6% (див. рис. 3.5).

Рис. 3.5. Оцінювання респондентами «благодійництва» кандидатів у депутати (200 вітчизняних респондентів, 100 польських респондентів)

Підсумовуючи представлені результати, представимо графіки (T-tests) шкал, які демонструють вищі показники побутової, службової, виборчої корупціогенності у вітчизняній вибірці у порівнянні з польською вибіркою (див. рис. 3.6; табл. 2.7).

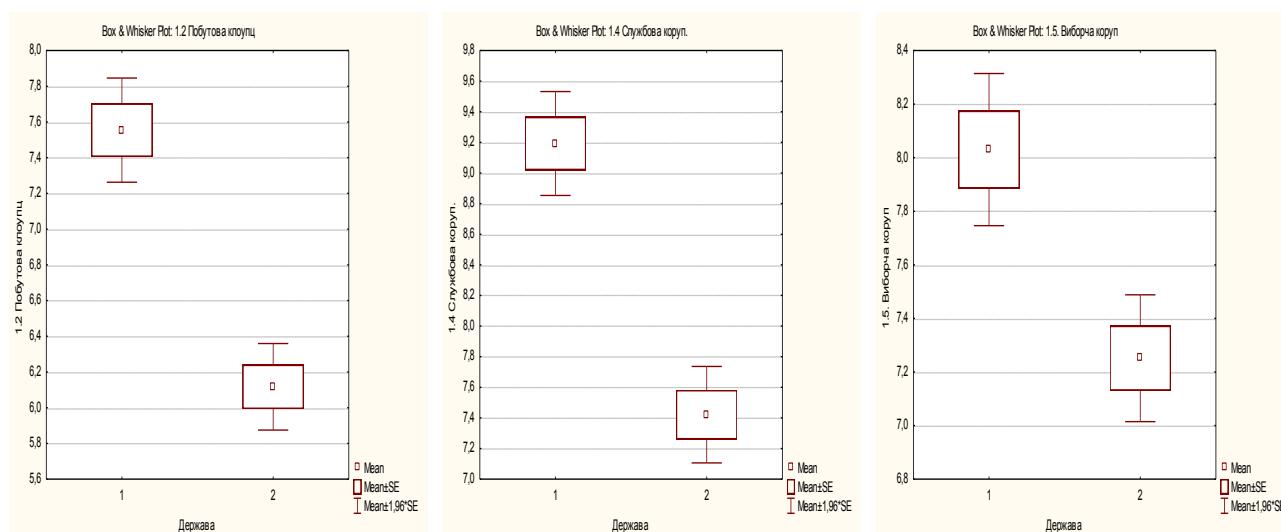

Рис. 3.6. Анкетування IV (2017-18 р.). Графіки (T-tests) шкал «Побутова корупціогенність», «Службова корупціогенність», «Виборча корупціогенність». (200 вітчизняних респондентів-2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.). Group 1 (вітчизняна вибірка), Group 2 (польська вибірка).

Запитальник 1.7. Оцінювання стану корупції в суспільстві. Низка питань Анкети I (2013) стосувалися оцінок респондентами стану корупції в суспільстві: причини її походження, можливості зменшення її обсягів у досяжному майбутньому (див. додаток В). 94% (2013) респондентів вітчизняної вибірки погодились, що політична корупція притаманна українському суспільству. Частка респондентів контрольної вибірки, котрі вважали, що політична корупція притаманна польському суспіль-

ству вдвічі менша – 45%. 96% респондентів української вибірки погодилися, що в сучасному українському суспільстві існує «кругова порука», котра дає високопосадовцям можливість уникати юридичної відповідальності за протиправні діяння. Частка польських респондентів, котрі ствердили присутність «кругової поруки» в польському суспільстві, виявилась на рівні 84%.

Важливо врахувати, як респонденти (2013) оцінили рівень корумпованості різних сфер суспільства (див. рис. 3.7). Респонденти вітчизняної вибірки схильні ідентифікувати найбільш розвинуту корупцію на «владному» (34% респондентів) та «посадовому» (28% респондентів) рівнях. Найбільша частка респондентів контрольної вибірки ідентифікують корупцію з «посадовим» (25% опитаних) та «службовим» (22% опитаних) рівнями [136, с. 80-82].

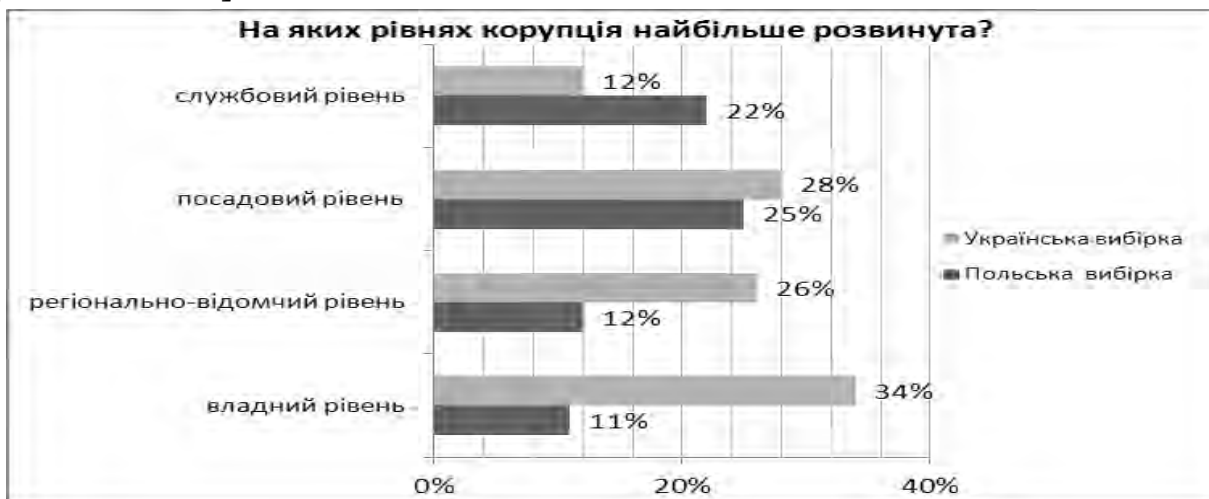

Рис. 3.7. Соціальні рівні, на яких корупція найбільш розвинута (2013) (200 вітчизняних респондентів, 100 польських респондентів).

Шкала 1.3 Демократичність-авторитарність організаційної культури (за місцем праці або навчання респондентів). Максимальне значення шкали – 27, мінімальне – 9 (чим вищий показник, тим авторитарнішою є організаційна культура). Середнє значення у респондентів вітчизняної вибірки – 18,6 (2013), 16,2 (2018), контрольної вибірки – 17,6 (2013), 15,9 (2018), що засвідчує більш авторитарну організаційну культуру в українській вибірці.

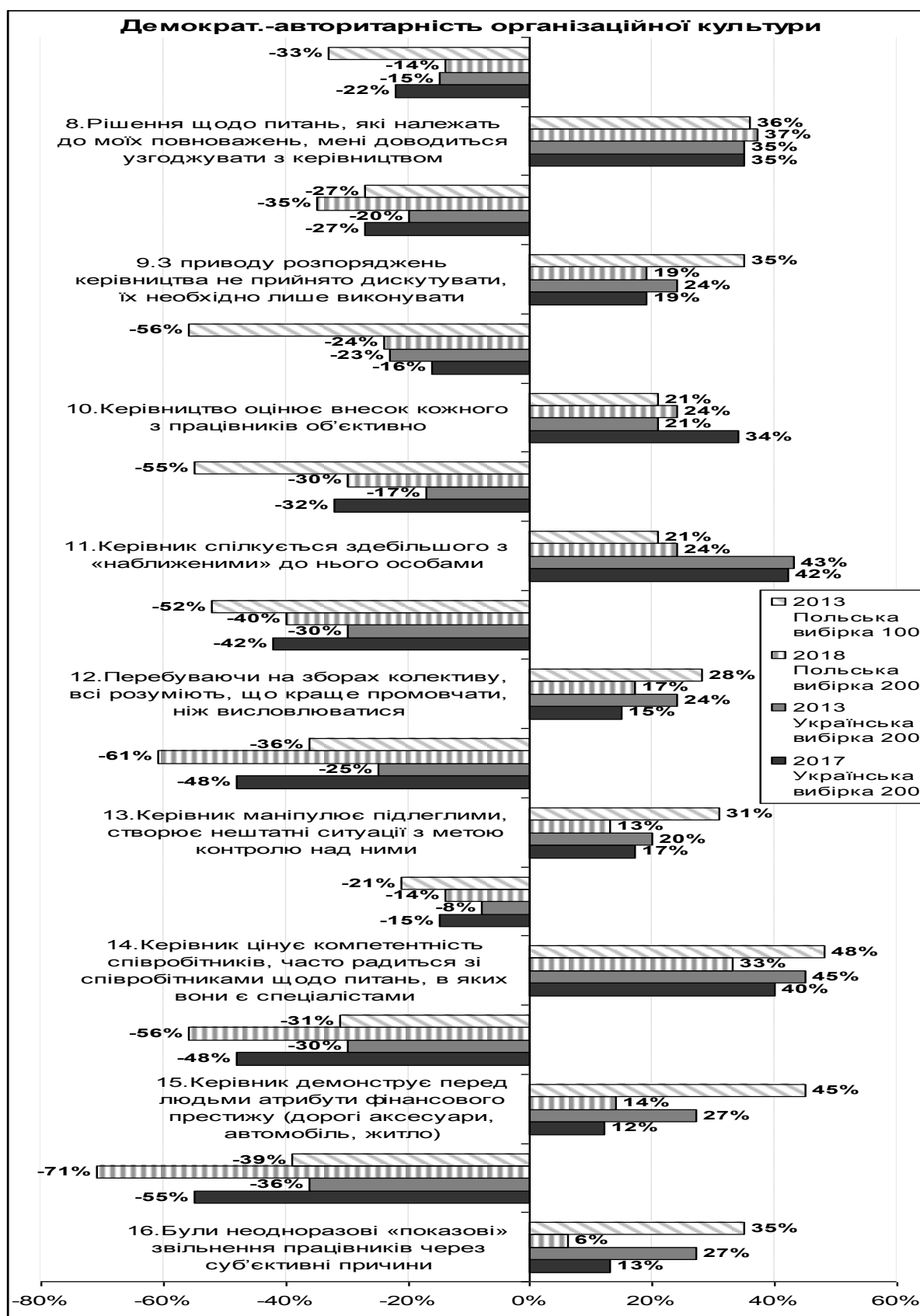

Рис. 3.8. Шкала 1.3 Демократичність-авторитарність організаційної культури. (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р; 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь».

Отримані результати демонструють, що трудові відносини

респондентів з їх керівництвом (за місцем праці) далекі від демократично-правових. Керівники незначною мірою делегують повноваження підлеглим, намагаються доволі жорстко контролювати їх поведінку, зокрема вербальну. Корпоративна несвобода знаходить свій вияв у неможливості працівників без узгодження з керівниками самостійно приймати рішення в межах своїх посадових повноважень; у відсутності діалогічних форм комунікації між працівниками та керівництвом; у маніпулятивних формах управління підлеглими; у поширеній практиці показових звільнень працівників через суб'єктивні причини.

Маємо можливість виявити відмінності організаційної культури в Україні та Польщі. Зокрема, 83% (2013), 68% (2018) вітчизняних респондентів повністю або частково погодились, що їх керівники (за місцем праці) в процесі управління не спілкуються з ними безпосередньо, а контактують здебільшого з «наближеними» до них особами (формальними заступниками, або неформальними фаворитами). Серед респондентів контрольної вибірки частка таких 45% (2013), 70% (2018).

73% (2013), 84% (2018) вітчизняних респондентів підтвердили, що «керівники цінують компетентність співробітників, часто радяться зі співробітниками щодо питань, в яких вони є спеціалістами». Серед респондентів контрольної вибірки таких виявилось 44% (2013), 76% (2018). Більша половина респондентів обох вибірок цілком або частково підтвердила, що під час нарад здебільшого мовчать, не висловлюються – 48% (2013), 60% (2018) польських респондентів, 70% (2013), 58% (2018) вітчизняних респондентів.

На думку 75% (2013), 48% (2018) вітчизняних респондентів їх керівники вдаються до маніпулятивних управлінських технологій, в польській вибірці маніпулятивні управлінські технології керівників підтвердили 64% (2013), 39% (2018) респондентів.

На показові звільнення працівників нарікають 41% (2013), 29% (2018) польських респондентів, а також 64% (2013), 45% (2018) вітчизняних респондентів.

Таким чином, ми спостерігаємо в вітчизняних реаліях вищий рівень побутової, службової, виборчої, владної корупційності, а також більш авторитарну організаційну культуру, ніж це є в контрольній вибірці.

Оцінювання стану антикорупційних реалій (Анкетування II, 2016). На думку 32% респондентів більшість громадян «не розуміють сутності та сучасних технологій політичної корупції, не мають достатніх знань та інформації»; 56% респондентів вважають, що більшість громадян «розуміють посередньо, щось чули про це»; лише на думку 12% респондентів більшість громадян «розуміють достатньо мірою сутність та сучасні технології політичної корупції» (див. додаток В).

80% респондентів не довіряють прийнятому антикорупційному законодавству: «закони приймали в такій редакції, щоб притягти корупціонерів лише середнього рівня і не зачепити головних колишніх і теперішніх корупціонерів».

56% респондентів вважають, що рівень професійної, морально-психологічної готовності керівництва та співробітників антикорупційних органів недостатній для протидії політичній корупції, а решта 43% респондентів вважають, що рівень вкрай низький і не забезпечить завдань у сфері подолання політичної корупції.

87% респондентів вважають, що можливими причинами малоефективної діяльності НАБУ, Прокуратури та інших антикорупційних державних установ у подоланні корупції у верхніх ешелонах влади є «залежність їх керівництва (через тиск, залякування або підкуп) від владних та олігархічних груп», 72% респондентів вважають – «корумпованість судів», 51% респондентів вважають – «негласна заборона розслідувати злочини певного кола колишніх та теперішніх високопосадовців».

Оцінювання стану антикорупційних зусиль громадськості (Анкетування II, 2016). Для протидії політичній корупції 72% респондентів вважають, що громадськість має «організовано вимагати від державних органів обґрунтованих, прозорих рішень»; 54% респондентів вважають, що громадськість має «з власної ініціативи організовувати некорумповані громадські об'єднання (політичні партії, громадські організації, профспілки)»; 30% респондентів вважають, що громадськість має «вдаватися до організованих акцій протесту, страйків».

Отримано також результати щодо можливих активних дій, на які готові піти респонденти для протидії політичній корупції: 90% респондентів вказали, що особисто готові «брати акти-

вну участь в разі нагоди в масових акціях протесту»; 78% респондентів особисто готові «брати участь в діяльності організацій (профспілки, політичної партії, громадського руху), лідерам яких довіряють» (додаток В).

Вплив соціальних умов на я-ідентичність громадян. Вказавши на корупціогенну специфіку соціальних умов життєдіяльності вітчизняних і польських респондентів, ми звернемо увагу на те, як це відображається на психологічних особливостях громадян, їх я-ідентичності. Ми виходили з припущення, що оцінювання респондентами наведених в Анкеті Б.1 дотичних до корупції ситуацій або тверджень детермінується *рівнем розвитку я-ідентичності респондента*. Одні варіанти відповідей на запитання або проблемні ситуації, що наведені в анкеті відповідають «дифузному», «соціалізованому» рівню розвитку ідентичності особистості (яка проявляє конформізм до корумпованих норм організаційної культури та їх носіїв, не чинить спротив корупційним розпорядженням). Інші варіанти відповідей на запитання анкет відповідають «самоврядному» рівню розвитку ідентичності особистості, яка сформувала власну систему ціннісних пріоритетів, чинить спротив тиску з боку корумпованих осіб та йде всупереч правилам корумпованої організаційної культури.

Аналіз я-ідентичності респондентів здійснювався за допомогою низки шкал: патерналізм щодо інститутів влади, самоталітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, самоствалення, загальна самоефективність, амбівалентність до корупційних ситуацій, антикорупційна спроможність.

Шкала 1.15 Толерантність до аморальності в діловій сфері. Максимальне значення шкали – 15, мінімальне – 5. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 9,3 (2013), 9,3 (2016), 8,9 (2017), контрольної вибірки – 8,6 (2013), 7,9 (2018): респонденти вітчизняної вибірки більш толерантно ставляться до аморальних засобів в ділових відносинах, ніж респонденти контрольної вибірки (див. рис. 3.9).

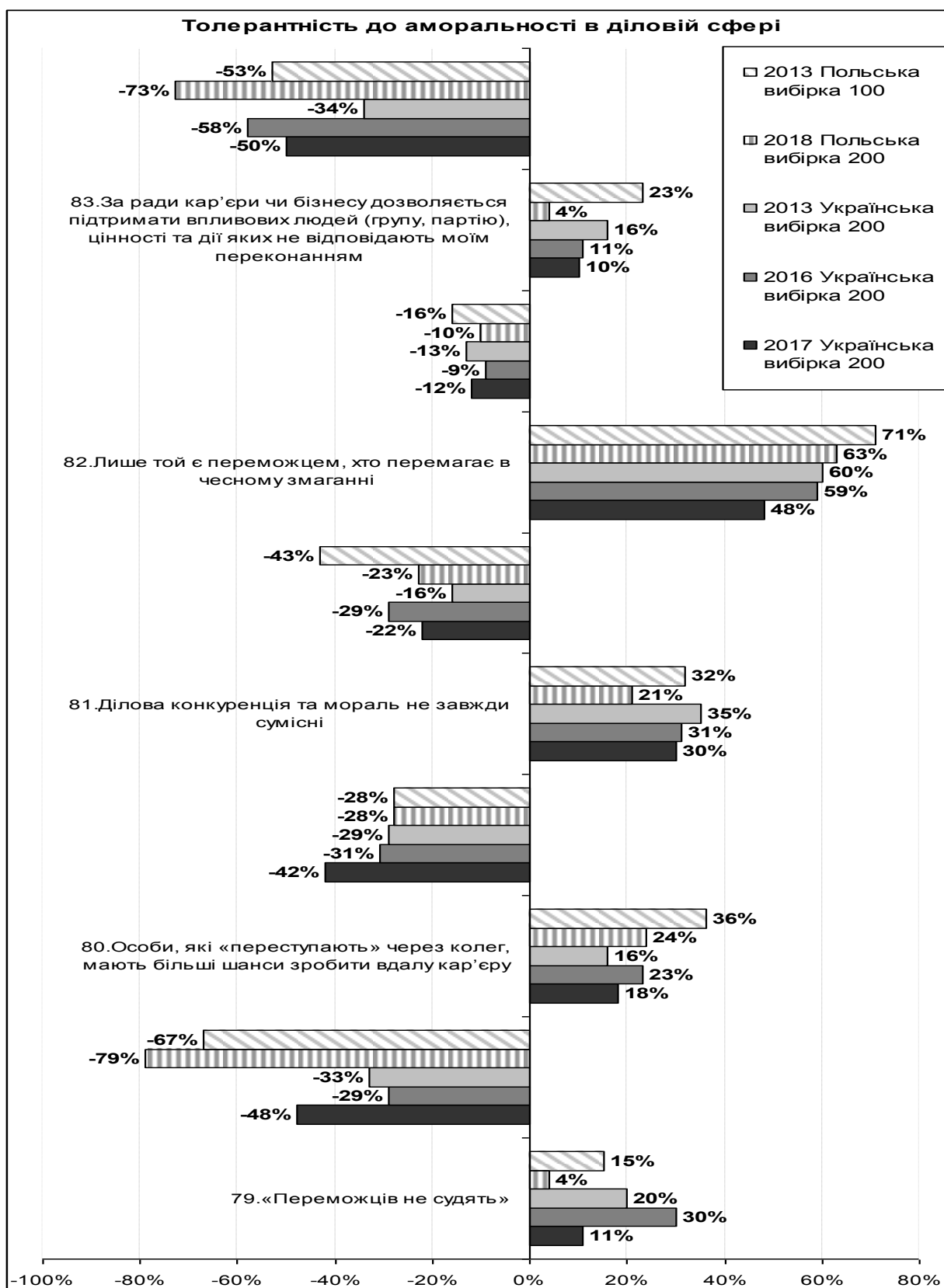

Рис. 3.9. Толерантність до аморальності в діловій сфері.
 (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2016 р.,
 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р;
 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; зна-
 чення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь»

Суттєво відмінним виявилось ставлення респондентів обох

вибірок до низки сентенцій цієї шкали. Твердження «переможців не судять» цілком або частково позитивно сприйняли 67% (2013), 71% (2016), 52% (2017) вітчизняних респондентів, таких респондентів у контрольній вибірці у двічі менше – 33% (2013), 21% (2018). Твердження «за ради кар'єри чи бізнесу дозволяється підтримати впливових гравців, цінності та дії яких не поділяю» позитивно або частково позитивно оцінили 66% (2013), 42% (2016), 50% (2017) вітчизняних респондентів, 47% (2013), 27% (2018) респондентів польської вибірки.

Легітимність аморальних стратегій соціальної конкуренції в очах громадян підтверджує стабільно високий відсоток вітчизняних респондентів – 71% (2013), 69% (2016), 55% (2017), а також польських респондентів – 78% (2013, 2018), що повністю, або частково погодились з твердженням: «Особи, які «переступають» через колег, мають більші шанси зробити вдалу кар'єру».

Ставлення респондентів обох вибірок до аморальних стратегій ділової конкуренції є неоднозначним, викликає амбівалентне ставлення, про що свідчать наступні результати: 71% (2013), 63% (2018) польських респондентів, також 60% (2013, 2016), 48% (2018) українських респондентів вважають «переможцем лише того, хто перемагає в чесному змаганні».

Таким чином, більша частка українських респондентів (ніж польських респондентів) толерантно ставиться до аморальних стратегій як прийнятних форм поведінки в ділових стосунках.

Шкала 2.1 Макіавеллізм. Максимальне значення шкали – 60, мінімальне – 20. Середні результати вітчизняної вибірки за цією шкалою є дещо нижчими, від контрольної вибірки. *Низький рівень макіавеллізму (20-30)* передбачає: сором'язливість, емпатію, доброзичливість до навколишніх, сумлінність; очікування допомоги та визнання з боку навколишніх, прагнення до співпраці; поступливість. *Високий рівень макіавеллізму (45-50)* передбачає: особистісну силу, впевненість, почуття власної переваги; прагнення говорити правду, критичність, прямолінійність; якості лідера, агресивність, наполегливість у досягненні мети; прагнення до суперництва, змагання; схильність мати особисту думку, нехтування соціальним несхваленням; націленість на результат, прагматичність; саморефлексію. *Дуже високий рівень макіавеллізму (50-60)* передбачає: наявність внутрішніх

конфліктів, загальний негативний емоційний фон, марнославство, любов до лестоців, честолюбство, вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації [82].

Середні значення макіавеллізму у респондентів вітчизняної вибірки – 38,2 (2013), 38,4 (2017) – ці показники відповідають «середньому» рівню макіавеллізму, що проявляється в прагненні до співпраці; поступливості.

Середні значення макіавеллізму у респондентів польської вибірки – 39,2 (2013) наближаються до «високого» рівня. Люди, що демонструють високі показники проявляють впевненість, зорієнтовані на результат (а не на співрозмовника), мають більше контактів, але ці взаємини є менш глибокими.

Шкала 1.14 Самототалітаризм. Максимальне значення шкали – 21, мінімальне – 7. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 12 (2013), 11,7 (2016), 11,7 (2017), контрольної вибірки – 11,7 (2013), 11,3 (2018). Середні результати вітчизняної вибірки за цією шкалою є дещо вищими, ніж контрольної вибірки. Порівняльний аналіз результатів щодо конкретних тверджень розкриває низку відмінностей між вибірками (див. рис. 3.10).

Значна частка респондентів вітчизняної вибірки 75% (2013), 52% (2016), 55% (2018) цілком або частково погоджується, що їх поведінка має відповідати очікуванням оточуючих, частка таких респондентів контрольної вибірки 27% (2013), 63% (2018). Судження відображає рівень радикалізму ставлення респондентів до «безособового оточення».

Водночас слід зауважити, що в українських вибірках у порівнянні з польською вибіркою залишаються значно вищим показники самототалітаризму у системі «індивід – носії влади». Це свідчить про звичку вітчизняних респондентів до доволі жорсткої субординації, що притаманна для олігархічних чи бюрократичних соціальних відносин.

- Для значної частини 57% (2013), 55% (2016), 54% (2017) респондентів вітчизняної вибірки прийнятним є некритичне оцінювання правоти керівників («керівник завжди правий»), серед респондентів контрольної вибірки таких виявилось 15% (2013), 37% (2018).

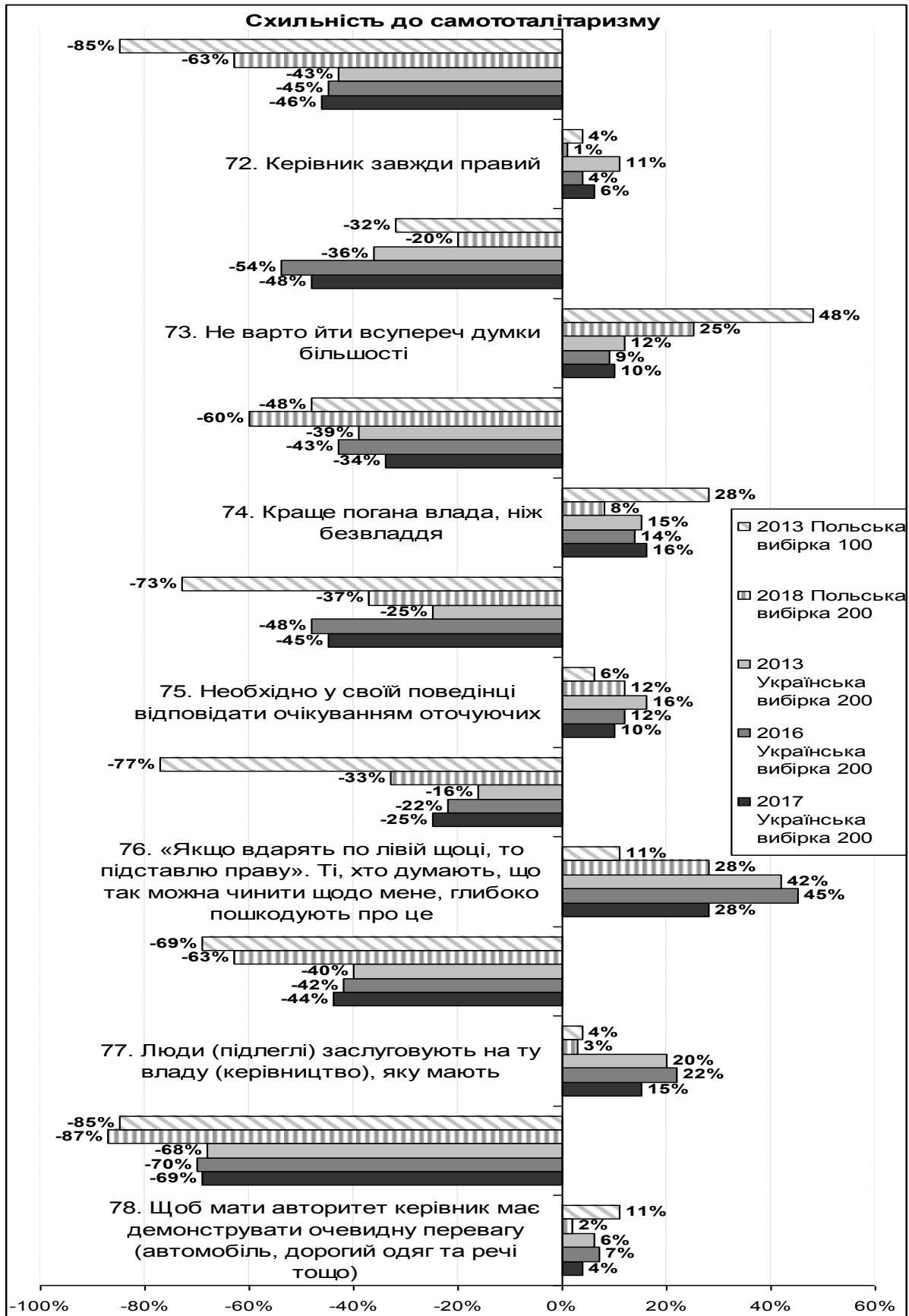

Рис. 3.10. Схильність до самототалітаризму. (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2016 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р.; 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь».

- Для значної частини 60-54% (2013, 2016, 2017) респондентів вітчизняної вибірки притаманно оцінювати власну я-ідентичність крізь статус чинного керівництва або влади («люди заслуговують на ту владу, яку мають»), натомість частка респондентів польської вибірки з такими установками у двічі менша – 31-37% (2013, 2018).
- Тезу «Щоб мати авторитет керівник має демонструвати очевидну перевагу (автомобіль, дорогий одяг та речі)» повністю або частково підтримують 15% (2013), 13% (2018) польських респондентів; 32% (2013 р.), і вдвічі більше – 30% (2016), 31% (2017) українських респондентів.

Шкала 1.11. Критичність в ухваленні рішень. Максимальне значення шкали – 18, мінімальне – 6. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки однакові – 13,8 (2017), контрольної вибірки – 13,8 (2018). Немає відмінностей середніх показників за цією шкалою, критичність під час ухвалення рішень однакова. Для 54% (2013), 67% (2017) респондентів вітчизняної вибірки притаманно (повністю, частково) перед голосуванням на виборах дослухатися до думки друзів, таких респондентів у польській вибірці – 33% (2013), 63% (2018).

60% (2013), 43% (2017) вітчизняних респондентів повністю не довіряють офіційним відомостям про високопосадовців, оскільки вони не відповідають дійсності (приховують їх реальний майновий стан), серед польських респондентів таких є 31% (2013), 47% (2018). Приблизно 20% вітчизняних та польських респондентів (2017, 2018) цілком погоджуються, що у них не вистарчає часу розібратися в особистостях кандидатів у депутати перед прийняттям рішення за кого голосувати.

Для 36% (2013), 32% (2018) польських респондентів вистарчає часу розібратися в особистостях кандидатів у депутати перед прийняттям рішення за кого голосувати, серед вітчизняних респондентів таких є менший відсоток – 30% (2013), 24% (2017). 71% (2013), 79% (2017) вітчизняних респондентів цілком погодилися, що ніколи не проголосують і не підтримають політичну силу, ідеї якої не поділяють, серед польських респондентів таких є 57% (2013), 60% (2018). (див. рис. 3.11).

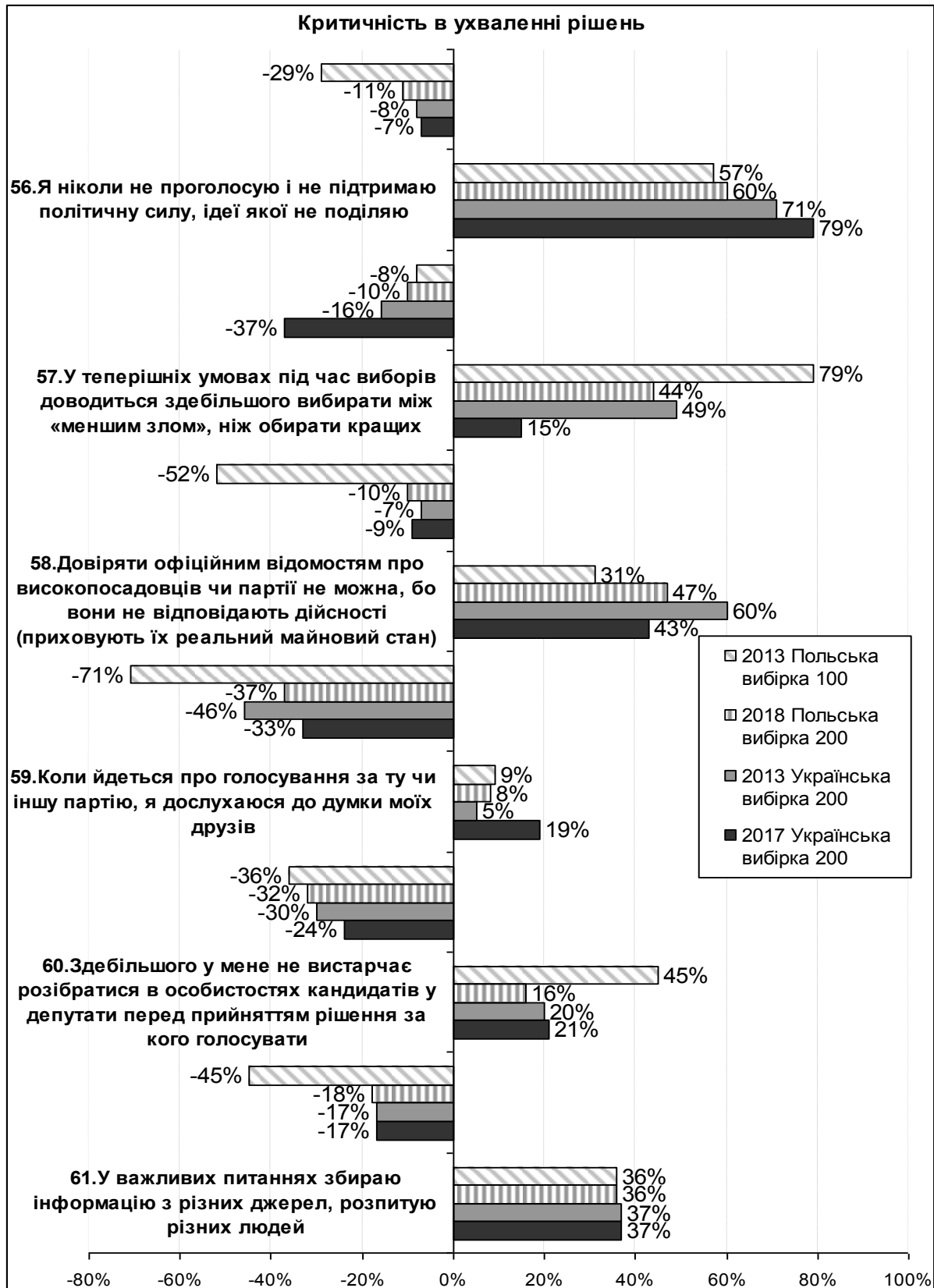

Рис. 3.11. Критичність в ухваленні рішень. (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2016 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р.; 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь».

Таким чином більша частка вітчизняних респондентів (ніж в польській вибірці) під час ухвалення рішень дослухаються до

думки друзів, не довіряють офіційним відомостям про публічних осіб, п'ята частина респондентів не встигають під час виборів з'ясувати в особистостях кандидатів у депутати. Водночас більша частка вітчизняних респондентів заявили, що ніколи не проголосують і не підтримають політичну силу, ідеї якої не поділяють.

Шкала 1.12. Завбачливість-незавбачливість (невміння прогнозування). Максимальне значення шкали – 15 (помиляється в передбаченні), мінімальне – 5 (вміє передбачати). Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 10,5 (2017), польської вибірки – 10,9 (2018). В українських респондентів виявлені дещо раціональніші засоби оцінки майбутнього (див. рис. 3.12, додаток В). Загалом спостерігаємо в обох вибірках зменшення ірраціональності в оцінках майбутнього, зменшення помилок в передбаченні майбутніх подій.

Майже половина респондентів повністю або частково погодились, що «...не схильні обмірковувати майбутні події, наслідки своїх слів та вчинків» - 49% (2013), 62% (2018) польських респондентів, 52% (2013), 51% (2017) вітчизняних респондентів.

69% (2013), 49% (2018) польських респондентів, 42% (2013), 37% (2017) вітчизняних респондентів зізнаються, що «часто опинялись у таких ситуаціях, про які й не сподівались». 77% (2013), 55% (2018) польських респондентів, 58% (2013), 48% (2017) вітчизняних респондентів «неодноразово дивували вчинки людей, яких вони добре знали».

Водночас майже для половини респондентів обох вибірок «важко передбачити майбутню поведінку політиків (партій)» - 45%, 43% (2013, 2018) польських респондентів, 58%, 49% (2013, 2017) вітчизняних респондентів.

Посередні прогностичні навички зумовлені, з одного боку, більшою невизначеністю соціальних реалій, недоступністю для більшості громадян соціально значущої інформації, зокрема щодо політичного життя. Громадянам для кращого прогнозування майбутніх подій важливо надавати більше якісної інформації, а також розвивати критичність мислення та наполегливість в пізнанні суспільних процесів та явищ.

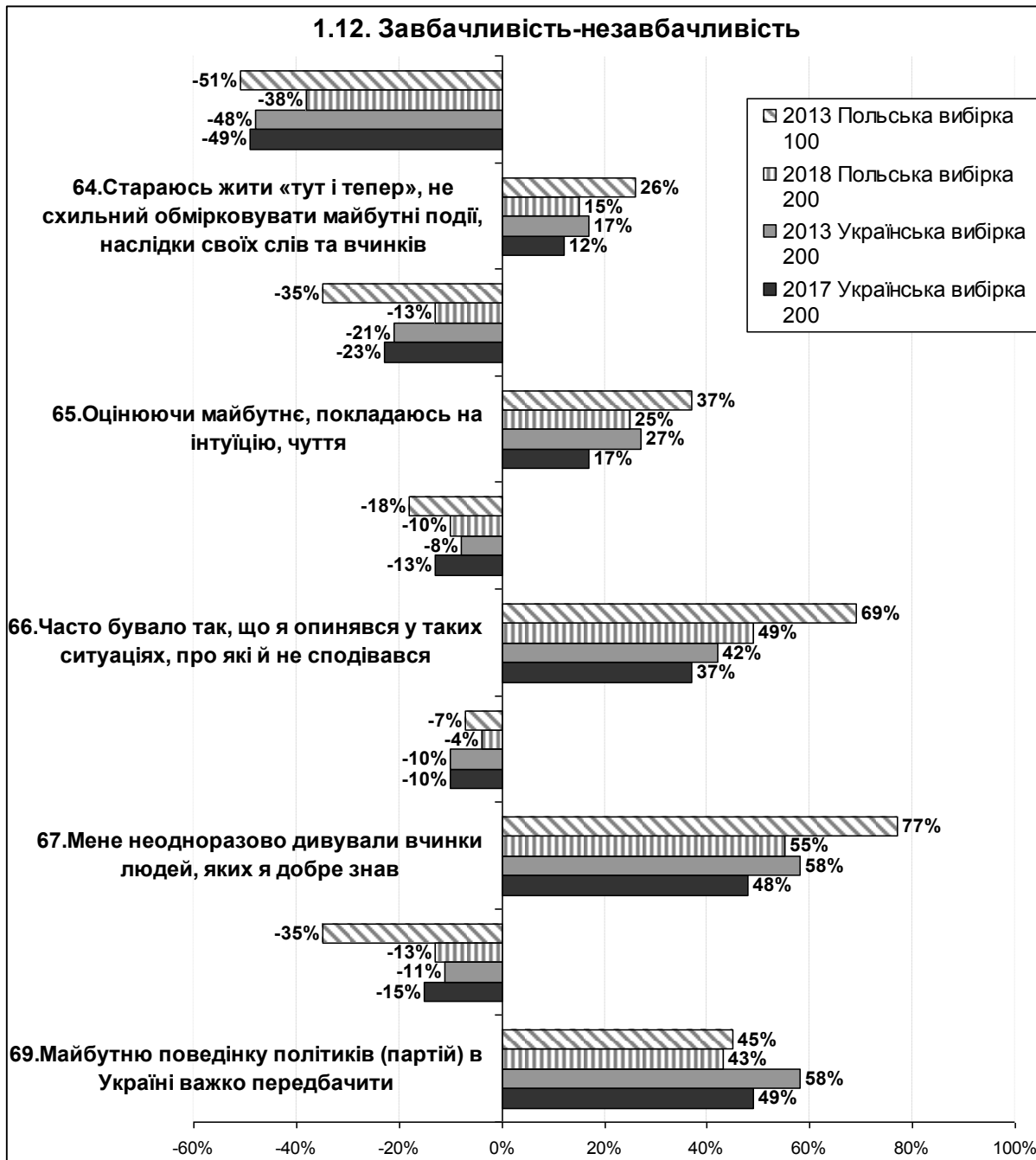

Рис. 3.12. Шкала 1.12. Завбачливість-незавбачливість (200 вітчизняних респондентів-2013 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р., 100 польських респондентів-2013 р.; 200 польських респондентів-2018 р.). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; значення зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь»

Шкала 1.21 Загальна самоефективність. Максимальне значення шкали – 40, мінімальне – 10. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 28,2 (Анкетування III, 2017), 27,9 (Анкетування IV, 2017); контрольної вибірки – 28,8 (2018). *Оцінка результатів:* результат менше 27 балів свідчить про низьку самоефективності; 27–35 балів – результат помірної самоефективності, результат більший за 35 балів – висока самоефективність.

Середні показники за цією шкалою в польській вибірці

(помірний рівень самоефективності) вищі, ніж в українській вибірці.

Результати у вітчизняній вибірці балансують на межі «низької» самоефективності – це ознака того, що узагальнено у вітчизняних респондентів недостатній рівень усвідомлення власних здібностей, недостатня оцінка власної компетентності та ефективності у діяльності, недостатні вміння проектувати й організовувати поведінку; вони недостатньо впевнені в тому, що спроможні здійснити необхідні дії для вирішення певного завдання, розв'язання конкретних проблемних ситуацій. Помірно-низький рівень загальної самоефективності вказує на те, що вказана *інтегративна* психологічна характеристика особистості у більшості респондентів не сприяє концентрації їх свідомості на успішних сценаріях, не мобілізує їх зусилля на досягненні цілей, недостатньою мірою налаштовує їх на протистояння перешкодам, неприємним переживанням.

На *когнітивному рівні* в респондентів помірно-низький рівень загальної самоефективності впливає на процес прийняття ними рішень, гальмуються загальні здібності, зокрема через нестачу поінформованості, знань, пізнавальної наполегливості. На *емоційному рівні* – помірно-низький рівень загальної самоефективності знижує самооцінку особистості, підвищує тривожність, посилює песимізм щодо власних можливостей досягти мети. На *поведінковому рівні* помірно-низький рівень загальної самоефективності знижує мотивацію та бажання в досягненні цілей, через нерішучість особистість не береться за складні завдання і не пробує долати перешкоди.

Шкала 1.20 Патерналізм до інститутів влади. Максимальне значення шкали – 140, мінімальне – 40. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 95,4 (2017), 96,7 (2017); польської вибірки – 97,6 (2018) (див. табл. 3.1). Результати вказують на вищі показники патерналізму до інститутів влади, бажання опіки в польській вибірці, у порівнянні з вітчизняною вибіркою. У вітчизняній вибірці вищі показники за шкалою «містифікація влади».

Табл. 3.1. Патерналізм до інститутів влади.
(100 вітчизняних респондентів-2017 р., 200 вітчизняних респондентів-2017 р.,
N=200 польських респондентів-2018 р.).

	Українська вибірка Анкетування III, 2017	Українська вибірка Анкетування IV, 2017	Польська вибірка Анкетування IV, 2018
Патерналізм до інститутів влади	95,4	96,7	97,6
Містифікація влади	24,9	26	24,8
Бажання опіки	28,6	28,5	30
Зняття відповідальності	24,2	22,6	23,7
Ставлення до законів	19,7	20	19

На рис. 3.12 наводимо результати за шкалами: містифікація влади, ставлення до опіки та турботи, зняття з себе відповідальності, підпорядкування законам та легальній владі за результатами Анкетування II.

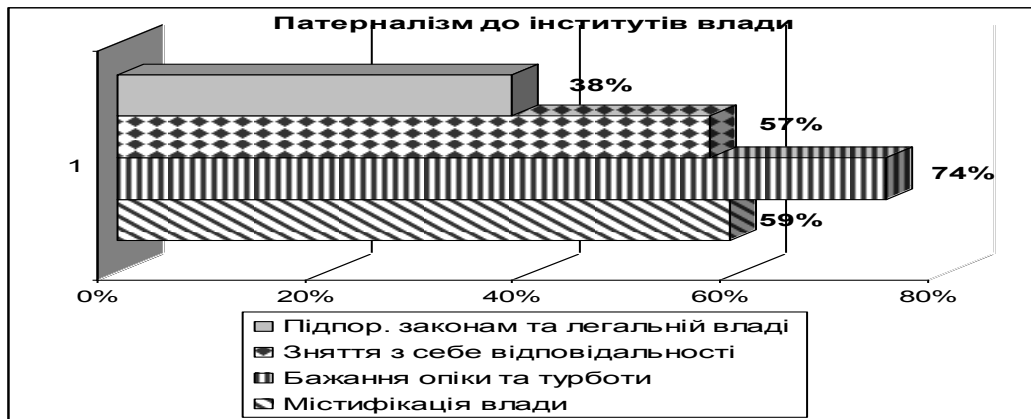

Рис. 3.12. Патерналізм до інститутів влади (200 вітчизняних респондентів, Анкетування II, 2016)

Шкала 1.19. Амбівалентність до корупційних ситуацій.

Отримано результати щодо відмінностей ставлення польських та вітчизняних респондентів до корупційних ситуацій (див. рис. 3.13) (додаток В). Індекс амбівалентності в обох вибірках «середнього ступеня»: у вітчизняній вибірці 1,41 (2016), 1,7 (2017), у польській вибірці 1,4 (2018).

Найменше (7%) відрізняються індекси амбівалентності вітчизняної та польської вибірок щодо ситуації: «94. Яке Ваше ставлення до знайомої Вам особи, якщо Ви дізнались, що вона займається корупцією?» Індекс амбівалентності в польській вибірці 1,5, а в українській 1,6.

Рис. 3.13. Амбівалентність ставлення респондентів до корупційної ситуації (200 вітчизняних респондентів-2016 р., 2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.)

Найбільшою мірою на 36% відрізняються індекси амбівалентності вітчизняної та польської вибірок щодо ситуації: «95. Припустіть, що Вам доводиться займатись виборчою корупцією...». Індекс амбівалентності в польській вибірці 1,1 (низький ступінь), а в українській 1,72. Ця ситуація не спричиняє значних мотиваційних конфліктів у польських респондентів, що бачимо у вітчизняних респондентів.

На 23% відрізняються індекси амбівалентності вітчизняної та польської вибірок щодо ситуації: «96. Уявіть, Ви депутат. Вам доводять вказівку голосувати за рішення, яке явно шкодить більшості громадян». Індекс амбівалентності в польській вибірці 1,33, а в українській 1,72.

На 13% відрізняються індекси амбівалентності вітчизняної та польської вибірок щодо ситуації: «97. Припустіть, що Вас залучають до корупційних зловживань в установі, у якій Ви пра-

цюєте». Індекс амбівалентності в польській вибірці 1,65, а в українській 1,9. Спроби залучити польських респондентів до корупційних зловживань не викликають настільки значних мотиваційних конфліктів, що бачимо у вітчизняних респондентів.

Проаналізуємо особливості ставлення респондентів обох вибірок до корупційних ситуацій.

94. «Яке Ваше ставлення до знайомої Вам особи, якщо Ви дізнались, що Вона займається корупцією». Зважаючи на позитивні якості такої особи, ставлення у 34% (2016), 41% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 36% (2018) польських респондентів стане «цілком негативним» (див. рис. 3.14).

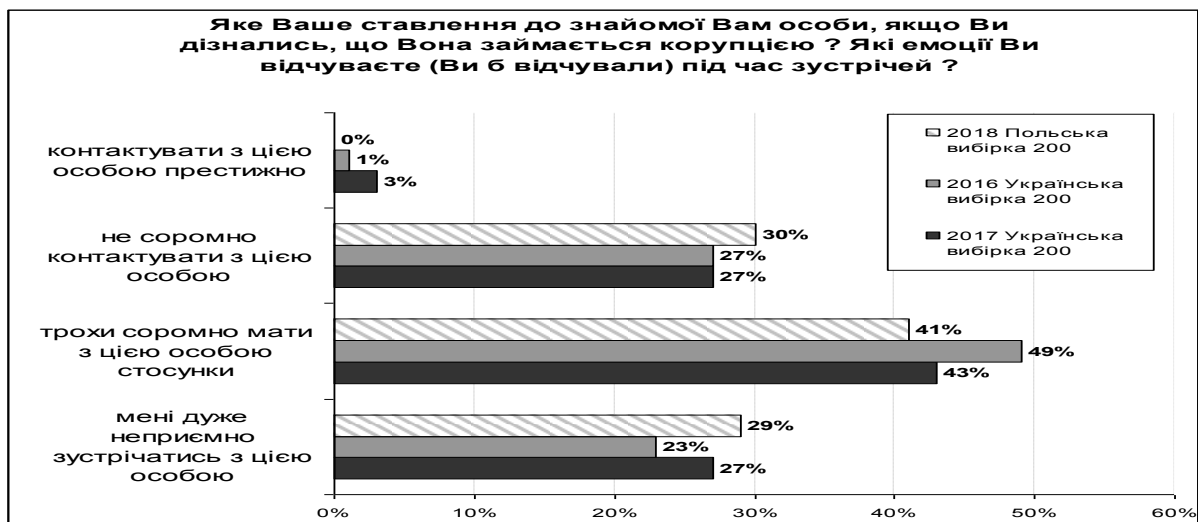
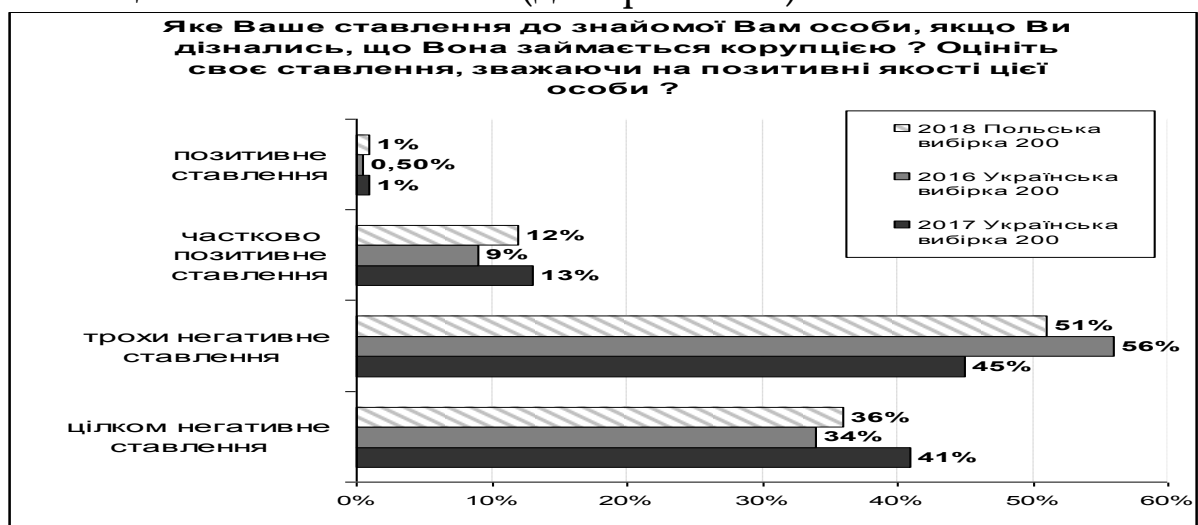

Рис. 3.14. Амбівалентність ставлення респондентів до корупційної ситуації №94 (200 вітчизняних респондентів-2016 р., 2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.)

Ставлення у 60% (2016), 46% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 61% (2018) польських респондентів стане «трохи негативним». Водночас у 9% (2016), 14% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 13% (2018) польських респондентів став-

лення залишиться «частково позитивним» або «позитивним». Лише 20% (2016), 27% (2017) вітчизняних респондентів, а також 29% (2018) польських респондентів буде «дуже соромно і неприємно зустрітися з такою особою». 49% (2016), 43% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 41% (2018) польських респондентів буде «трохи соромно мати стосунки з цією особою». Буде «не соромно контактувати з такою особою» 27% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також у 30% (2018) польських респондентів. Для 1% (2016), 3% (2017) вітчизняних респондентів «престижно контактувати з корумпованою особою». Серед польських респондентів таких людей не виявлено.

95. «Припустіть, що Вам доводиться займатись виборчою корупцією (давати подарунки виборцям, фальсифікувати результати голосування і т. ін.) на користь кандидата, якого Ви особисто підтримуєте».

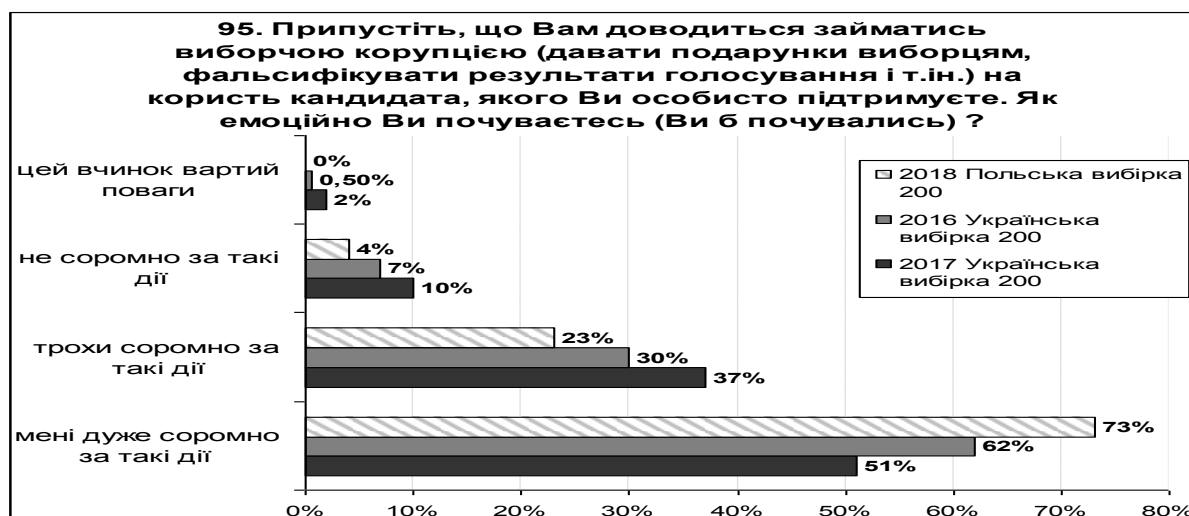
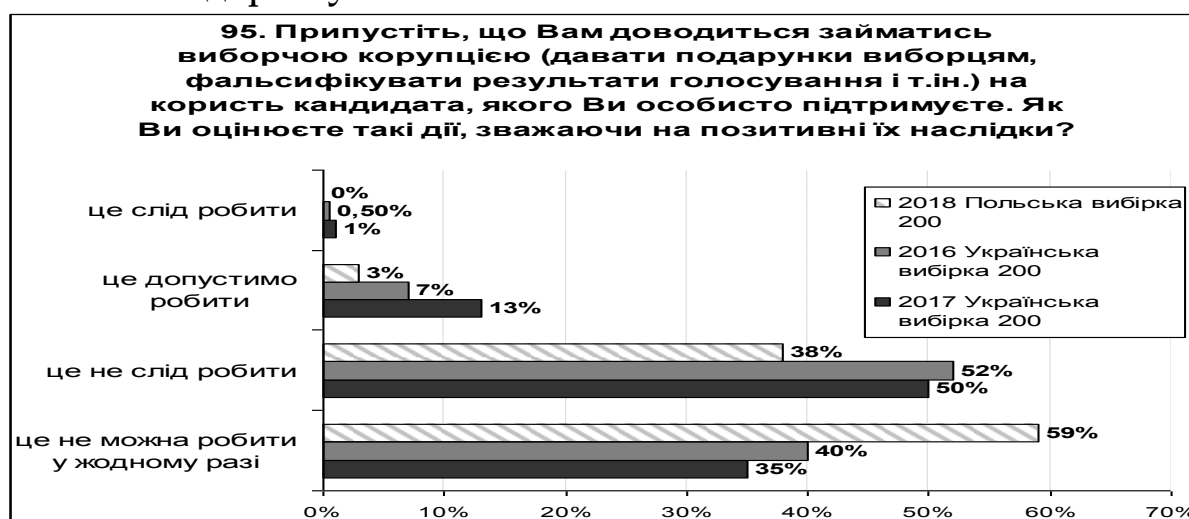

Рис. 3.15. Амбівалентність ставлення респондентів до корупційної ситуації №95 (200 вітчизняних респондентів-2016 р., 2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.)

Зважаючи на позитивні наслідки подібних виборчих маніпуляцій, 59% польських респондентів, а також 40% (2016), 35% (2017) вітчизняних респондентів висловились, що «це не слід робити у жодному випадку». 38% польських респондентів, а також 52% (2016), 50% (2017) вітчизняних респондентів висловились, що «це не слід робити». Водночас 7% (2016), 14% (2017) вітчизняних респондентів, а також 3% (2018) польських респондентів вважають, що фальсифікувати вибори допустиму, або слід робити (див. рис. 3.15).

Для 62% (2016), 51% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 73% (2018) польських респондентів буде «дуже соромно за такі дії». 30% (2016), 37% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 23% (2018) польських респондентів «трохи соромно за такі дії». «Не соромно за такі дії» 7%, 10% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також у 4% (2018) польських респондентів. Для 0,5%, 2% (2016, 2017) вітчизняних респондентів «цей вчинок вартий поваги». Серед польських респондентів таких людей не виявлено.

96. «Уявіть, Ви – депутат. Вам як члену партії доводять вказівку голосувати за рішення (закон, постанову), яке явно шкодить більшості громадян» (див. рис. 3.16).

63% польських респондентів, а також 64% (2016), 57% (2017) вітчизняних респондентів висловились, що слід «голосувати «проти», незважаючи на партійну дисципліну та інші можливі неприємності». 32% польських респондентів, а також 28% (2016), 34% (2017) вітчизняних респондентів висловились, що слід «утриматись». «Голосувати «за» в обмін на певні поступки» пропонують 7% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також 4% (2018) польських респондентів. «Голосувати «за» без застережень» пропонують 1%, 2% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також 2% (2018) польських респондентів. 74% (2016), 62% (2017) вітчизняних респондентів, а також у 73% (2018) польських респондентів «обурюють подібні вказівки». Від таких вказівок 14% (2016), 18% (2017) вітчизняних респондентів, а також 14% (2018) польських респондентів «трохи неприємно».

До таких вказівок у 7%, 11% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також у 13% (2018) польських респондентів «ставлення – нейтральне, робоче». Для 1%, 2% (2016, 2017) вітчизняних

респондентів така ситуація є «цілком нормальною, ставлення – позитивне». Серед польських респондентів таких людей не виявлено.

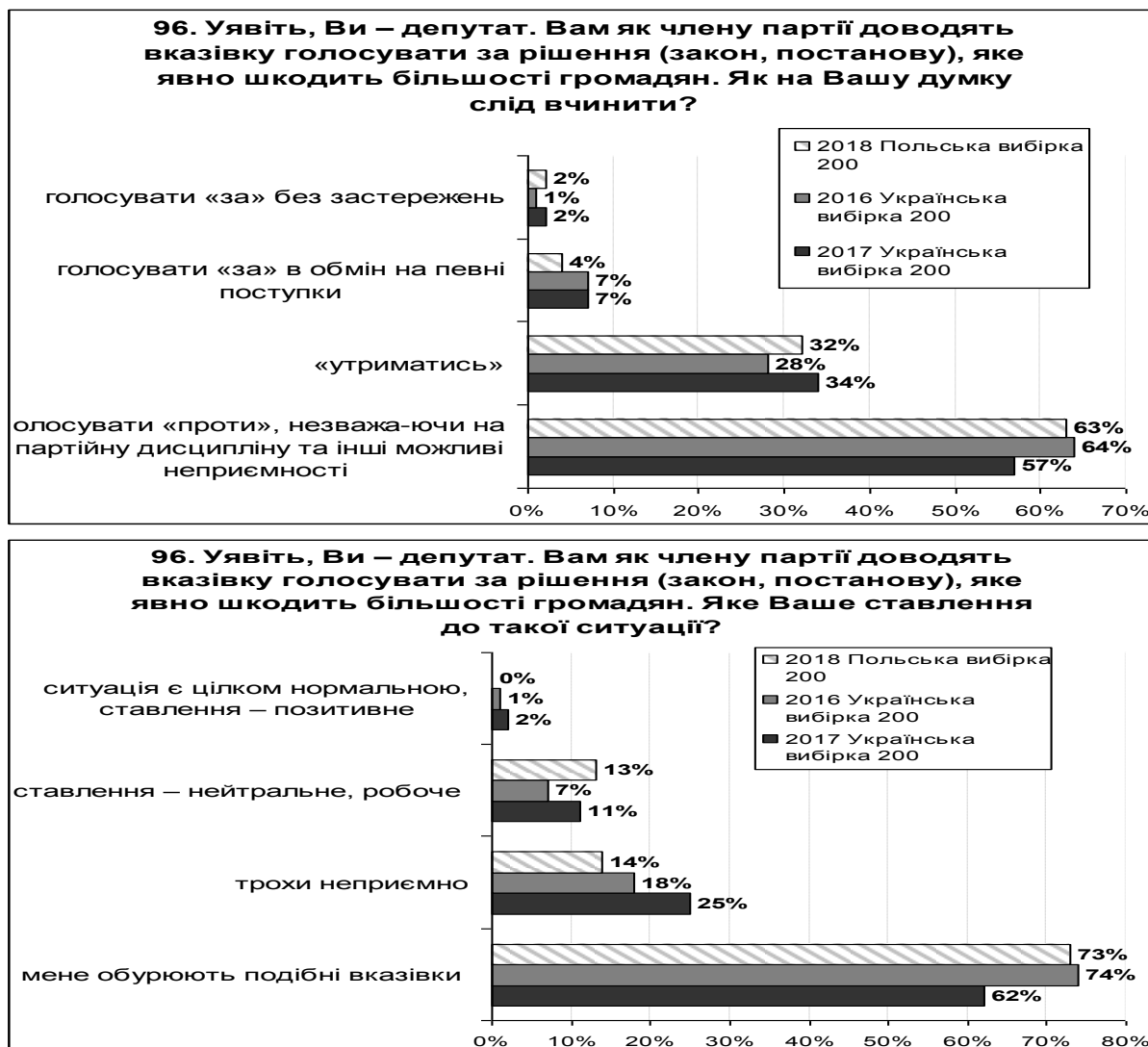

Рис. 3.16. Амбівалентність ставлення респондентів до корупційної ситуації №96 (200 вітчизняних респондентів-2016 р., 2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.)

97. «Припустіть, що Вас залучають до корупційних зловживань в установі, у якій Ви працюєте». 27% польських респондентів, а також 22% (2016), 13% (2017) вітчизняних респондентів схиляються «повідомити антикорупційні органи». Бачимо, що таке рішення не користується легітимністю в українському суспільстві (див. рис. 3.17).

27% польських респондентів, а також 22% (2016), 13% (2017) вітчизняних респондентів схиляються «повідомити антикорупційні органи». Бачимо, що на жаль таке рішення не користується легітимністю в українському суспільстві.

Найбільш легітимним і в українському, і в польському сус-

пільстві має такий варіант дій: «докладати зусиль, щоб зловживання припинились», який обрали 58% польських респондентів, а також 61% (2016), 55% (2017) вітчизняних респондентів. «Звільнитись з такої установи» пропонують 11% (2016), 24% (2017) вітчизняних респондентів, а також 10% (2018) польських респондентів. «Не чинити спротив вимогам керівництва в обмін на певні поступки» пропонують 9%, 9% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також 5% (2018) польських респондентів.

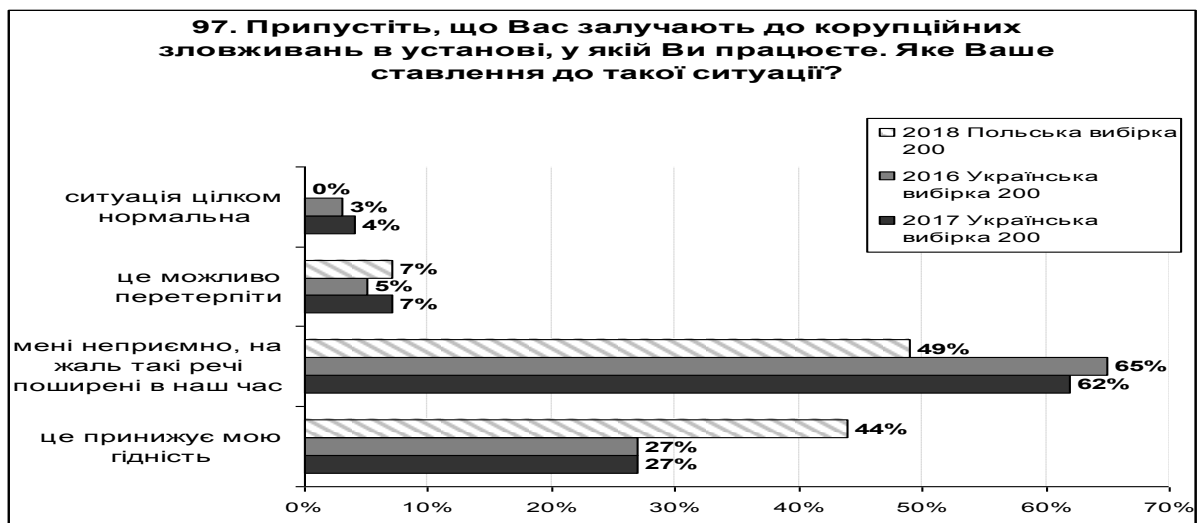

Рис. 3.17. Амбівалентність ставлення респондентів до корупційної ситуації №97 (200 вітчизняних респондентів-2016 р., 2017 р., 200 польських респондентів-2018 р.)

27% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також у 44% (2018) польських респондентів розцінюють спроби залучити їх до корупційних зловживань як «приниження їх гідності». 65%, 62% (2016, 2017) вітчизняних респондентів, а також у 49% (2018) польських респондентів висловились, що їм «неприємно, але на жаль такі речі поширені в наш час». «Ситуацію як цілком нормальну» оцінили 3%, 4% (2016, 2017) вітчизняних респондентів.

Серед польських респондентів таких людей не виявлено.

Порівнюючи результати вітчизняної вибірки 2016 і 2017 рр. ми спостерігаємо зростання амбівалентності до вказаних ситуацій. Це означає, що в українському суспільстві, в масовій психології не вдалося подолати позитивне ставлення до корупційних дій, а також осіб, які замішані в корупції. Корупція і надалі залишається вагомим елементом життєдіяльності українського суспільства, а тому не викликає однозначно негативного ставлення.

З метою зменшення корупційних зловживань слід усувати «патрон-клієнтистські» ситуації – тобто стосунки підпорядкованості й залежності співробітників чи клієнтів від корумпованих керівників; а також слід усувати необхідність особисто контактувати із знайомими людьми, які займаються корупцією, оскільки такі ситуації чинять на більшість респондентів стресогенний вплив, найбільшою мірою деморалізують особистість.

Шкала 3.1. Рівень морально-етичної відповідальності. Узагальнені результати обох вибірок відповідають «середньому» рівню морально-етичної відповідальності. Середнє значення у респондентів вітчизняної вибірки – 8,8, польської вибірки – 11,3. Результати респондентів вітчизняної та контрольної вибірок відповідають «середньому» рівню морально-етичної відповідальності («середній» рівень морально-етичної відповідальності: від 5 до 15 балів). Результати вітчизняної вибірки за шкалою «морально-етична відповідальність» виявились нижчими, ніж в польської вибірки, показники яких наближаються до «високого рівня» сформованості морально-етичної відповідальності, що проявляється з соціальною відповідальністю особистості, високим рівнем її саморозуміння, низьким рівнем соціальної бажаності [197].

Мотиваційна спрямованість (Анкетування I, 2013). Маємо можливість оцінити особливості мотиваційної спрямованості респондентів польської та української вибірок. 36% респондентів вітчизняної вибірки прагнуть знайти роботу з стабільною зарплатою. Частка респондентів контрольної вибірки з таким прагненням виявилась у тричі меншою – 12%. Натомість найбільша частка респондентів контрольної вибірки спрямована на пошук «високооплачуваної роботи, яка вимагає щоденної кон-

центрації розумових сил» (44%). Частка респондентів вітчизняної вибірки з такою спрямованістю чи не втричі менша – 17%. (див. рис. 3.18).

Рис. 3.18. Професійна спрямованість респондентів (200 вітчизняних респондентів-2013, 100 польських респондентів-2013).

Втричі більшою є частка респондентів вітчизняної вибірки (9%), які хочуть владних повноважень і керування людьми (таких респондентів в контрольній вибірці – 3%). Вдвічі більшою є частка респондентів вітчизняної вибірки (6%), які налаштовані на спокійну роботу в колективі без надмірної відповідальності (таких респондентів в контрольній вибірці – 3%). Натомість респондентів контрольної вибірки значно більше цікавить робота з гнучким графіком (таких респондентів у вітчизняній вибірці – 9%).

Значна частка респондентів двох вибірок (див. рис. 3.19) спрямовані на започаткування власного бізнесу, також на придбання цінних речей (житла, автомобіля і т.п.). (сумарно 86% польських, 60% вітчизняних респондентів). Значно більша частка українських респондентів націлені на здобуття престижної освіти (13% вітчизняних, 5% польських респондентів).

Витрати на оздоровлення важливі для 14% респондентів вітчизняної вибірки і лише для 1% респондентів контрольної вибірки. Причиною цього є значно нижчі соціальні стандарти і рівень доходів в Україні, через що громадяни не оздоровлюються і відчувають проблеми власного здоров'я та своїх близьких.

Рис. 3.19. Мотиваційна спрямованість респондентів
(200 вітчизняних респондентів-2013, 100 польських респондентів-2013)

Шкала 1.22 Антикорупційна спроможність. Максимальне значення шкали – 21, мінімальне – 7. Середні значення у респондентів вітчизняної вибірки – 15,9 (Анкетування III, 2017), 16,1 (Анкетування IV, 2017), в польській вибірці – 15,3% (Анкетування IV, 2017).

Табл. 3.2.

Шкала 1.22 Розподіл респондентів за рівнем антикорупційної спроможності (100 вітчизняних респондентів-2017, 200 вітчизняних респондентів-2017, 200 польських респондентів-2018)

Антикорупційна спроможність	Українська вибірка (Анкетування III, 2017)	Українська вибірка (Анкетування IV, 2017)	Польська вибірка (Анкетування IV, 2017)
Низька (7-14)	28%	26%	30%
Середня (15-18)	57%	57%	67%
Висока (19-21)	15%	17%	3%

У польській вибірці середні показники антикорупційної спроможності нижчі, ніж у вітчизняній вибірці. Зокрема, польських респондентів з «високим» рівнем антикорупційної спроможності – 3%, у вітчизняних вибірках – 15% (Анкетування III, 2017), 17% (Анкетування IV, 2017).

На рис. 3.20 представлені результати щодо питань шкали 1.22. Антикорупційна спроможність. Половина вітчизняних респондентів (50%, 54% - 2017) визнали, що їх «корупція особисто зачіпає, владні зловживання для них є проблемою», серед польських респондентів таких є 30% (2018).

Приблизно 27-28% вітчизняних та польських респондентів (2017) брали та братимуть активну участь в масових акціях протесту з метою протидії політичній корупції, серед польських респондентів активно настроєних є лише 10% респондентів. Натомість 57% польських респондентів не брали і не братимуть активної участі в подібних масових заходах, серед вітчизняних респондентів абсентеїстично налаштованих щодо політичної корупції є вдвічі менше громадян – 30%.

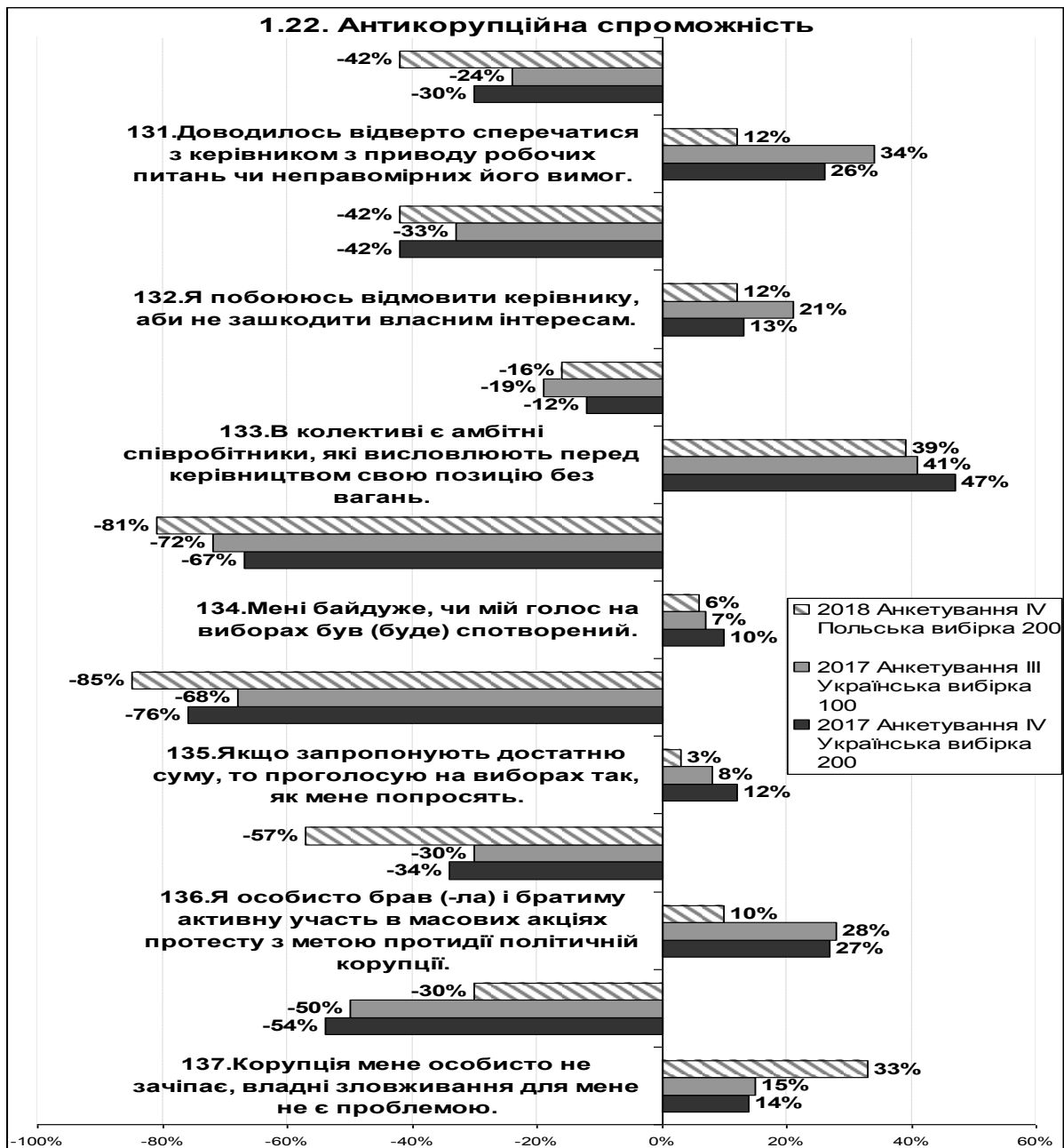

Рис. 3.20. Шкала 1.22. Антикорупційна спроможність (100 вітчизняних респондентів Анкетування III-2017; 200 вітчизняних респондентів Анкетування IV-2017, 200 польських респондентів-2018). Значення зі знаком мінус – «не погоджуюсь»; зі знаком плюс – «цілком погоджуюсь».

42% вітчизняних та польських респондентів визнали, що вони не побоюються «відмовити керівнику аби не зашкодити власним інтересам». Однак більше половини респондентів обох вибірок зізнаються (погодилися повністю або частково), що «побоюються відмовити керівнику аби не зашкодити власним інтересам». 12% польських респондентів визнали, що їм «доводилось відверто сперечатися з керівником з приводу робочих питань чи неправомірних його вимог», серед вітчизняних респондентів таких є 37%, 26%. Приблизно схожий відсоток респондентів обох вибірок – 39% польських респондентів, 41%, 47% вітчизняних респондентів – підтвердили, що є в «колективі амбітні співробітники, які висловлюють перед керівництвом свою позицію без вагань». 32%, 24% респондентів вітчизняної вибірки готові (цілком, або частково погодилися) «продати» свій голос під час виборів, серед респондентів польської вибірки таких виявилось 15%.

Зазначені показники вказують на вищий рівень антикорупційної налаштованості вітчизняних респондентів, що спричинено, на нашу думку, більшою поширеністю корупції на побутовому, службовому, виборчому, політичному рівнях, а також більш авторитарною організаційною культурою, про що викладено вище.

Консерватизм-радикалізм (Тест 16 PF Кеттелла). Узагальнені результати обох вибірок за шкалою «консерватизм-радикалізм» не надто відрізняються: Середнє значення у респондентів вітчизняної вибірки – 5,1; контрольної вибірки – 4,78 (макс. значення – 10). В обох вибірках виявлено середні значення «консерватизму-радикалізму». Респонденти контрольної вибірки виявились дещо консервативнішими за респондентів вітчизняної вибірки.

Самоповага. Середнє значення у респондентів вітчизняної вибірки – 8,3 контрольної вибірки – 7,8 (макс. значення – 15). Згідно з інтерпретативною шкалою методики «Питальника самоставлення» Століна, Пантелєєва, рівень самоповаги, як особистісної якості, в обох вибірках відповідає рівню «ознака виражена» (значення результатів: 50%-74% – ознака виражена) [251]. Рівень самоповаги в респондентів вітчизняної вибірки є вищим, ніж в респондентів контрольної вибірки.

Самовпевненість. Середнє значення у респондентів вітчизняної вибірки – 4,9; контрольної вибірки – 4,4 (макс. значення – 8). Згідно з інтерпретативною шкалою методики «Питальника самоставлення» Століна, Пантелєєва, рівень самовпевненості, як особистісної якості, в обох вибірках відповідає рівню «ознака виражена» [251]. Рівень самовпевненості в респондентів вітчизняної вибірки є вищим, ніж в респондентів контрольної вибірки.

Таким чином, аналіз статистичних результатів анкетування виявив вищі показники в українській вибірці побутової, службової, виборчої корупціогенності (більшу поширеність в суспільстві та толерантність до таких явищ громадян), владної корупції. Українським реаліям притаманна більш авторитарна організаційна культура, що проявляється у неможливості працівників без узгодження з керівниками самостійно приймати рішення в межах своїх посадових повноважень; у відсутності діалогічних форм комунікації між працівниками та керівництвом; у маніпулятивних формах управління підлеглими; у поширеній практиці показових звільнень працівників через суб'єктивні причини.

Ідентифіковано наслідки корупціогенних соціальних умов життєдіяльності на психологічні особливості вітчизняних респондентів, їх я-ідентичність: у порівнянні з польськими респондентами українські респонденти більш толерантно ставляться до аморальних дій як прийнятних форм поведінки в ділових стосунках; мають вищі показники самототалітаризму у системі «індивід – носії влади».

Результати вітчизняної вибірки за шкалою «морально-етична відповідальність» виявились нижчими, ніж в польській вибірці. Більша частка вітчизняних респондентів (ніж в польській вибірці) під час ухвалення рішень (щодо голосування на виборах) дослухаються до думки друзів, не довіряють офіційним відомостям про публічних осіб, п'ята частина респондентів не встигають під час виборів з'ясувати в особистостях кандидатів у депутати. Більший відсоток вітчизняних (ніж польських) респондентів заявили, що ніколи не проголосують і не підтримають політичну силу, ідеї якої не поділяють. Залишається проблемою те, що майже половина респондентів обох вибірок не мо-

же «передбачити майбутню поведінку політиків та політичних партій. Значний відсоток громадян не довіряють чинному антикорупційному законодавству та створеним антикорупційним органам, вважають, що робота цих органів не зможе бути ефективною у протидії та боротьбі з корупцією через політичний тиск.

Показники загальної самоефективності у вітчизняній вибірці балансують на межі «низької» самоефективності є нижчими, ніж у польській вибірці. Це ознака недостатнього рівня усвідомлення власних здібностей, компетентності у діяльності, недостатніх вмінь розв'язання конкретних проблемних ситуацій.

Рівень амбівалентності до корупційних ситуацій респондентів вітчизняної вибірки виявився більшим, ніж польської вибірки. Ситуацію залучення особистості до корупційних зловживань на роботі ідентифіковано як найбільш корупціогенну для респондентів обох вибірок. Ситуації виборчої корупції спричиняє найбільші відмінності в українській і польській вибірці: низькі показники індексу амбівалентності в польських респондентів і набагато вищі показники індексу амбівалентності в українських респондентів.

Виявлено нижчі показники антикорупційної спроможності у польській вибірці, ніж у вітчизняній вибірці. Більше половини респондентів обох вибірок зізнаються, що «побоюються відмовити керівнику аби не зашкодити власним інтересам».

3.1.2. Результати порівняльного аналізу (Т-тест)

Т-тест Стюдента. Групуюча змінна – «країна проживання» (Анкетування I, 2013). З метою вибору критерію порівняльного аналізу ознаки були перевірені на нормальність розподілу даних. Для цього використано тест Колмогорова-Смірнова та Лілліфорса на нормальність розподілу (формує гістограму розподілу даних), а також тест Нормальних ймовірностей (формує графік нормальних ймовірностей ознаки та реальних значень) у модулі «Описова статистика» (Descriptive statistics) програми STATISTICA. Ці тести перевіряють нульову гіпотезу про відсутність відмінностей між спостережуваним розподілом ознаки та теоретично очікуваним нормальним розподілом [171, с.30-34].

Таблиця 3.3. Таблиця результатів порівняльного аналізу (T-tests). Групуюча змінна (Grouping) – «**країна проживання**». Group 1 (польська вибірка), Group 2 (вітчизняна вибірка). Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуючої ознаки. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – P, $\text{Variances} > 0,05$. (200 вітчизняних респондентів Анкетування I-2013, 100 польських респондентів Анкетування I-2013)

	Group 1 Польська вибірка	Group 2 Українська вибірка	t-value	p	p-variances
1.2. Побутова корупціогенність	6,7	8,7	-9,5	0,000	0,05
1.3. Авторитарність організаційної культури	17,6	18,6	-2,5	0,012	0,06
1.4. Службова корупціогенність	8,9	11,2	-7,9	0,000	0,05
1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері	8,6	9,3	-2,7	0,007	0,31

Результати проведеної перевірки нормальності розподілу даних названими тестами (див. рис. 3.21) підтвердили гіпотезу про те, що спостережуваний розподіл досліджуваних ознак не відрізняється від теоретично очікуваного нормального розподілу.

Оскільки дані за визначеними ознаками розподілені нормально, це дозволило використати для порівняльного аналізу t-тест Стюдента (див. розділ 2) [171, с.35-38].

Виявлено відмінності середніх значень низки ознак двох вибірок (української та польської): «побутова корупціогенність», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», «службова корупціогенність», «толерантність до аморальності в діловій сфері», «морально-етична відповідальність», «самовпевненість». Подаємо результати порівняльного аналізу за названими ознаками (див. табл. 3.3).

При порівнянні груп 1 (українська вибірка) та 2 (польська вибірка) виявлено значущі відмінності середніх значень за ознаками :

1. «Побутова корупціогенність»: t-критерій Стюдента = -9,5. Середні значення в українській вибірці 8,67 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж в польській вибірці 6,67 ($p \leq 0,00$).

2. «Демократизм-авторитаризм корпоративної культури»: t-критерій Стюдента = -2,5. Середні значення в українській вибірці 18,6 ($p \leq 0,012$) статистично вищі, ніж в польській вибірці 17,6 ($p \leq 0,012$).

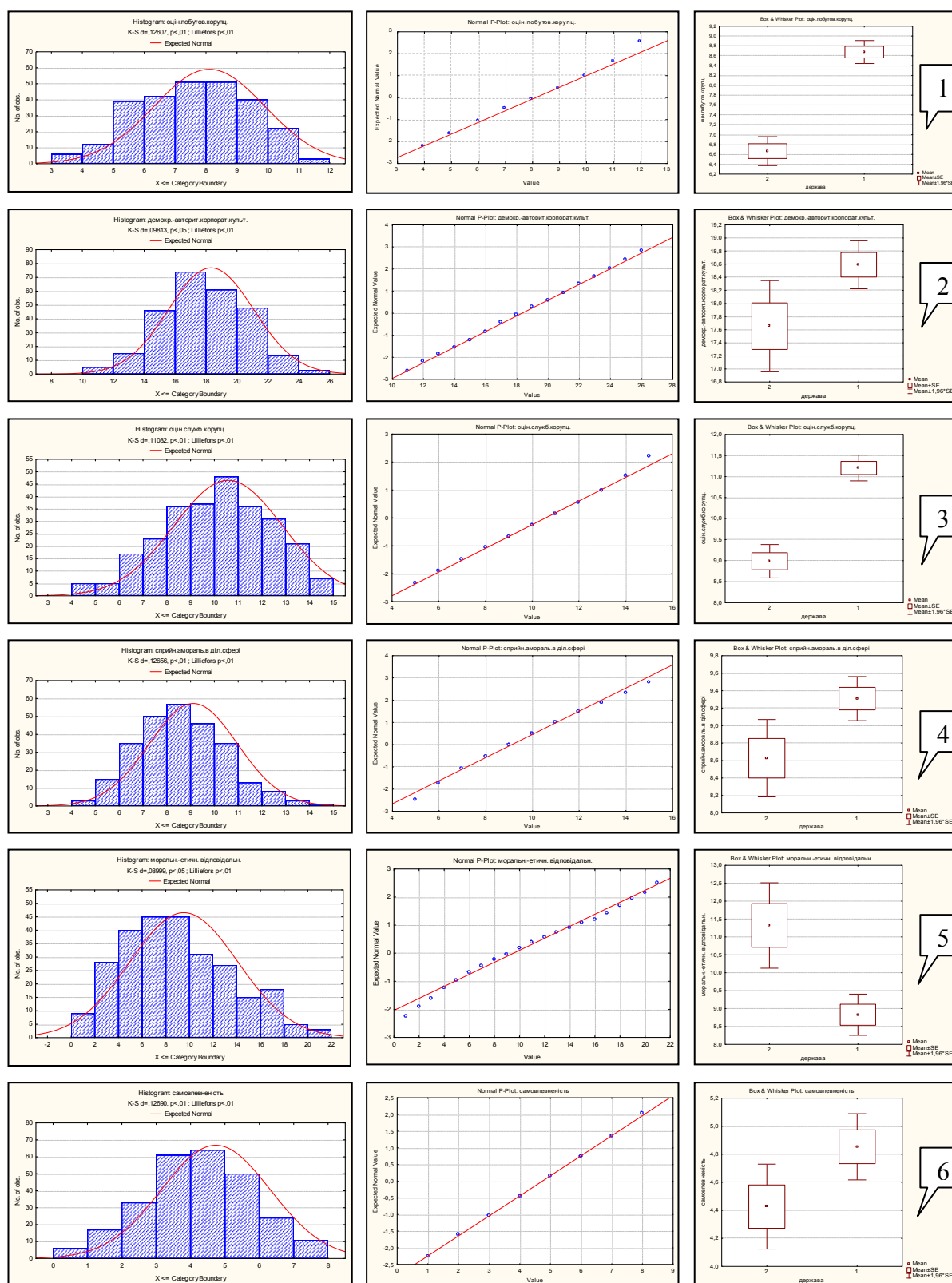

Рис. 3.21. Перевірка нормальності розподілу даних за допомогою тесту «Колмогорова-Смірнова та Лілліфорса» (гістограми зліва) та тесту «Нормальних ймовірностей» (середня колонка); графіки t-тесту Стюдента (справа) для ознак: побутова корупціогенність (1), демокр.-автор. корп. культури (2), службова корупціогенність (3), толерантність до аморальн. в діловій сфері (4), морально-етична відповід. (5), самовпевненість (6). (200 вітчизняних респондентів Анкетування I-2013, 100 польських респондентів Анкетування I-2013).

Отже, за результатами порівняльного аналізу отримано статистично значущі відмінності середніх значень соціально-психологічних та індивідуально-психологічних індикаторів ставлення до корупції обох вибірок. Середні значення соціально-психологічних корупціогенних чинників (побутова корупціогенність, службова корупціогенність, авторитаризм організаційної культури) в українській вибірці є вищими ніж у польській вибірці. Середні значення індивідуально-психологічних корупціогенних чинників в українській вибірці є вищими ніж у польській вибірці. Українські респонденти виявили вищий рівень толерантності до аморальних практик у діловій сфері.

T-тест Стьюдента. Групуюча змінна – «країна проживання» (Анкетування IV-2017, 2018). Результати пілотного анкетування 2013 року було перевірено даними анкетування 2017-2018 рр. Внаслідок перевірки виявлено відмінності середніх значень низки ознак двох вибірок (української та польської): «побутова корупціогенність», «демократизм-авторитаризм корпоративної культури», «службова корупціогенність», «толерантність до аморальності в діловій сфері», «морально-етична відповідальність», «самовпевненість» (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

Таблиця результатів порівняльного аналізу (T-tests). Групуюча змінна (Grouping) – «країна проживання». Group 1 (Українська вибірка), Group 2 (Польська вибірка). Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуючої ознаки. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – $F, Variances > 0,05$. (200 вітчизняних респондентів Анкетування IV-2013, 200 польських респондентів Анкетування IV-2018)

	Group 1 Українська вибірка	Group 2 Польська вибірка	t-value	p	p- variances
1.2. Побутова корупціогенність	7,55	6,12	7,45	0,0	0,06
1.31 Бюрократична організаційна культура	2,27	2,62	-2,28	0,02	0,9
1.4 Службова корупціогенність	9,19	7,42	7,5	0,0	0,44
1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій	1,68	1,4	2,49	0,01	0,055
1.5. Виборча корупціогенність	8,03	7,25	4,14	0,0	0,06
1.12. Завбачливість-незавбачливість	10,49	10,92	-2,0	0,05	0,41
1.15 Толерантність до аморальності в діловій сфері	8,81	7,94	4,49	0,0	0,25

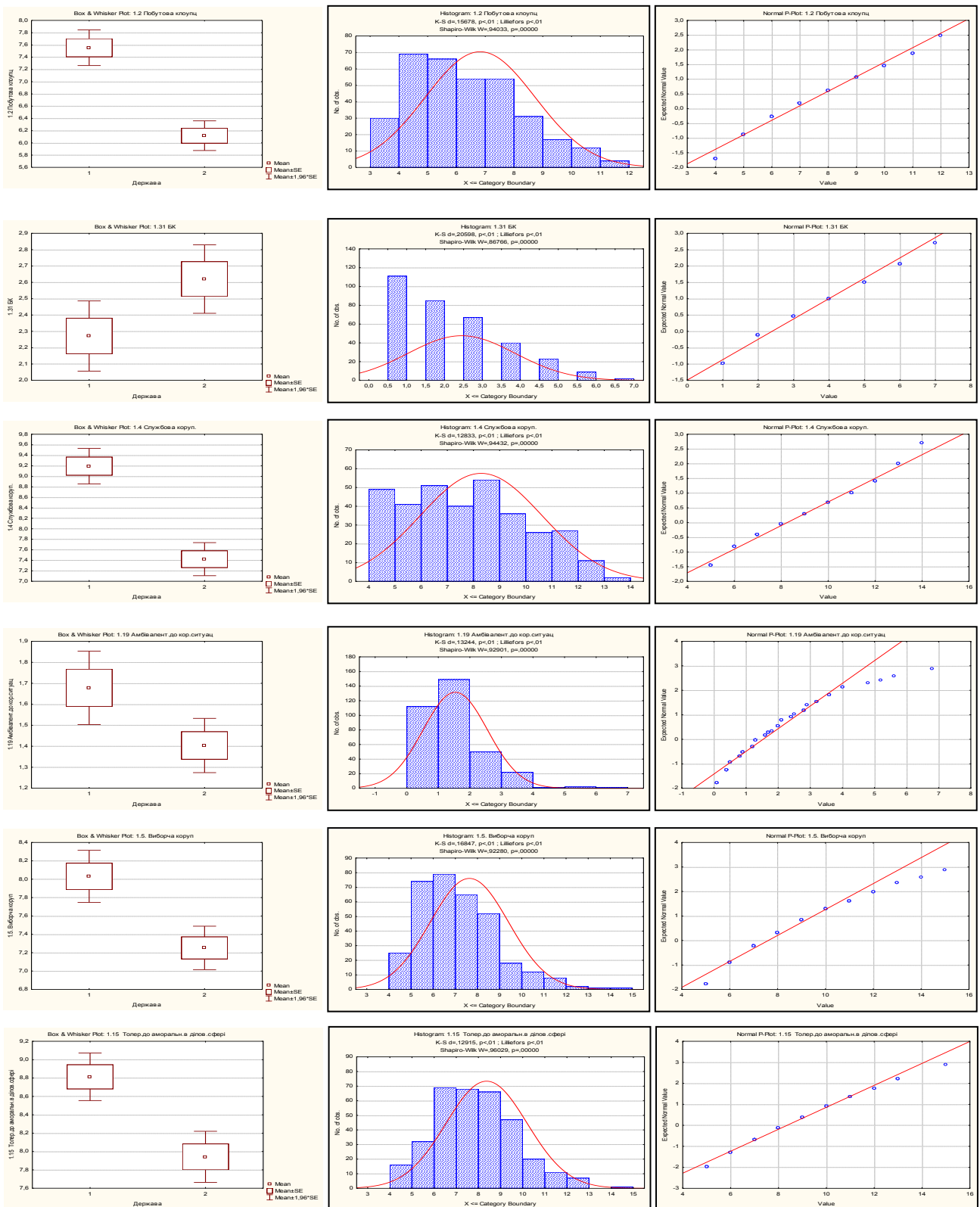

Рис. 3.22. Перевірка нормальності розподілу даних за допомогою тесту «Колмогорова-Смірнова та Лілліфорса» і W тесту Шапіро-Уїлка (гістограма посередині) та тесту «Нормальних ймовірностей» (графік справа) для ознак: *Побутова корупціогенність (1); Бюрократична організаційна культура (2); Службова корупціогенність (3); Амбівалентність до корупційних ситуацій (4); Виборча корупціогенність (5); Толерантність до*

аморальності в діловій сфері» (6) (200 вітчизняних респондентів Анкетування IV, 2017; 200 польських респондентів Анкетування IV, 2018).

При порівнянні груп 1 (українська вибірка) та 2 (польська вибірка) виявлено значущі відмінності середніх значень за ознаками :

1.2. Побутова корупціогенність: t-критерій Стьюдента = 7,45. Середні значення в українській вибірці (1) =7,55 ($p \leq 0,00$) статистично вищі (графік зліва), ніж у польській вибірці (2) =6,12 ($p \leq 0,00$);

1.31. Бюрократична організаційна культура: t-критерій Стьюдента = -2,28. Середні значення в українській вибірці (1) =2,27 ($p \leq 0,02$) статистично нижчі (графік зліва), ніж у польській вибірці (2) =2,62 ($p \leq 0,02$);

1.4. Службова корупціогенність: t-критерій Стьюдента = 7,5. Середні значення в українській вибірці (1) =9,19 ($p \leq 0,00$) статистично вищі (графік зліва), ніж у польській вибірці (2) =7,42 ($p \leq 0,00$);

1.19. Амбівалентність до корупційних ситуацій: t-критерій Стьюдента = 2,49. Середні значення в українській вибірці (1) =1,68 ($p \leq 0,01$) статистично вищі (графік зліва), ніж у польській вибірці (2) =1,4 ($p \leq 0,01$);

1.5. Виборча корупціогенність: t-критерій Стьюдента = 4,14. Середні значення в українській вибірці (1) =8,03 ($p \leq 0,00$) статистично вищі (графік зліва), ніж у польській вибірці (2) =7,25 ($p \leq 0,00$);

1.12. Завбачливість-незавбачливість: t-критерій Стьюдента = -2,0. Середні значення в українській вибірці (1) =10,49 ($p \leq 0,05$) статистично вищі (графік зліва), ніж у польській вибірці (2) =10,92 ($p \leq 0,05$);

1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері»: t-критерій Стьюдента = 4,49. Середні значення в першій вибірці (1) =8,81 ($p \leq 0,00$) статистично вищі (графік зліва), ніж в другій вибірці (2) =7,94 ($p \leq 0,00$).

Отже, за результатами порівняльного аналізу ми отримали підтвердження статистично значущих відмінностей середніх значень соціально-психологічних та індивідуально-психологічних індикаторів ставлення до корупції обох вибірок. Середні значення соціально-психологічних корупціогенних

чинників (побутова корупціогенність, службова корупціогенність, виборча корупціогенність) в українській вибірці є вищими ніж у польській вибірці. Натомість у польській вибірці виявлено більш бюрократичну організаційну культуру, ніж в українській вибірці. Середні значення в українській вибірці вищі щодо толерантності до аморальних практик у діловій сфері, амбівалентності до корупційних ситуацій, ніж в польській вибірці. Середні значення завбачливості у вітчизняній вибірці є вищими, ніж в польській вибірці.

T-тест Стьюдента. Групуюча змінна – «Авторитаризм організаційної культури» (Анкетування IV, 2017). Виявлено відмінності середніх значень низки ознак двох вибірок (Group 1 з «низьким-середнім рівнем авторитаризму організаційної культури», Group 2 з «високим рівнем авторитаризму організаційної культури»): *службова корупціогенність, толерантність до аморальності в діловій сфері.*

Таблиця 3.5. Таблиця результатів порівняльного аналізу (T-tests). Групуюча змінна (Grouping) – «**1.3. Авторитаризм організаційної культури**». Group 1 (низький рівень авторитаризму організаційної культури), Group 2 (високий рівень авторитаризму організаційної культури). Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуючої ознаки. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – $P, \text{Variances} > 0,05$.

	Group 1 Демократична організаційна культура	Group 2 Авто- ритарна органі- заційна куль- тура	t- value	p	p- Variances
1.4. Службова корупціогенність	8,86	10,13	-3,39	0,001	0,251
1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері	8,66	9,28	-2,14	0,033	0,791

При порівнянні груп 1 (вбірка з демократичною організаційною культурою) та 2 (вбірка з авторитарною організаційною культурою) виявлено значущі відмінності середніх значень за ознаками :

1.4. Службова корупціогенність: t-критерій Стьюдента = -3,39. Середні значення службової корупціогенності в групі респондентів, що працюють в умовах більш демократичної організаційної культури 8,86 ($p \leq 0,001$) статистично нижчі, ніж в групі респондентів, що працюють в умовах авторитарної організаційної культури 10,13 ($p \leq 0,001$).

1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері: t-критерій Стьюдента = -2,14. Середні значення толерантності до

аморальності в діловій сфері в групі респондентів, що працюють в умовах більш демократичної організаційної культури 8,66 ($p \leq 0,033$) статистично нижчі, ніж в групі респондентів, що працюють в умовах авторитарної організаційної культури 9,28 ($p \leq 0,033$).

Результати засвідчують, що авторитарна організаційна культура формує у респондентів толерантність до аморальності в діловій сфері та службову корупціогенність (див рис. 3.23).

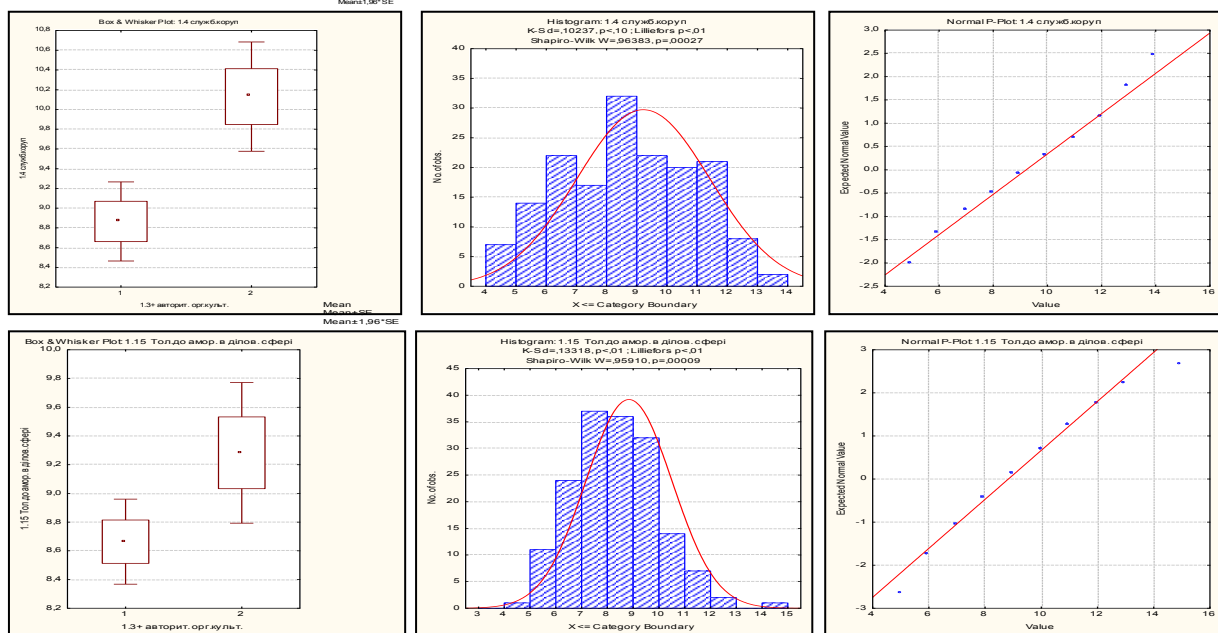

Рис. 3.23. Перевірка нормальності розподілу даних за допомогою тесту «Колмогорова-Смірнова та Лілліфорса» і W тесту Шапіро-Уїлка (гістограма посередині) та тесту «Нормальних ймовірностей» (графік справа) для ознак «Службова корупціогенність»; «Толерантність до аморальності в діловій сфері». (200 вітчизняних респондентів, Анкетування IV, 2017)

T-тест Стьюдента. Групуюча змінна – «Радикальність до корупційних ситуацій» (Анкетування IV, 2017). Виявлено відмінності середніх значень низки ознак двох вибірок (Group 1 з «низьким радикалізмом до корупційних ситуацій», Group 5 з «високим радикалізмом до корупційних ситуацій»): побутова корупціогенність, авторитаризм організаційної культури, авторитарна організаційна культура, службова корупціогенність, толерантність до аморальності в діловій сфері, загальна самоефективність (див. табл. 3.6).

Подаємо результати порівняльного аналізу за ознаками :

1.2. *Побутова корупціогенність*: t-критерій Стьюдента = 2,58. Середні значення у вибірці з низьким радикалізмом до корупційних ситуацій (1) =6,95 ($p \leq 0,01$) статистично вищі, ніж у ви-

бірці з високим радикалізмом до корупційних ситуацій (5) =6,24 ($p \leq 0,01$);

1.4. *Службова корупціогенність*: t-критерій Стьюдента = 3,52. Середні значення у вибірці з низьким радикалізмом до корупційних ситуацій (1) =8,49 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високим радикалізмом до корупційних ситуацій (5) =7,33 ($p \leq 0,00$);

1.3. *Авторитаризм організаційної культури*: t-критерій Стьюдента = 2,45. Середні значення у вибірці з низьким радикалізмом до корупційних ситуацій (1) =16,2 ($p \leq 0,01$) статистично вищі, ніж у вибірці з високим радикалізмом до корупційних ситуацій (5) =15,0 ($p \leq 0,01$);

1.31. *Авторитарна організаційна культура*: t-критерій Стьюдента = 2,66. Середні значення у вибірці з низьким радикалізмом до корупційних ситуацій (1) =2,94 ($p \leq 0,01$) статистично вищі, ніж у вибірці з високим радикалізмом до корупційних ситуацій (5) =2,41 ($p \leq 0,01$);

Таблиця 3.6. Таблиця результатів порівняльного аналізу (T-tests). Групуюча змінна (Grouping) – «**Радикальність до корупційних ситуацій**». Group 1 «Низький радикалізм до корупційних ситуацій», Group 2 «Високий радикалізм до корупційних ситуацій». Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуючої ознаки. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – P, Variances > 0,05.

	Group 1 Низький радикалізм до корупційних ситуацій	Group 5 Високий радикалізм до корупційних ситуацій	t-value	p	p-Variances
1.2. Побутова корупціогенність	6,95	6,24	2,58	0,01	0,58
1.4. Службова корупціогенність	8,49	7,33	3,52	0,00	0,28
1.3. Авторитаризм організаційної культури	16,24	15,00	2,45	0,01	0,30
1.31. Авторитарна організаційна культура	2,94	2,41	2,66	0,01	0,46
1.15 Толерантність до аморальності в діловій сфері	8,50	7,74	2,91	0,00	0,64
1.21. Загальна самоефективність	28,1	29,48	-1,91	0,05	0,42

1.15. *Толерантність до аморальності в діловій сфері*: t-критерій Стьюдента = 2,91. Середні значення у вибірці з низьким радикалізмом до корупційних ситуацій (1) =8,5 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високим радикалізмом до корупційних

ситуацій (5) =7,74 ($p \leq 0,00$);

1.21. *Загальна самоєфективність*: t-критерій Стьюдента = -1,91. Середні значення у вибірці з низьким радикалізмом до корупційних ситуацій (1) =28,1 ($p \leq 0,05$) статистично нижчі, ніж у вибірці з високим радикалізмом до корупційних ситуацій (5) =29,48 ($p \leq 0,05$).

Отже, радикалізм особистості до корупційних ситуацій зменшується під впливом побутової корупціогенності, службової корупціогенності, авторитаризму організаційної культури, толерантності до аморальності в діловій сфері. Радикалізм особистості до корупційних ситуацій зростає із зростанням загальної самоєфективності.

T-тест Стьюдента. Групуюча змінна – «Антикорупційна спроможність» (Анкетування IV, 2017). Виявлено двох вибірок (Group 1 з «низькою антикорупційною спроможністю», Group 2 «високою антикорупційною спроможністю») відмінності середніх значень низки ознак: *авторитаризм організаційної культури, виборча корупціогенність, критичність в ухваленні рішень, завбачливість-незавбачливість, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, зняття відповідальності, самоєфективність, макіавеллізм* (див. табл. 3.7).

1.3. *Авторитаризм організаційної культури*: t-критерій Стьюдента = 2,9. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =16,5 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =14,4 ($p \leq 0,00$);

1.5. *Виборча корупціогенність*: t-критерій Стьюдента = 3,48. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =8,26 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =6,96 ($p \leq 0,00$);

1.22. *Критичність в ухваленні рішень*: t-критерій Стьюдента = -3,51. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =8,26 ($p \leq 0,00$) статистично нижчі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =15,04 ($p \leq 0,00$);

Таблиця 3.7. Таблиця результатів порівняльного аналізу (Анкетування IV, 2017). Групуєча змінна (Grouping) – «**Антикорупційна спроможність**». Group 1 (низька-середня антикорупційна спроможність), Group 2 (висока антикорупційна спроможність). Похибки вказаних ознак менші $p < 0,05$, що вказує на наявність відмінностей між середніми значеннями ознак і групуєчою ознакою. Між дисперсіями вибірок немає статистично значущих відмінностей (однорідність дисперсій виконується), на що вказує F тест Фішера – $P, \text{Variances} > 0,05$.

	Group 1 Низька-середня антикорупційна спроможність	Group 2 Висока антико- рупційна спро- можність	t-value	p	p-Variances
1.3. Авторитаризм організаційної культури	16,5	14,43	2,90	0,004	0,604
1.5. Виборча корупціогенність	8,26	6,96	3,48	0,0006	0,159
1.22. Критичність в ухваленні рішень	13,58	15,04	-3,51	0,0006	0,951
1.12. Завбачливість-незавбачливість	10,35	11,25	-2,18	0,030	0,254
1.14. Самототалітаризм	11,92	10,53	2,99	0,003	0,726
1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері	9,01	8,00	2,96	0,004	0,443
1.20. Зняття відповідальності	23,00	20,96	2,00	0,047	0,105
1.21. Загальна самоефективність	27,43	29,96	-2,31	0,021	0,320
2.1. Макіавеллізм	38,82	36,11	2,87	0,005	0,298

1.5. *Завбачливість-незавбачливість*: t-критерій Стьюдента = -2,18. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =10,35 ($p \leq 0,03$) статистично нижчі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =11,25 ($p \leq 0,00$);

1.14. *Самототалітаризм*: t-критерій Стьюдента = 2,99. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =11,92 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =11,53 ($p \leq 0,00$);

1.5. *Толерантність до аморальності в діловій сфері*: t-критерій Стьюдента = 2,96. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =9,0 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =8,0 ($p \leq 0,00$);

1.20. *Зняття відповідальності*: t-критерій Стьюдента =2,0. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =23,0 ($p \leq 0,04$) статистично вищі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =20,96 ($p \leq 0,04$);

1.21. *Загальна самоефективність*: t-критерій Стьюдента = -2,3. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спро-

можністю (1) =27,4 ($p \leq 0,02$) статистично нижчі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =29,96 ($p \leq 0,02$);

2.1. *Макіавеллізм*: t-критерій Стьюдента = 2,87. Середні значення у вибірці з низькою антикорупційною спроможністю (1) =38,82 ($p \leq 0,00$) статистично вищі, ніж у вибірці з високою антикорупційною спроможністю (2) =36,11 ($p \leq 0,00$).

Результати T-тесту вказують на те, що антикорупційну спроможність особистості знижує виборча корупціогенність, авторитарна організаційна культура, завбачливість, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, зняття відповідальності. І навпаки антикорупційну спроможність особистості збільшує загальна самоефективність, взяття відповідальності, не завбачливість, критичність в ухваленні рішень, демократична організаційна культура, несхильність до самототалітаризму, несхильність до виборчої корупціогенності, несхильність до толерантності в діловій сфері.

3.3.3. Результати факторного аналізу

Факторний аналіз результатів дослідження

Факторний аналіз даних дає можливість виявити структуру взаємозв'язків між змінними, з-поміж причин аналізованого явища виявити основні неявні змінні – фактори, які не корелюють між собою, іншими словами – виявити структуру взаємозв'язків між змінними, класифікувати їх за рівнем значущості (факторним навантаженням). Для проведення факторного аналізу було використано 15 показників ставлення до корупційних явищ та психологічні характеристики, отримані в ході психодіагностичного тестування Анкетувння І (2013): самоповага, самовпевненість, завбачливість-незавбачливість, самототалітаризм, патерналістські очікування, толерантність до аморальності в діловій сфері, макіавеллізм, морально-етична відповідальність, консерватизм-радикалізм, демократизм-авторитаризм організаційна культури, побутова корупціогенність, службова корупціогенність, виборча корупціогенність.

На основі проведеного факторного аналізу даних виділено фактори та факторне навантаження в українській та польській (контрольній) вибірках (додаток Е).

Фактори української вибірки. За допомогою критерію

кам'яного осипу з сукупності отриманих даних було виділено 6 факторів.

Фактор 1 «Вплив авторитарної корпоративної культури» (факторне навантаження 1,79; описує 11,97% дисперсії) включає такі змінні: шкала «службова корупціогенність» (факторне навантаження 0,79), шкала «демократизм-авторитаризм організаційної культури» (факторне навантаження 0,73), шкала «побутова корупціогенність» (факторне навантаження 0,58), шкала «виборча корупціогенність» (факторне навантаження 0,29), шкала «самоповага» (факторне навантаження -0,24). Вказаний фактор поєднує наслідки впливу авторитарної організаційної культури – знижує самоповагу, збільшує побутову корупціогенність, службову корупціогенність, виборчу корупціогенність.

Фактор 2 «Чинники збільшення самовпевненості» (факторне навантаження 1,78; описує 11,9% дисперсії) включає такі змінні: шкала «самовпевненість» (факторне навантаження 0,89), шкала «самоповага» (факторне навантаження 0,86), шкала «консерватизм-радикалізм» (факторне навантаження 0,28), шкала «соціальний скептицизм-оптимізм» (факторне навантаження 0,25). Вказаний фактор охоплює чинники, які збільшують самовпевненість – радикалізм, соціальний оптимізм.

Фактор 3 «Чинники морально-етичної відповідальності» (факторне навантаження 1,67%; описує 11,1% дисперсії) включає такі змінні: шкала «макіавеллізм» (факторне навантаження -0,70), шкала «морально-етична відповідальність» (факторне навантаження 0,70), шкала «толерантність аморальності в діловій сфері» (факторне навантаження -0,67). Вказаний фактор охоплює чинники, які знижують морально-етичну відповідальність – макіавеллізм, толерантність аморальності в діловій сфері.

Фактор 4 «Чинники соціального оптимізму» (факторне навантаження 1,59; описує 10,65% дисперсії) включає такі змінні: шкала «соціальний скептицизм-оптимізм» (факторне навантаження 0,74), шкала «самототалітаризм» (факторне навантаження 0,65), шкала «завбачливість» (факторне навантаження 0,64), шкала «консерватизм-радикалізм» (факторне навантаження 0,26), шкала «толерантність аморальності в діловій сфері» (факторне навантаження 0,24). Вказаний фактор стосується чинників, які сприяють збільшенню соціального оптимізму - незадо-

вільні прогностичні можливості респондентів, самототалітаризм, радикалізм, толерантне ставлення до аморальності в діловій сфері.

Фактор 5 «Чинники патерналізму» (факторне навантаження 1,38; описує 9,2% дисперсії) включає такі змінні: шкала «патерналістські очікування» (факторне навантаження -0,79), шкала «виборча корупціогенність» (факторне навантаження 0,65), шкала «завбачливість-незавбачливість» (факторне навантаження -0,28), шкала «демократизм-авторитаризм організаційної культури» (факторне навантаження -0,28). Цей фактор поєднує чинники патерналізму – зростання патерналізму зумовлює зниження прогностичних можливостей, несхильність до виборчої корупціогенності, збільшення авторитаризму корпоративної культури.

Фактор 6 «Чинники світоглядного радикалізму» (факторне навантаження 1,29; описує 8,7% дисперсії) включає такі змінні: критерій «релігійність» (факторне навантаження 0,79), шкала «консерватизм-радикалізм» (факторне навантаження 0,57), шкала «макіавеллізм» (факторне навантаження 0,31), шкала «побутова корупціогенність» (факторне навантаження -0,29), шкала «морально-етична відповідальність» (факторне навантаження 0,25). Вказаний фактор охоплює чинники світоглядного радикалізму – світоглядний радикалізм зумовлює макіавеллізм, зростання морально-етичної відповідальності, зниження побутової корупціогенності.

Фактори польської вибірки. За допомогою критерію кам'яного осипу було виявлено 6 факторів (додаток Е):

Фактор 1 «Чинники патерналізму» (факторне навантаження 1,91; описує 12,7% дисперсії) включає такі змінні: шкала «патерналістські очікування» (факторне навантаження 0,78), шкала «завбачливість-незавбачливість» (факторне навантаження 0,77), шкала «самототалітаризм» (факторне навантаження 0,57), шкала «соціальний скептицизм-оптимізм» (факторне навантаження -0,34), шкала «побутова корупціогенність» (факторне навантаження 0,34). Цей фактор поєднує чинники патерналізму – зростання патерналізму зумовлює зниження прогностичних можливостей, зростання самототалітаризму, зростання соціального скептицизму, збільшення побутової корупціогенності.

Фактор 2 «Чинники морально-етичної відповідальності» (факторне навантаження 1,84; описує 12,2% дисперсії) включає такі змінні: шкала «толерантність до аморальності в діловій сфері» (факторне навантаження -0,78), шкала «службова корупціогенність» (факторне навантаження -0,77), шкала «консерватизм-радикалізм» (факторне навантаження -0,48), шкала «морально-етична відповідальність» (факторне навантаження 0,33), шкала «побутова корупціогенність» (факторне навантаження -0,29). Вказаний фактор охоплює чинники, які знижують морально-етичну відповідальність – побутова корупціогенність, службова корупціогенність, радикалізм, толерантність до аморальності в діловій сфері.

Фактор 3 «Вплив авторитарної корпоративної культури» (факторне навантаження 1,82; описує 12,1% дисперсії) включає такі змінні: шкала «морально-етична відповідальність» (факторне навантаження -0,81), шкала «демократизм-авторитаризм організаційної культури» (факторне навантаження -0,74), шкала «консерватизм-радикалізм» (факторне навантаження -0,45), шкала «макіавеллізм» (факторне навантаження -0,34). Цей фактор поєднує наслідки авторитарної організаційної культури – збільшення морально-етичної відповідальності, радикалізм, макіавеллізм.

Фактор 4 «Чинники соціального оптимізму» (факторне навантаження 1,67; описує 11,1% дисперсії) включає такі змінні: шкала «виборча корупціогенність» (факторне навантаження 0,76), шкала «макіавеллізм» (факторне навантаження 0,69), шкала «побутова корупціогенність» (факторне навантаження 0,46), шкала «соціальний скептицизм-оптимізм» (факторне навантаження -0,32), шкала «самототалітаризм» (факторне навантаження 0,31), шкала «самоповага» (факторне навантаження -0,30). Вказаний фактор стосується чинників, які сприяють збільшенню соціального оптимізму – зменшення самототалітаризму, зменшення макіавеллізму, нижча схильність до виборчої корупціогенності, збільшення самоповаги, менша побутова корупціогенність.

Фактор 5 «Чинники збільшення самовпевненості» (факторне навантаження 1,58; описує 10,5% дисперсії) включає такі змінні: шкала «самовпевненість» (факторне навантаження -0,84), шкала

«самоповага» (факторне навантаження $-0,77$), шкала «демократизм-авторитаризм організаційної культури» (факторне навантаження $0,25$). Вказаний фактор охоплює чинники, які збільшують самовпевненість – самоповага, демократизм організаційної культури.

Фактор 6 «Чинники світоглядного радикалізму» (факторне навантаження $1,26$; описує $8,4\%$ дисперсії) включає такі змінні: критерій «релігійність» (факторне навантаження $-0,85$), шкала «соціальний скептицизм-оптимізм» (факторне навантаження $0,52$), шкала «виборча корупціогенність» (факторне навантаження $0,27$). Вказаний фактор охоплює чинники світоглядного радикалізму – світоглядний радикалізм зумовлює соціальний скептицизм, зменшення виборчої корупціогенність.

Аналіз результатів факторного аналізу. Результати факторного аналізу вказують на різну ієрархію факторів у вітчизняній та контрольній вибірках, на відмінне внутрішнє наповнення факторів (див. табл. 3.8). Зокрема, виявлено відмінні чинники соціального оптимізму респондентів (фактор 4). У респондентів вітчизняної вибірки чинниками збільшення соціального оптимізму є незадовільні прогностичні можливості, самототалітаризм, радикалізм, толерантність до аморальності в діловій сфері. В респондентів контрольної вибірки чинниками збільшення соціального оптимізму (фактор 4) є зменшення самототалітаризму, зменшення макіавеллізму, зниження виборчої корупціогенності, збільшення самоповаги, менша побутова корупціогенність.

У респондентів вітчизняної вибірки чинниками збільшення самовпевненості (фактор 2) є радикалізм, соціальний оптимізм. В респондентів контрольної вибірки чинниками збільшення самовпевненості (фактор 5) є самоповага, демократизм організаційної культури. У респондентів вітчизняної вибірки чинниками зниження морально-етичної відповідальності (фактор 3) є макіавеллізм, толерантність до аморальності в діловій сфері. У респондентів контрольної вибірки чинниками зниження морально-етичної відповідальності (фактор 2) є побутова корупціогенність, службова корупціогенність, радикалізм, толерантність до аморальності в діловій сфері.

Табл. 3.8. Порівняння факторів вітчизняної та контрольної вибірок.

Фактори української вибірки	Фактори польської вибірки
Фактор 1 «Вплив авторитарної організаційної культури»: поєднує наслідки авторитарної організаційної культури – знижує самоповагу, збільшує побутову, службову, виборчу корупціогенність.	Фактор 1 «Чинники патерналізму»: зростання патерналізму знижує прогностичні можливості, збільшує самототалітаризм, збільшує побутову корупціогенність.
Фактор 2 «Чинники збільшення самовпевненості»: охоплює чинники, які збільшують самовпевненість – радикалізм, соціальний оптимізм.	Фактор 2 «Чинники морально-етичної відповідальності»: охоплює чинники, які знижують морально-етичну відповідальність – побутова корупціогенність, службова корупціогенність, радикалізм, толерантність до аморальності в діловій сфері.
Фактор 3 «Чинники морально-етичної відповідальності»: стосується чинників, які знижують морально-етичну відповідальність – макіавеллізм, толерантність до аморальності в діловій сфері.	Фактор 3 «Вплив авторитарної організаційної культури»: поєднує наслідки авторитарної організаційної культури – збільшення морально-етичної відповідальності, радикалізм, макіавеллізм.
Фактор 4 «Чинники соціального оптимізму»: стосується чинників, які сприяють збільшенню соціального оптимізму - незадовільні прогностичні можливості респондентів, самототалітаризм, радикалізм, толерантність до аморальності в діловій сфері.	Фактор 4 «Чинники соціального оптимізму»: стосується чинників, які сприяють збільшенню соціального оптимізму – зменшення самототалітаризму, зменшення макіавеллізму, нижча виборча корупціогенність, збільшення самоповаги, менша побутова корупціогенність.
Фактор 5 «Чинники патерналізму»: зростання патерналізму зумовлює зниження критичності в ухваленні рішень, зменшення виборчої корупціогенності, збільшення авторитаризму організаційної культури.	Фактор 5 «Чинники збільшення самовпевненості»: охоплює чинники, які збільшують самовпевненість – самоповага, демократизм організаційної культури.
Фактор 6 «Чинники світоглядного радикалізму»: світоглядний радикалізм зумовлює макіавеллізм, зростання морально-етичної відповідальності, зниження побутової корупціогенності.	Фактор 6 «Чинники світоглядного радикалізму»: світоглядний радикалізм зумовлює соціальний скептицизм, зменшення виборчу корупціогенність.

У вітчизняній вибірці авторитарна організаційна культура (фактор 1) знижує самоповагу, збільшує побутову, службову, виборчу корупціогенність. У респондентів контрольної вибірки авторитарна організаційна культура (фактор 3) збільшує морально-етичну відповідальність, радикалізм, макіавеллізм.

У респондентів вітчизняної вибірки зростання патерналізму (фактор 5) зумовлює зниження прогностичних можливостей, знижує виборчу корупціогенність, збільшує авторитаризм організаційної культури. У респондентів контрольної вибірки зростання патерналізму (фактор 1) зумовлює зниження прогностичних можливостей, зростання самототалітаризму, зростання соціального скептицизму, збільшення побутової корупціогенності.

У респондентів вітчизняної вибірки (фактор 6) світоглядний радикалізм зумовлює макіавеллізм, зростання морально-

етичної відповідальності, зниження побутової корупціогенності. У респондентів контрольної вибірки світоглядний радикалізм взаємозумовлює соціальний скептицизм, зменшення виборчої корупціогенності.

Схожим виявився позитивний вплив на респондентів обох вибірок світоглядного радикалізму: підвищує рівень морально-етичної відповідальності особистості.

Для респондентів вітчизняної вибірки чинниками соціального оптимізму є самоприниження стосовно суб'єктів влади, недалекоглядність, порушення моральних норм (збільшення самототалітаризму та радикалізму, толерантність до аморальності в діловій сфері, незадовільні прогностичні можливості). Натомість для респондентів контрольної вибірки чинниками соціального оптимізму є дотримання моральних норм, самоповага, зменшення самототалітаризму, макіавеллізму, виборчої та побутової корупціогенності.

Для вітчизняної вибірки збільшення самовпевненості особистості залежить від егоїстичних чинників (радикалізм, соціальний оптимізм). Натомість для респондентів контрольної вибірки збільшення самовпевненості особистості зумовлене не лише індивідуальними, а також і соціальними чинниками (самоповага, демократизм організаційної культури). Іншими словами, для самовпевненості особистість контрольної вибірки потребує демократизації організаційної культури, а отже має стимул для того, щоб докладати зусилля з метою демократизації корпоративних та політичних відносин.

У вітчизняній вибірці авторитарна організаційна культура деморалізує особистість – знижує її самоповагу, збільшує побутову, службову, виборчу корупціогенність. Натомість для респондентів контрольної вибірки авторитарна корпоративна культура збільшує не лише радикалізм та макіавеллізм особистості, але також збільшує морально-етичну відповідальність особистості, тобто мобілізує її моральні зусилля.

3.3.4. Аналіз результатів кореляційного аналізу

Кореляції між шкалами, що відображають соціальні корупціогенні реалії (див. додаток Е). Подано інтерпретацію значущих кореляцій між шкалами, що відображають оцінку респондентами соціальних реалій, зокрема: «Побутової коруп-

ціогенності», «Службової корупціогенності», «Демократизму-авторитаризму організаційної культури», «Виборчої корупціогенності», «Владної корупціогенності».

Шкала 1.4. Службова корупціогенність (див. рис. 3.24) має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.12 Завбачливість-незавбачливість» ($r = +0,30$; $p < 0,05$); має посередню слабку кореляцію з шкалою «1.14 Самототалітаризм» ($r = +0,26$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «Толерантність до аморальності в діловій сфері» ($r = +0,27$; $p < 0,05$).

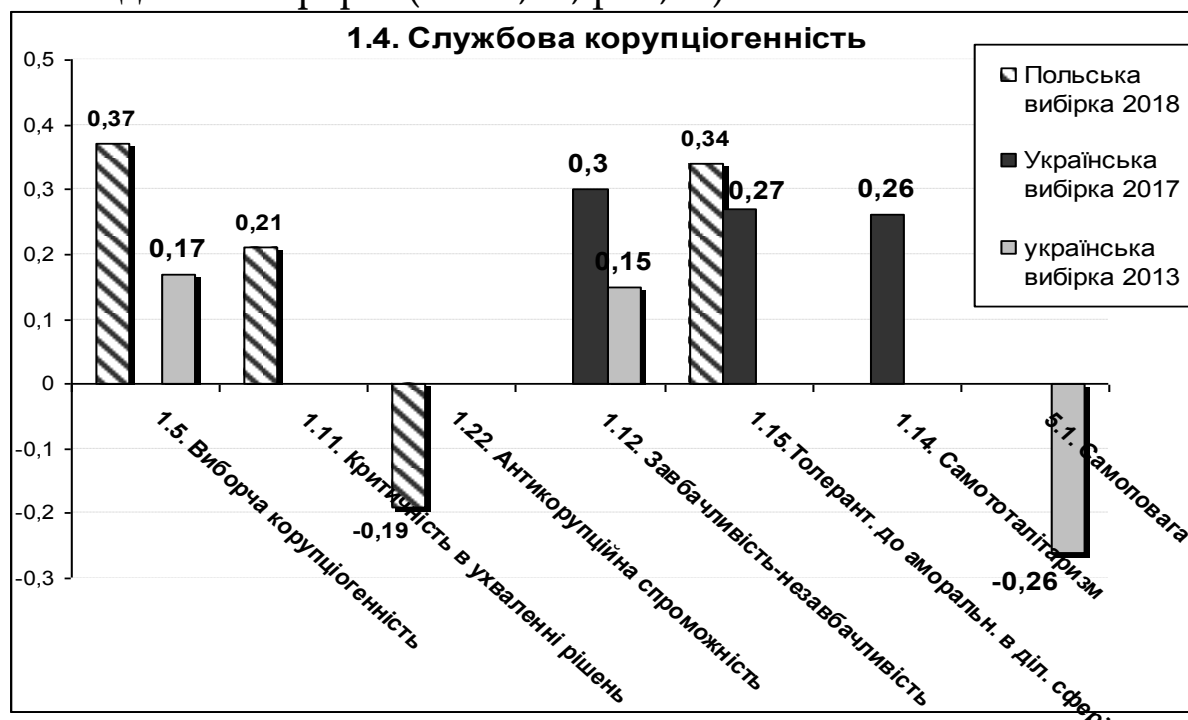

Рис. 3.24. Кореляції шкали 1.4. Службова корупціогенність (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Шкала 1.5 Виборча корупціогенність (див. рис. 3.25) має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.14 Самототалітаризм» ($r = +0,31$; $p < 0,05$).

Виборча корупціогенність має посередню зворотну кореляцію з шкалою «Бажанням опіки» ($r = -0,30$; $p < 0,05$), слабку пряму кореляцію з «Зняття відповідальності» ($r = +0,16$; $p < 0,05$) питальника «1.20 Патерналізм до органів влади»; має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.15 Толерантність до аморальності в діловій сфері» ($r = +0,20$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.21 Загальна самоефективність» ($r = -0,16$; $p < 0,05$).

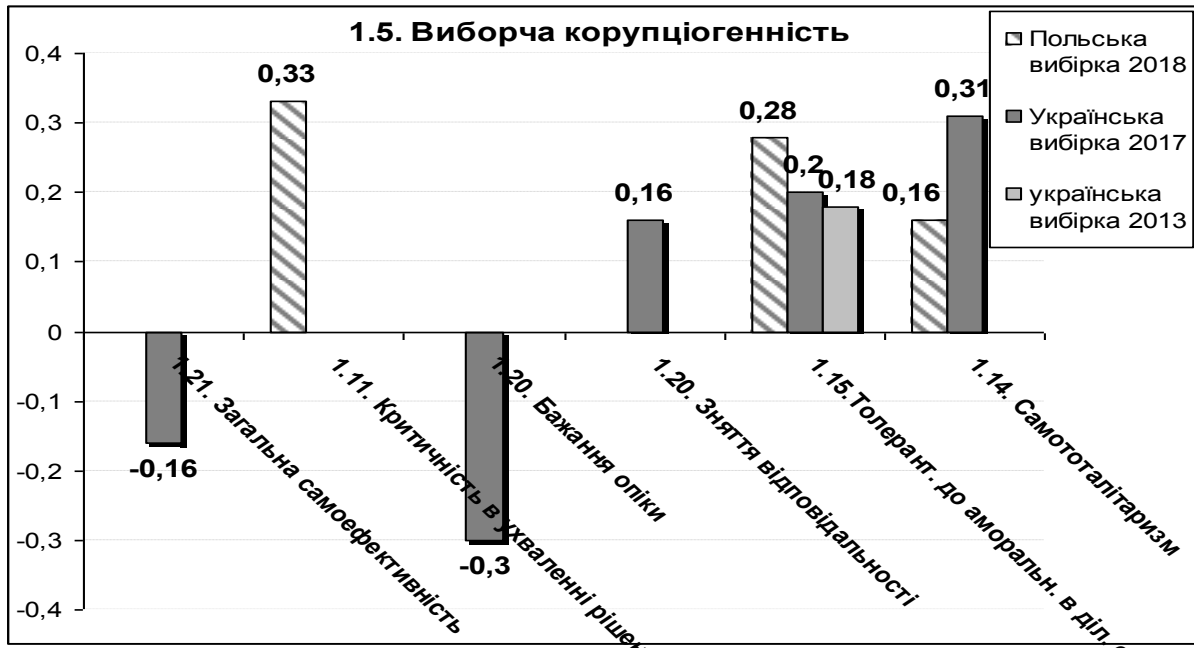

Рис. 3.25. Кореляції шкали 1.5. Виборча корупціогенність (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Шкала 1.3 Авторитаризм організаційної культури (див. рис. 3.26) має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.4 Службова корупціогенність» ($r = +0,43$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.20 Зняття відповідальності» (питальник «Патерналізм до інститутів влади») ($r = +0,28$; $p < 0,05$).

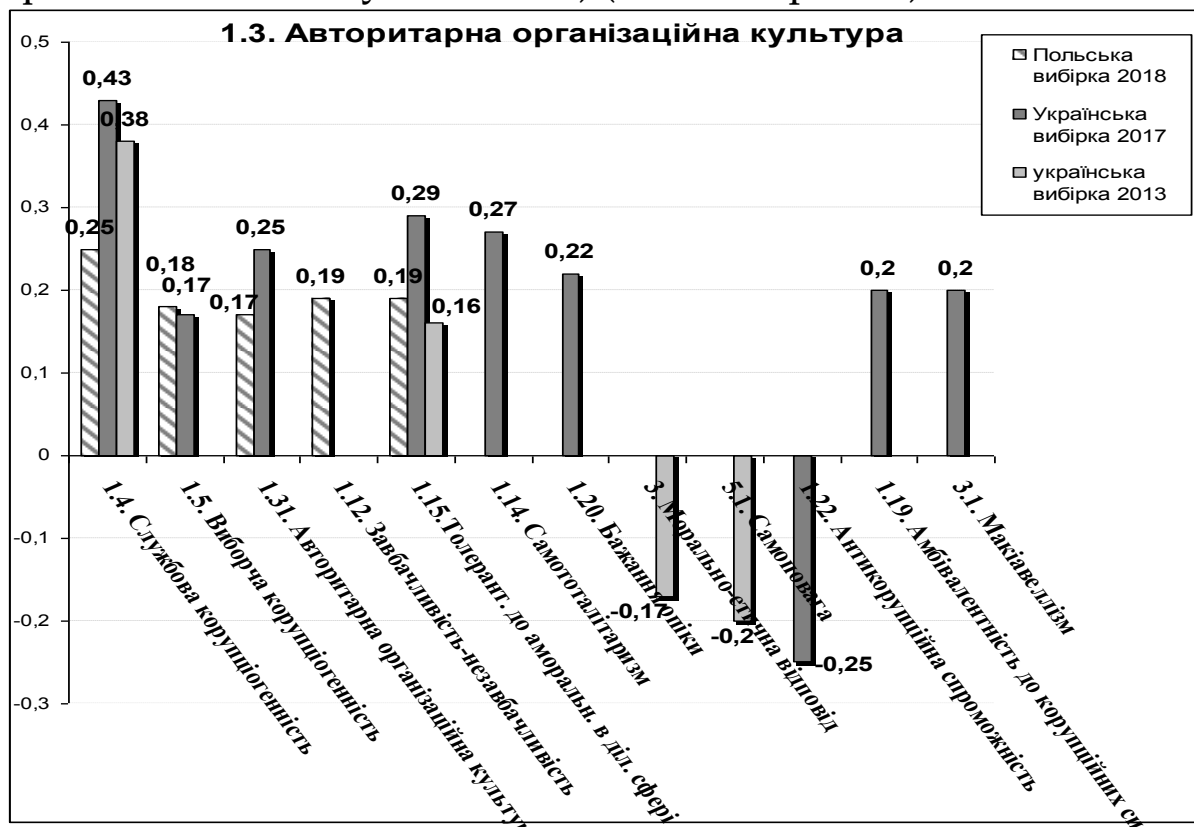

Рис. 3.26. Кореляції шкали 1.5. Авторитаризм організаційної культури (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Авторитаризм організаційної культури має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.14 Самототалітаризм» ($r = +0,27$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.31 Авторитарна організаційна культура» ($r = +0,25$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.15 Толерантність до аморальності в діловій сфері» ($r = +0,29$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.31 Організаційна культура, орієнтована на завдання» ($r = -0,21$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.22 Антикорупційна спроможність» ($r = -0,25$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій» ($r = +0,20$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.31 Бюрократична організаційна культура» ($r = +0,19$; $p < 0,05$).

Шкала 1.31 Бюрократична організаційна культура (питальник «Патерналізм до інститутів влади») має слабку пряму кореляцію з шкалою «Амбівалентність до корупційної ситуації №94» ($r = +0,26$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.12 Завбачливість-незавбачливість» ($r = -0,20$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «Амбівалентність до корупційних ситуацій» ($r = +0,18$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.11 Критичність в ухваленні рішень» ($r = -0,18$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.20 Зняття відповідальності» (питальник «Патерналізм до інститутів влади») ($r = +0,18$; $p < 0,05$).

Шкала 1.14 Самототалітаризм (див. рис. 3.27) має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.5 Виборча корупціогенність» ($r = +0,31$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.3 Авторитаризм організаційної культури» ($r = +0,27$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.4 Службова корупціогенність» ($r = +0,26$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.22 Антикорупційна спроможність» ($r = -0,21$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.2 Побутова корупціогенність» ($r = +0,20$; $p < 0,05$).

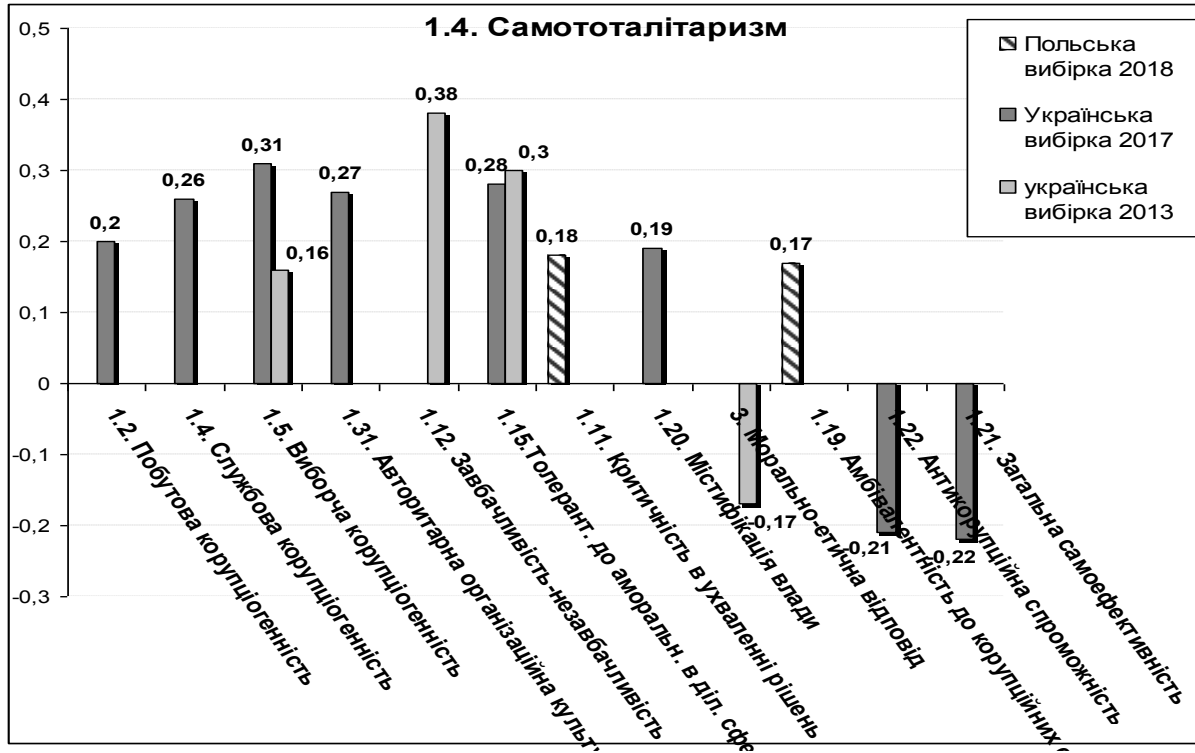

Рис. 3.27. Кореляції шкали 1.4. Самототалітаризм (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Шкала 1.15 *Толерантність до аморальності в діловій сфері* (див. рис. 3.28) має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.14 Самототалітаризм» ($r = +0,28$; $p < 0,05$).

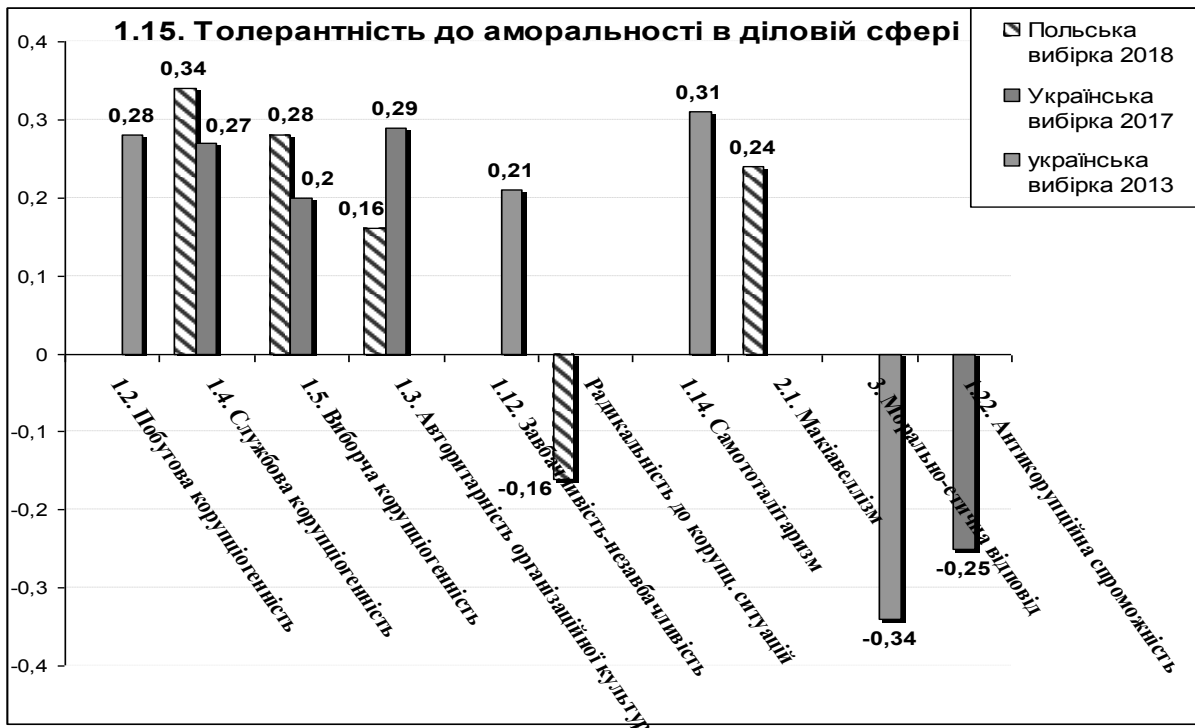

Рис. 3.28. Кореляції шкали 1.15. Толерантність до аморальності в діловій сфері (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Толерантність до аморальності в діловій сфері має слабку

пряму кореляцію з шкалою «1.3 Авторитаризм організаційної культури» ($r = +0,29$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.4 Службова корупціогенність» ($r = +0,28$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.5 Виборча корупціогенність» ($r = +0,20$; $p < 0,05$). має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.22 Антикорупційна спроможність» ($r = -0,19$; $p < 0,05$).

Шкала 1.11 Критичність в ухваленні рішень має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.22 Антикорупційна спроможність» ($r = +0,40$, $p < 0,05$); має посередню зворотну кореляцію з шкалою «1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій» ($r = -0,31$; $p < 0,05$).

Шкала 1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій (див. рис. 3.29) має посередню зворотну кореляцію з шкалою «1.11 Критичність в ухваленні рішень» ($r = -0,31$; $p < 0,05$).

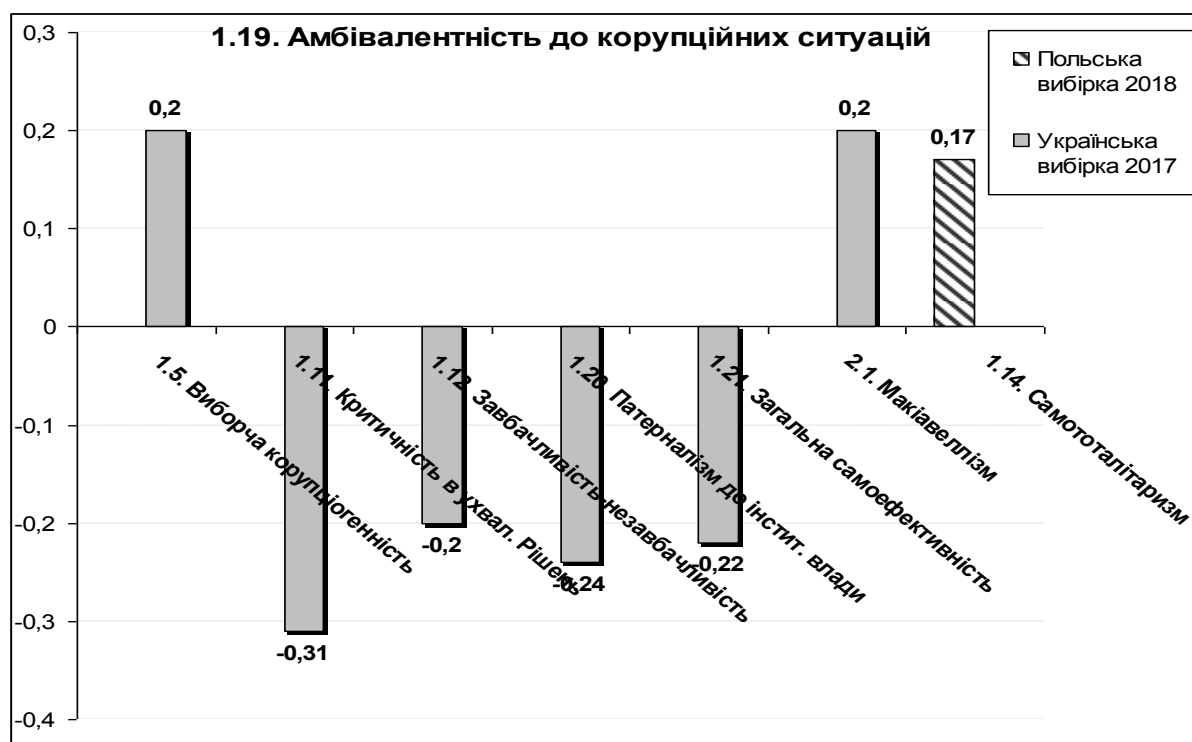

Рис. 3.29. Кореляції шкали 1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Амбівалентність до корупційних ситуацій має посередню зворотну кореляцію з шкалою «1.20 Патерналізм до інститутів влади» ($r = -0,24$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.21 Загальна самоефективність» ($r = -0,22$, $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.12 Завбачливість-незавбачливість» ($r = -0,20$, $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «2.1 Макіавеллізм» ($r = +0,20$, $p < 0,05$); має слабку пря-

му кореляцію з шкалою «1.5 Виборча корупціогенність» ($r = +0,20$, $p < 0,05$).

Шкала 1.21 Загальна самоефективність має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.11 Критичність в ухваленні рішень» ($r = +0,36$; $p < 0,05$); має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.20 Бажання опіки» (питальник «Патерналізм до інститутів влади») ($r = +0,38$; $p < 0,05$); має посередню зворотну кореляцію з шкалою «1.20 Зняття відповідальності» (питальник «Патерналізм до інститутів влади») ($r = -0,33$; $p < 0,05$); має посередню зворотну кореляцію з шкалою «1.20 Ставлення до закону» ($r = -0,30$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.22 Антикорупційна спроможність» ($r = +0,23$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій» ($r = -0,20$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.14 Самототалітаризм» ($r = -0,20$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.15 Виборча корупціогенність» ($r = -0,20$; $p < 0,05$).

Шкала 1.22 Антикорупційна спроможність (див. рис. 3.30) має посередню пряму кореляцію з шкалою «1.11 Критичність в ухваленні рішень» ($r = +0,40$; $p < 0,05$); має посередню зворотну кореляцію з шкалою «1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій» ($r = -0,31$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «Бажання опіки» питальника «1.20 Патерналізм до органів влади» ($r = +0,26$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.5. Виборча корупціогенність» ($r = -0,25$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.21 Загальна самоефективність» ($r = +0,21$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «2.1 Макіавеллізм» ($r = -0,26$; $p < 0,05$); має слабку зворотну кореляцію з шкалою «1.14 Самототалітаризм» ($r = -0,21$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «1.12 Незавбачливість (несхильність до завбачливості)» ($r = +0,2$; $p < 0,05$).

Таким чином кореляційний аналіз даних анкетування виявив низку психологічних тенденцій та особливостей:

Службова корупціогенність у респондентів обох вибірок позитивно корелює з толерантністю до аморальності в діловій сфері, виборчою корупціогенність. Службова корупціогенність у респондентів української вибірки позитивно корелює з незавбачливістю та самототалітаризмом, негативно корелює з само-

повагою. У польській вибірці негативно корелює з антикорупційною спроможністю (див. рис. 3.24).

Виборча корупціогенність у респондентів обох вибірок позитивно корелює з толерантністю до аморальності в діловій сфері та самототалітаризмом. У респондентів вітчизняної вибірки виборча корупціогенність негативно корелює з загальною самоефективністю, бажанням опіки з боку інститутів влади, а також позитивно корелює з зняттям відповідальності (див. рис. 325).

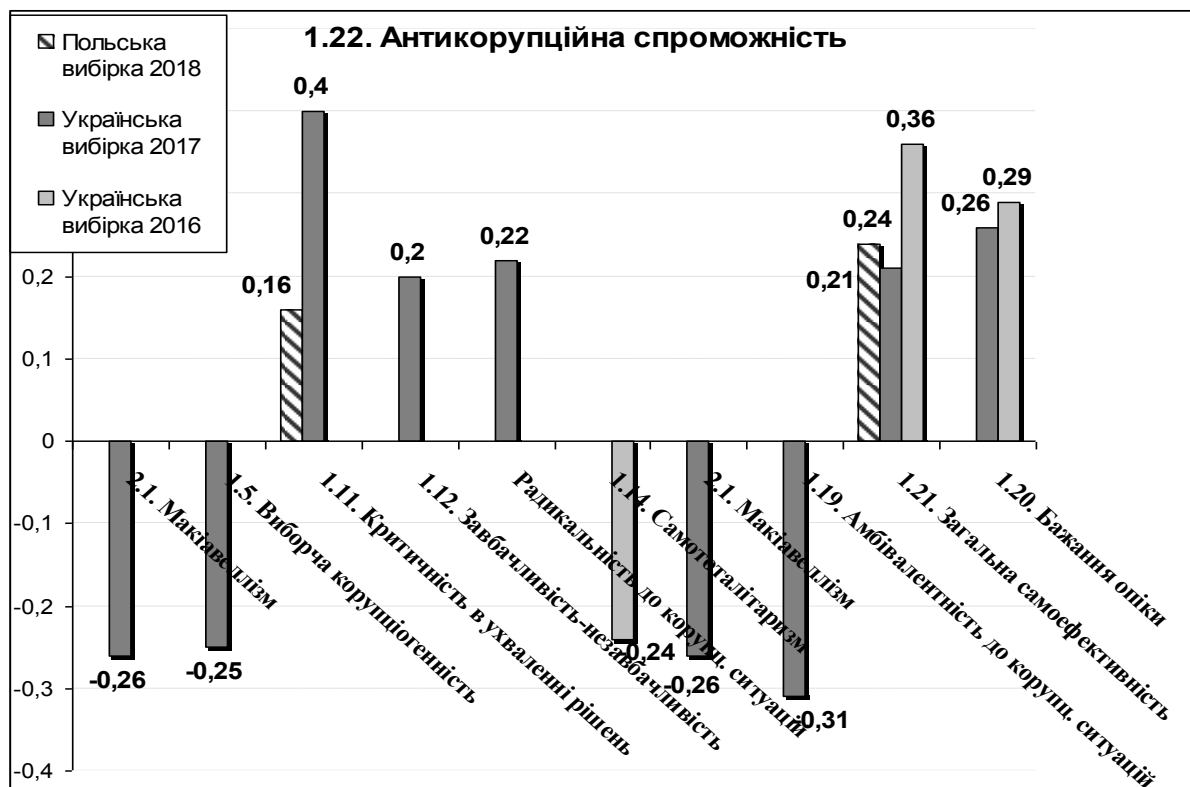

Рис. 3.30. Кореляції шкали 1.19 Амбівалентність до корупційних ситуацій (200 українських респондентів-2013; 200 українських респондентів-2017; 200 польських респондентів-2018).

Авторитаризм організаційної культури в респондентів обох вибірок позитивно корелює з службовою та виборчою корупціогенністю, толерантністю до аморальності в діловій сфері. Авторитарна організаційна культура в польській вибірці негативно корелює із завбачливістю. Авторитарна організаційна культура в українській вибірці позитивно корелює з самототалітаризмом, бажанням опіки, макіавеллізмом, амбівалентністю до корупційних ситуацій, а також негативно корелює з морально-етичною відповідальністю, самоповагою, антикорупційною спроможністю (див. рис. 326).

Бюрократична організаційна культура в українських респон-

дентів позитивно корелює із завбачливістю, амбівалентністю до корупційних ситуацій, зняттям відповідальності, а також негативно корелює з критичністю в ухваленні рішень.

Самототалітаризм в обох вибірках має позитивну кореляцію з толерантністю до аморальності в діловій сфері, виборчою корупціогенність. В польській вибірці самототалітаризм позитивно корелює з критичністю в ухваленні рішень, амбівалентністю до корупційних ситуацій. В українській вибірці самототалітаризм має позитивну кореляцію з побутовою та службовою корупціогенність, містифікацією влади, несхильністю до завбачливості, а також має негативну кореляцію з морально-етичною відповідальністю, загальною самоефективністю, антикорупційною спроможністю (див. рис. 3.27).

Толерантність до аморальності в діловій сфері в обох вибірках має позитивну кореляцію з службовою та виборчою корупціогенність, авторитаризмом організаційної культури. Толерантність до аморальності в діловій сфері в польській вибірці має негативну кореляцію з радикалізмом до корупційних ситуацій, а також позитивну кореляцію з макіавеллізмом. В українській вибірці ця ознака позитивно корелює з побутовою корупціогенність, несхильністю за завбачливості, самототвалітаризмом, а також має негативну кореляцію з морально-етичною відповідальністю, антикорупційною спроможністю (див. рис. 3.28).

Критичність в ухваленні рішень має посередню пряму кореляцію з шкалою Антикорупційна спроможність, а також посередню зворотну кореляцію з Амбівалентністю до корупційних ситуацій.

Амбівалентність до корупційних ситуацій у вітчизняній вибірці має позитивну кореляцію до виборчої корупціогенності, макіавеллізму, завбачливості, а також негативну кореляцію до загальної самоефективності, критичності в ухваленні рішень (див. рис. 3.29).

Антикорупційна спроможність в обох вибірках має позитивну кореляцію з критичністю в ухваленні рішень, загальною самоефективністю. В українській вибірці антикорупційна спроможність має негативну кореляцію з макіавеллізмом, виборчою корупціогенність, самототалітаризмом, амбівалентністю до корупційних ситуацій, завбачливістю (3.30). Антикорупційна

спроможність збільшується при: *збільшенні*: критичності в ухваленні рішень; бажання опіки з боку інститутів влади; загальної самоефективності; несхильності до завбачливості. Антикорупційна спроможність збільшується при: *зменшенні* індексу амбівалентності до типових корупційних ситуацій; виборчої корупціогенності; самототалітаризму.

3.2 Зміст психологічних чинників інтолерантного ставлення до політичної корупції

На основі здійсненого аналізу ідентифікуємо індивідуально-психологічні чинники та соціально-психологічні передумови інтолерантного ставлення громадян до проявів низової та політичної корупції. Індикаторами, які враховано під час емпіричного дослідження ставлення респондентів до корупційних проявів, є: *організаційна (політична) культура; індивідуально-психологічні особливості (я-ідентичність) особистості; ситуативні чинники* [155, с. 56-63]. Поєднання впливу індивідуально-психологічних особливостей особистості, організаційної (політичної) культури, ситуативних чинників формує корупціогенне або антикорупційне підґрунтя для ухвалених особистістю рішень: сприяти корупційним діям та корумпованим особам, залишатись бездіяльним (зволікати з прийняттям рішення), протидіяти корупційним діям.

Чинниками, які формують інтолерантне ставлення громадян до політично корупції є: демократизація організаційної та політичної культури; я-ідентичність авторського рівня розвитку.

Демократизація організаційної та політичної культури. Авторитарна організаційна культура, як свідчать результати дослідження, у вітчизняних реаліях є не лише більш поширеною, але є чинником, який справляє вкрай негативні наслідки на особистість громадян: деморалізує, знижує самоповагу, знижує антикорупційну спроможність і радикалізм особистості до корупційних ситуацій, збільшує толерантність до побутової, службової, виборчої корупції. Авторитарна організаційна культура формує в громадян підвищений поріг чутливості до зловживань владою та службовим становищем з боку посадових осіб, потурання їх некомпетентності та низького культурно-

го рівня. В умовах авторитарної організаційної культури вітчизняні респонденти не намагаються демократизувати її, а вдаються до тактики самототалітаризму, конформізму, пристосовуються до авторитарних правил і корумпованих агентів управління (керівників, політиків, партій). Вітчизняні респонденти за авторитарних обставин (на відміну від респондентів контрольної польської вибірки, позитивне самоствавлення яких залежить від демократизації організаційної культури) не вбачають для себе сенсу в демократизації організаційної культури, проявляють сприяння корумпованим менеджерам у їх зловживаннях, чим збільшують простір для корупції.

Інтолерантного ставлення до політичної корупції громадян неможливо досягти без подолання автократизму організаційних відносин, зменшення легітимності корупційної субкультури на «низовому» рівні, зменшення службової корупціогенності, оскільки службова корупція у респондентів обох вибірок формує толерантність до аморальності в діловій сфері, виборчу корупціогенність, самототалітаризм.

Демократизацію організаційних відносин формує ініціатива та професійність громадян, діалогічні форми комунікації під час ухвалення рішень, заохочення ініціативи, рівня компетентності та відповідальності співробітників. Важливою умовою демократизації організаційної культури є належний рівень професіоналізму, компетентності, культури, психологічної зрілості та відповідальності менеджерів, прозорість процедур призначення їх на посади, періодичне підвищення їх кваліфікації (передовсім в державних установах).

Інтолерантне ставлення громадян до політичної корупції неможливе без *демократизації політичної культури*. Активними носіями політичної культури є політичний та економічний істеблішмент, а більшість громадян суспільства є його пасивними реципієнтами. Подолати толерантне ставлення до політичної корупції набагато важче, коли корупція вмонтована в політичну культуру. Корупціогенна субкультура нав'язує громадянам сприйняття корупції як «норми» поведінки політикуму, яку неможливо змінити, а протидіяти якій є вкрай ризикованою справою.

Бар'єром на шляху демократизації політичної культури є

оцінка громадянами могутності агентів політичної корупції, можливостей її приборкання в суспільстві наявними правоохоронними та антикорупційними інституціями. Серед вітчизняних респондентів (2013) більша половина (60%) вказала, що корумпованість влади є головною причиною труднощів у зменшенні політичної корупції. Більша половина респондентів (65%) визнала, що політичну корупцію можливо суттєво зменшити, коли суспільство матиме силу протистояти корупційним діям влади. Водночас 35% респондентів вказали, що власних сил у суспільства може бути недостатньо, а тому зменшити політичну корупцію можливо лише за умови, коли корумпована влада остерігатиметься міжнародних санкцій.

Традиційною стратегією політичної корупції є послаблення громадянського суспільства, його дезорганізації, зменшення економічних можливостей (зокрема шляхом зниження життєвого рівня громадян) для продовження можливостей для корупційних зловживань. Симптомом авторитаризму вітчизняної політичної культури є значний розрив у рівнях доходів громадян, у 4 рази нижчий рівень зарплат у порівнянні з респондентами польської вибірки.

Несприятливі економічні умови існування значної частини населення не сприятимуть зменшенню толерантності до політичної корупції. За низьких соціальних стандартів корумповані групи зберігатимуть значні корупційні можливості в політиці, економіці, виборчих маніпуляціях.

Оскільки більшість громадян вбачають причину корупції у зловживаннях влади (а не у звичках громадян), то засіб зменшення політичної корупції вбачають у спроможності громадянського суспільства протистояти корупційним діям влади. Екстравертна установка вітчизняних респондентів щодо джерела політичної корупції, на нашу думку, має низку наслідків. По-перше, значна частина громадян (у порівнянні з польською вибіркою) відмежовує «громадян» від так званих «носіїв влади» (посадовців та політиків), а тому через недооцінення вітчизняними громадянами «інфікованості» стереотипами корупційної субкультури зберігається підґрунтя для продовження корупційних технологій «колишніми» та новообраними посадовцями чи політиками. По-друге, 60% вітчизняних респондентів не

сподівались у близькій перспективі на істотне зменшення політичної корупції, це означає, що більшість громадян проявлятиме пасивність і не докладатиме зусиль для зменшення службової та політичної корупції.

Збереження політичної корупції та авторитаризму політичної культури спричиняє масова необізнаність громадян щодо сучасних непомітних («м'яких») фінансово-економічних, інформаційно-маніпулятивних технологій політичної корупції, про що свідчать дані анкетування (з тезою «більшість громадян розуміють достатньо мірою сутність та сучасні технології політичної корупції» погодились лише 12% респондентів). Песимістичний погляд на подальші перспективи стримування політичної корупції закорінений у недостатньому рівні професійної та морально-психологічної готовності співробітників антикорупційних органів для реалізації завдань у сфері боротьби з політичною корупцією, опосередкованій залежності керівництва антикорупційних структур від олігархічних та політичних груп (з цим погодились переважна більшість українських респондентів).

Корекція я-ідентичності особистості громадян. Психологічними чинниками інтолерантного ставлення до політичної корупції є когнітивний потенціал особистості, рівень розвитку я-ідентичності особистості, поведінкові навички та антикорупційна спроможність.

Когнітивний потенціал особистості: психологічними чинниками інтолерантного ставлення до політичної корупції є збільшення рівня компетентності особистості та критичності в ухваленні рішень, поінформованість завдяки доступу громадян до якісної інформації (достовірних документів, результатів досліджень, якісних засобів масової інформації). Поінформовані, компетентні громадяни отримують можливість діяти усвідомлено, відповідально і проявляти антикорупційну позицію.

У корумпованих умовах владні та посадові суб'єкти приходять від громадян некорисну для них особисто інформацію. Результати емпіричного дослідження засвідчують, що більше 90% вітчизняних респондентів не довіряють офіційним відомостям про депутатів та політичні партії, вважають їх не достовірними. Не маючи доступу до достовірних джерел інформації

громадяни черпають інформацію (на рівні чуток) в своєму соціальному середовищі, а тому помиляються у прийнятті суспільно значущих рішень. Непоінформованість формує схильність до *містифікації* громадянами владних інституцій, що є підґрунтям збільшення самототалітаризму, конформізму, громадянської пасивності особистості, амбівалентності до корупційних ситуацій.

Натомість 52% респондентів контрольної (польської) вибірки ствердили, що офіційним відомостям про депутатів можна довіряти під час прийняття рішень. З огляду на це більше 70% польських респондентів приймають важливі рішення самостійно (наприклад, якого політика або партію підтримати на виборах), а не дослухаються до думок (чуток) друзів.

Ситуація з доступом громадян до важливої публічної інформації дещо покращилась після введення в дію законодавства про обов'язкове декларування політичними та посадовими особами доходів та майна, що дозволить суспільству більш свідомо приймати рішення під час виборчих кампаній.

Результати порівняльного, кореляційного, факторного аналізу засвідчили, що критичність особистості під час ухвалення рішень укріплює самоповагу, зміцнює морально-етичну відповідальність, антикорупційну спроможність особистості громадян. І навпаки, незадовільна поінформованість та некритичність в ухваленні рішень спричиняє зниження самоповаги, зростання патерналістських очікувань, зростання авторитарності організаційної культури.

Інтолерантне ставлення до політичної корупції вимагає покращення аналітичних можливостей та критичності мислення громадян. Це завдання можливе завдяки більш якісному інформуванню громадян щодо важливих соціальних питань, а також донесення до громадськості результатів якісних наукових досліджень у галужах суспільствознавчих наук (зокрема політичної психології). Аналітична та просвітницька діяльність науки є запорукою зменшення толерантного ставлення громадян до політичної корупції в суспільстві. На жаль, за несприятливих соціально-економічних умов необхідних наукових досліджень є недостатньо, про їх результати громадськість не отримує інформації, а соціальні науки позбавлені можливості вико-

нувати свої функції (зокрема для формування антикорупційних спроможностей громадян).

Рівень розвитку я-ідентичності особистості: психологічними чинниками інтолерантного ставлення до політичної корупції є: сублімація патерналістських настанов; зменшення самототалітаризму; корекція мотиваційної спрямованості; зменшення толерантності до аморальності в діловій сфері; укріплення морально-етичної відповідальності особистості.

Розвиток я-ідентичності особистості громадян передбачає трансформацію ідентичності з соціалізованого (конформістського) до самоврядного рівня. Ознаками соціалізованого рівня розвитку ідентичності особистості є підвищені патерналістські очікування до владних інститутів, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, низька морально-етична відповідальність, службова та виборча корупціогенність та ін.

Інтолерантному ставленню громадян до політичної корупції сприяє зниження рівня *патерналізму* до інститутів влади, іншими словами збільшення психологічної налаштованості людей самотужки, без очікування втручання «згори» вирішувати проблеми власного життя, розв'язання проблем громади. Рівень патерналізму в громадян зростає, коли їх ініціатива блокується, коли вони позбавлені ресурсів діяти самостійно (відсутність знань, інформації, фінансів, майна, однодумців). Результати емпіричного дослідження виявили, що схильність до патерналізму особистості має позитивну кореляцію з само тоталітаризмом.

Однак слід зважати на реалії, коли більшість громадян перебувають саме на соціалізованому (конформістському) рівні розвитку я-ідентичності й змінити цей стан справ немає жодних можливостей. Тому необхідно моделювати і шукати психологічні чинники інтолерантності до політичної корупції для таких значною мірою конформістськи налаштованих людей. Конструктивною сублімацією конформізму та патерналістських установок для мобілізації суспільства проти політичної корупції є налагодження взаємодії громадян в рамках громадських об'єднань – некорумпованих, неолігархічних політичних партій, громадських та профспілкових організацій. Про це свідчать результати нашого дослідження: для протидії політичній кору-

пції 72% респондентів вважають, що громадськість має «організовано вимагати від державних органів обґрунтованих, прозорих рішень»; 54% респондентів висловились, що громадськість має «з власної ініціативи організовувати некорумповані громадські об'єднання (політичні партії, громадські організації, профспілки)»; 30% респондентів вважають, що громадськість має «вдаватись до організованих акцій протесту, страйків»; 90% респондентів вказали, що особисто готові «брати активну участь в масових акціях протесту»; 78% респондентів особисто готові «брати участь в діяльності організацій (профспілки, політичної партії, громадського руху), лідерам яких довіряють».

Реальні (а не маріонеткові) громадські, партійні та профспілкові форми самоорганізації для захисту громадянами власних прав та свобод конструктивно сублімують патерналіські очікування особистості. Ініціативна участь громадян в громадських, партійних організаціях та профспілках є засобом проти зростання авторитаризму організаційної та політичної культури, зменшення простору для політичної корупції толерантного ставлення до неї.

Зменшення *самототалітаризму* особистості сприяє зниженню проявів низової та політичної корупції. Самототалітаризм, як схильність особистості до підпорядкування себе зовнішнім авторитетам (громадській думці, керівникам, владі), делегування зовнішнім «авторитетам» права одноосібно ухвалювати рішення, демонструвати атрибути престижу, на психологічному рівні є ознакою (симптомом) того, що у підсвідомості людини захований «цензор», котрий блокує впевненість людини в собі, не дає їй вільно, від свого імені висловлюватись та діяти. Самототалітаризм позбавляє громадян волі та сміливості впливати на якість влади, змушувати посадовців та політиків рахуватися із законом, з інтересами громадян. Крім того самототалітаризм знижує завбачливість (прогностичні можливості) особистості, збільшує ймовірність прийняття нею невваженого, помилкового рішення.

Оскільки у значній частини вітчизняних респондентів самототалітаризм пов'язаний передовсім з посадовими особами (керівниками, владою загалом) і проявляється у готовності миритись з будь-якою владою (тезу «краще погана влада, ніж без-

владдя» підтримали 60-66% українських респондентів, на відміну від 40% респондентів польської вибірки), то необхідно шукати засоби зменшення цілковитої залежності громадян від їх безпосередніх керівників, або владних представників. Посадова залежність від керівників змушує людину десять разів подумати перш ніж висловити власну думку, а тим більше діяти публічно всупереч вимогам суб'єктів керівництва чи влади. Непоко́ра людини з рішеннями корумпованих посадових чи політичних осіб збільшує для неї ризику: у трудових відносинах людина наражається втратити роботу, а в суспільному житті – зазнати переслідувань. У рамках нашого дослідження виявлено, що 60-65% українських респондентів проявлять самототалітаризм у випадках, коли керівники спонукатимуть їх допомогти у службових зловживаннях. Серед польської вибірки таких є 21-27% респондентів.

Зменшувати вплив самототалітаризму на поведінку громадянина можливо декількома шляхами. По-перше, завдяки правовому захисту конституційних та трудових прав (право на судовий захист, трудовий арбітраж, таємне голосування на виборах і т.п.), що дає законодавчі і організаційні можливості людині дотримуватись обраної громадянської позиції, не виконувати незаконних (корумпованих) вказівок чи вимог. По-друге, самототалітаризм долається завдяки укріпленню психологічних сил особистості, зміцненню загальної самоефективності, морально-етичної відповідальності особистості.

Щоб зменшувати самототалітаризм особистість повинна докладати додаткових пізнавально-прогностичних зусиль в ході прийняття рішень, проявляти готовність йти на обґрунтований ризик у відповідь на корупційні зловживання владних суб'єктів, публічно виявляти власну позицію, проявляти волю у відстоюванні законних рішень.

Інтолерантному ставленню до політичної корупції сприяє раціоналізація *мотиваційної спрямованості* особистості, оскільки корупція залежить від домінуючих мотиваційних установок громадян. Результати емпіричного дослідження вказують на корупціогенну специфіку мотиваційної спрямованості респондентів контрольної та вітчизняної вибірок: 36% респондентів вітчизняної вибірки прагнуть мати роботу з стабільною зарпла-

тою (польських респондентів з такою мотивацією – 12%). Вказана мотиваційна спрямованість значної частини вітчизняних респондентів створює сприятливі умови для розростання не лише корумпованої бюрократії, а й відверто шахрайських маніпуляцій фінансових інституцій (скерованих на девальвацію гривні), що зловживають на бажаннях громадян до стабільності в отриманні оплати праці, не залежно від того, наскільки мізерною є купівельна спроможність таких доходів. Змінити ірраціональні мотиваційні установки громадян може більша поінформованість щодо систем оплати праці та розміру зарплат у країнах, які мають схожий економічний потенціал.

Інтолерантному ставленню до політичної корупції сприяє *інтолерантність громадян до аморальності в діловій сфері*. Результати нашого дослідження вказують що, рівень корупції (зокрема побутової та службової) є наслідком толерантного ставлення людей до аморальних стратегій поведінки в ділових стосунках. Рівень сприйняття аморальних стратегій поведінки в ділових стосунках українськими респондентами виявився відчутно вищим ніж в респондентів.

Інтолерантне ставленні громадян до політичної корупції важко реалізувати без визначення громадянами корупції не як «норми», а як злочинного, ганебного діяння. Рівень амбівалентності українських громадян до корупційних ситуацій є не лише більшим, ніж у контрольній вибірці, але зріз впродовж 2013-2017 рр. Це означає, що в українському суспільстві, в масовій психології не вдалося подолати позитивне ставлення до корупційних дій, а також осіб, які замішані в корупції.

Повернути деморалізованих громадян до законних способів поведінки – непросте завдання. Кореляційний та факторний аналіз виявив, що толерантність до аморальності в ділових стосунках зменшується при: зменшенні побутової та службової корупціогенності; зменшенні самототалітаризму; збільшенні завбачливості та морально-етичної відповідальності (психологічної зрілості). Перелічені чинники формують інтолерантне ставлення до політичної корупції, антикорупційну спроможність особистості.

Інтолерантному ставленню до політичної корупції сприяє збільшення *загальної самоефективності* особистості. Результати

дослідження засвідчили помірно-низький рівень загальної самоефективності вітчизняних громадян, через це їх свідомість не мобілізує зусилля на досягненні цілей, протистояння перешкодам, пригальмовує загальні здібності, пізнавальну наполегливість особистості, негативно впливає на прийняття рішень, знижує самооцінку, посилює песимізм щодо власних можливостей досягти мети, знижує бажання братись за складні завдання. Самоефективність особистості зростає при зменшенні самототалітаризму, збільшенні критичності в ухваленні рішень. Джерелами самоефективності є власний успішний досвід, успішні прецеденти, продемонстровані іншими людьми.

Інтолерантному ставленню до політичної корупції сприяє *антикорупційна спроможність особистості*. Оскільки будь-яке ставлення (або наміри) має сенс за умови їх впровадження особистістю в конкретні поведінкові прояви, вчинки, тому поведінка та дії людини є реальним свідченням того, як вона ставиться до політичної корупції. Вчинкова антикорупційна спроможність виникає за умови *суб'єктності особистості*, коли не ситуації, чи обставини (неписані правила, зовнішня необхідність), а саме суб'єктивна позиція людини та інтерпретація нею власних дій стають вирішальними. Антикорупційні дії особистості можливі за умови психологічної її зрілості, почуття гідності, свободи її волі, володіння автономією, спроможності дистанціюватися від корумпованої субкультури, спроможності оперативно приймати обґрунтовані рішення, спроможності діяти всупереч корупційному тиску.

Антикорупційна спроможність (дивись результати кореляційного аналізу) збільшується при *збільшенні* критичності в ухваленні рішень, радикальності до корупційних ситуацій, загальної самоефективності, бажання опіки з боку інститутів влади. Антикорупційна спроможність збільшується при *зменшенні* самототалітаризму, амбівалентності до корупційних ситуацій, макіавеллізму.

Висновки до розділу 3

У ході аналізу результатів емпіричного дослідження вітчизняної та контрольної (польської) вибірки ідентифіковано індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники, які спричиняють толерантне ставлення громадян до корупційних

явищ. В українській вибірці виявлено вищі показники побутової, службової, виборчої корупціогенності (більшу поширеність в суспільстві та толерантність до таких явищ громадян), владної корупції. Вітчизняні респонденти меншою мірою відчують негативні емоції (сором, роздратування, приниження) від особистої участі у корупційних діях; більшою мірою виявляють готовність сприяти керівництву у здійснюваних ними службових зловживань.

Вітчизняним реаліям притаманна більш авторитарна організаційна культура, що проявляється у неможливості працівників без узгодження з керівниками самостійно приймати рішення в межах своїх посадових повноважень; у відсутності діалогічних форм комунікації між працівниками та керівництвом; у маніпулятивних формах управління підлеглими; у поширеній практиці показових звільнень працівників через суб'єктивні причини.

Вказані висновки підтверджено результатами порівняльного аналізу (Т-тест): виявлено статистично вищі показники середніх значень побутової корупціогенності, службової корупціогенності, авторитаризму організаційної культури, толерантності до аморальних практик у діловій сфері в українській вибірці, ніж у польській вибірці. вищий рівень.

Ідентифіковано наслідки корупціогенних соціальних умов життєдіяльності на психологічні особливості вітчизняних респондентів, їх я-ідентичність: у порівнянні з польськими респондентами українські респонденти більш толерантно ставляться до аморальних дій як прийнятних форм поведінки в ділових стосунках; мають вищі показники самототалитаризму у системі «індивід – носії влади».

Результати вітчизняної вибірки за шкалою «морально-етична відповідальність» виявились нижчими, ніж в польській вибірці. Більша частка вітчизняних респондентів (ніж в польській вибірці) під час ухвалення рішень (щодо голосування на виборах) дослухаються до думки друзів, не довіряють офіційним відомостям про публічних осіб, п'ята частина респондентів не встигають під час виборів з'ясувати в особистостях кандидатів у депутати. Більший відсоток вітчизняних (ніж польських) респондентів заявили, що ніколи не проголосують і не підтримають

політичну силу, ідеї якої не поділяють. Залишається проблемою те, що майже половина респондентів обох вибірок не може «передбачити майбутню поведінку політиків та політичних партій. Значний відсоток громадян не довіряють чинному антикорупційному законодавству та створеним антикорупційним органам, вважають, що робота цих органів не зможе бути ефективною у протидії та боротьбі з корупцією через політичний тиск.

Показники загальної самоефективності у вітчизняній вибірці балансують на межі «низької» самоефективності – є нижчими, ніж у польській вибірці. Це ознака недостатнього рівня усвідомлення власних здібностей, компетентності у діяльності, недостатніх вмінь розв'язання конкретних проблемних ситуацій.

Рівень амбівалентності до корупційних ситуацій респондентів вітчизняної вибірки виявився більшим, ніж польської вибірки. Ситуацію залучення особистості до корупційних зловживань на роботі ідентифіковано як найбільш корупціогенну для респондентів обох вибірок. Ситуації виборчої корупції спричиняють найбільші відмінності в двох вибірках: низькі показники індексу амбівалентності в польських респондентів і набагато вищі показники індексу амбівалентності в українських респондентів. Виявлено нижчі показники антикорупційної спроможності у польській вибірці, ніж у вітчизняній вибірці. Більше половини респондентів обох вибірок зізнаються, що «побоюються відмовити керівнику аби не зашкодити власним інтересам».

Результати порівняльного аналізу (Т-тест) засвідчують такі тенденції:

- авторитарна організаційна культура формує у респондентів толерантність до аморальності в діловій сфері та службову корупціогенність;
- радикалізм особистості до корупційних ситуацій зменшується під впливом побутової корупціогенності, службової корупціогенності, авторитаризму організаційної культури, толерантності до аморальності в діловій сфері. Радикалізм особистості до корупційних ситуацій зростає із зростанням загальної самоефективності.
- антикорупційну спроможність особистості знижує виборча

корупціогенність, авторитарна організаційна культура, надмірна завбачливість, самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, зняття відповідальності. І навпаки антикорупційну спроможність особистості збільшує загальна самоефективність, взяття відповідальності, критичність в ухваленні рішень, демократична організаційна культура, несхильність до самототалітаризму, несхильність до виборчої корупціогенності, несхильність до толерантності в діловій сфері.

Факторний аналіз даних вітчизняної та контрольної вибірки виявив психологічні особливості особистості респондентів, котрі спричиняють толерантне ставлення до політичної корупції. Виявлено відмінності передумов збільшення *соціального оптимізму, самовпевненості* особистості обох вибірок. У контрольній вибірці соціальному оптимізму особистості сприяє дотримання нею моральних норм, зменшення самототалітаризму, збільшення самоповаги, відсутність побутової корупції. Для респондентів вітчизняної вибірки соціальний оптимізм має позитивну кореляцію з самототалітаризмом, недалекоглядністю, радикалізмом, толерантністю аморальності в ділових відносинах.

Для респондентів вітчизняної вибірки збільшення *самовпевненості* особистості пов'язане з егоїстичними чинниками (радикалізм, соціальний оптимізм). Натомість самовпевненість особистості респондентів контрольної вибірки має позитивні кореляції з соціокультурними чинниками – демократизацією корпоративної культури.

Виявлено різні наслідки впливу на особистість *авторитарної корпоративної культури*. У вітчизняній вибірці авторитарна корпоративна культура деморалізує особистість, знижує її самоповагу, збільшує толерантність до корупції (побутової, службової, виборчої). Щодо респондентів контрольної вибірки авторитарна корпоративна культура збільшує не лише радикалізм та макіавеллізм особистості, але також збільшує морально-етичну її відповідальність.

Кореляційний аналіз даних анкетування виявив низку психологічних тенденцій та особливостей:

Службова корупціогенність у респондентів обох вибірок по-

зитивно корелює з толерантністю до аморальності в діловій сфері, виборчою корупціогенністю. Службова корупціогенність у респондентів української вибірки позитивно корелює з незавбачливістю та самототалітаризмом, негативно корелює з самоповагою. У польській вибірці негативно корелює з антикорупційною спроможністю.

Виборча корупціогенність у респондентів обох вибірок позитивно корелює з толерантністю до аморальності в діловій сфері та самототалітаризмом. У респондентів вітчизняної вибірки виборча корупціогенність негативно корелює з загальною самоефективністю, бажанням опіки з боку інститутів влади, а також позитивно корелює з зняттям відповідальності.

Авторитаризм організаційної культури в респондентів обох вибірок позитивно корелює з службовою та виборчою корупціогенністю, толерантністю до аморальності в діловій сфері. Авторитарна організаційна культура в польській вибірці негативно корелює із завбачливістю. Авторитарна організаційна культура в українській вибірці позитивно корелює з самототалітаризмом, бажанням опіки, макіавеллізмом, амбівалентністю до корупційних ситуацій, а також негативно корелює з морально-етичною відповідальністю, самоповагою, антикорупційною спроможністю.

Бюрократична організаційна культура в українських респондентів позитивно корелює із завбачливістю, амбівалентністю до корупційних ситуацій, зняттям відповідальності, а також негативно корелює з критичністю в ухваленні рішень.

Самототалітаризм в обох вибірках має позитивну кореляцію з толерантністю до аморальності в діловій сфері, виборчою корупціогенністю. В польській вибірці самототалітаризм позитивно корелює з критичністю в ухваленні рішень, амбівалентністю до корупційних ситуацій. В українській вибірці самототалітаризм має позитивну кореляцію з побутовою та службовою корупціогенністю, містифікацією влади, несхильністю до завбачливості, а також має негативну кореляцію з морально-етичною відповідальністю, загальною самоефективністю, антикорупційною спроможністю.

Толерантність до аморальності в діловій сфері в обох вибірках має позитивну кореляцію з службовою та виборчою корупціо-

генністю, авторитаризмом організаційної культури. Толерантність до аморальності в діловій сфері в польській вибірці має негативну кореляцію з радикалізмом до корупційних ситуацій, а також позитиву кореляцію з макіавеллізмом. В українській вибірці ця ознака позитивно корелює з побутовою корупціогенністю, несхильністю за завбачливості, самототалітаризмом, а також має негативну кореляцію з морально-етичною відповідальністю, антикорупційною спроможністю.

Критичність в ухваленні рішень має посередню пряму кореляцію з шкалою антикорупційна спроможність, а також посередню зворотну кореляцію з амбівалентністю до корупційних ситуацій.

Амбівалентність до корупційних ситуацій у вітчизняній вибірці має позитивну кореляцію до виборчої корупціогенності, макіавеллізму, завбачливості, а також негативну кореляцію до загальної самоєфективності, критичності в ухваленні рішень.

Антикорупційна спроможність в обох вибірках має позитивну кореляцію з критичністю в ухваленні рішень, загальною самоєфективністю. В українській вибірці антикорупційна спроможність має негативну кореляцію з макіавеллізмом, виборчою корупціогенністю, самототалітаризмом, амбівалентністю до корупційних ситуацій, завбачливістю. Антикорупційна спроможність збільшується при: збільшенні: критичності в ухваленні рішень; бажання опіки з боку інститутів влади; загальної самоєфективності; несхильності до завбачливості. Антикорупційна спроможність збільшується при: зменшенні індексу амбівалентності до типових корупційних ситуацій; виборчої корупціогенності; самототалітаризму.

Отримані результати дослідження вказують на поширеність явищ корупції у вітчизняних реаліях, а також на невисоку психологічну спроможність громадян опиратись проявам побутової, службової, політичної корупції. З цієї причини формування інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції вимагає комплексних підходів (від законодавчої кваліфікації корупції як злочинної діяльності, до корекції індивідуально-психологічних характеристик особистості громадян, демократизації організаційної та політичної культури). Такі зміни не є швидкими для реалізації, оскільки залежать від бага-

тьох обставин та стосуються зміни глибинного (психологічного) рівня організаційної культури в суспільстві загалом та на локальних рівнях зокрема.

На основі здійсненого аналізу ідентифіковано індивідуально-психологічні чинники та соціально-психологічні передумови інтолерантного ставлення громадян до проявів низової та політичної корупції: *демократизація організаційної та політичної культури; я-ідентичність авторського рівня розвитку.*

Інтолерантному ставленню до політичної корупції громадян сприяє демократизація організаційної культури, зменшення легітимності корупційної субкультури на «низовому» рівні, що виникають завдяки ініціативі та професійності громадян, діалогічним формам комунікації під час ухвалення рішень, заохочення ініціативи, рівня компетентності, відповідальності співробітників; належний рівень професіоналізму, компетентності, культури, психологічної зрілості, відповідальності менеджерів (передовсім у державних установах).

Зазначено, що несприятливі економічні умови існування в державі, а також масова необізнаність громадян щодо сучасних «м'яких» фінансово-економічних, інформаційно-маніпулятивних технологій політичної корупції, не сприятимуть демократизації політичної культури, зменшенню толерантності громадян до політичної корупції.

Психологічними чинниками інтолерантного ставлення до політичної корупції є когнітивний потенціал особистості, розвиток я-ідентичності та антикорупційна спроможність особистості громадян:

- збільшення рівня компетентності особистості та критичності в ухваленні рішень, поінформованість, що укріплює самоповагу, зміцнює морально-етичну відповідальність, антикорупційну спроможність особистості громадян, покращує аналітичні можливості та критичність мислення громадян.
- сублімація патерналістських настанов; зменшення самоталітаризму; корекція мотиваційної спрямованості; зменшення толерантності до аморальності в діловій сфері; укріплення морально-етичної відповідальності особистості; зменшення амбівалентності до корупційних ситуацій та

макіавеллізму;

- збільшення загальної самоефективності особистості;
- збільшення антикорупційної спроможності особистості (набуття навичок долаття корупційного тиску).

Для прояву інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції необхідний комплексний підхід з метою демократизації організаційної та політичної культури, що вимагає: законодавчої кваліфікації корупції як злочинної діяльності; забезпечення доступу громадян до публічної суспільно значущої інформації; підвищення компетентності та відповідальності політичних та посадових осіб шляхом забезпечення процедур відкликання, відкритого конкурсного підбору державних службовців; зменшення бюрократизму в роботі установ, усунення ситуацій корпоративної залежності співробітників від корумпованих керівників; підвищення в суспільстві поваги до законів; ефективна робота антикорупційних органів, судове покарання суб'єктів корупції, збільшення антикорупційних можливостей громадянського суспільства; підвищення соціальних стандартів життя громадян.

Базовими для формування інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції є, *демократизація організаційної та політичної культури*, без чого не з'являться психологічні передумови для зменшення толерантності громадян до політичної корупції, ініціативний саморозвиток громадянами власної компетентності, самоефективності, антикорупційної спроможності.

ВИСНОВОК

У дисертації подано теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукової проблеми психологічних чинників інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції.

Аналіз отриманих результатів дають змогу зробити такі висновки:

1. Політична корупція є аморальними та протиправними діями політичних груп, а також політичних та посадових осіб різних рангів, що скеровані на здобуття і втримання влади, незаконне збагачення на шкоду інтересам економіки, громадян, суспільства.

Ставлення до політичної корупції є системою суб'єктивних відношень (зв'язків) громадян з соціально-політичними реаліями, що впливає на прийняття нею соціально значущих рішень та подальшої корупційної або антикорупційної поведінки. Ставлення до корупції залежить від *я-ідентичності* особистості (Еріксон Е., Кеган Р.) і може приймати модальність від категоричної *нетерпимості* (активного спротиву), до *зацікавленої підтримки* корумпованих політичних груп та їх представників. Проміжними варіантами є *пасивно толерантне, амбівалентне, індиферентне (байдуже)* ставлення громадян до владної та посадової злочинності.

Індивідуально-психологічними чинниками (індикаторами) толерантності громадян до політичної корупції є психологічна незрілість (конформістська я-ідентичність), занижена самооцінка (самототалітаризм), внутрішньо-психологічні (мотиваційні) конфлікти, амбівалентність ставлення до проявів корупції, некомпетентність, особистості громадян.

Соціально-психологічними чинниками (індикаторами) толерантності громадян до політичної корупції є поширеності корупційних практик у суспільстві; груповий характер корупційних діянь; побутова і службова корупціогенність; корупційна соціалізація (соціалізація протизаконності) громадян; корупціогенна організаційна та політична субкультура.

Інтолерантне ставлення до політичної корупції є системою суб'єктивних відношень громадян з соціально-політичними реаліями, що впливають на формування антикорупційних способів їх поведінки.

Інтолерантне ставлення громадян до корупції проявляється в психологічній спроможності йти на конфронтацію з правилами корупційної субкультури, індивідуальних антикорупційних вчинках, організованих формах тиску на корумпованих агентів. Психологічним підґрунтям антикорупційних вчинків є авторський рівень я-ідентичності особистості громадян.

2. У ході інструментального етапу дослідження на основі визначених спостережуваних проявів (індикаторів) толерантного/інтолерантного ставлення до явищ корупції підібрано стандартизовані методичні інструменти; розроблено методи психодіагностики, перевірено їх надійність та валідність. Обґрунтовано доцільність використання польської вибірки як еталонної. Обрано методи діагностики та аналізу даних – анонімне анкетування, вимірювання амбівалентності ставлення до корупційних ситуацій, експертних оцінок; контент-аналізу; математичної статистики (порівняльний, кореляційний, факторний аналіз), програмне забезпечення STATISTICA 8.0.360.

3. У ході аналізу результатів емпіричного дослідження вітчизняної та контрольної (польської) вибірки ідентифіковано індивідуально-психологічні та соціально-психологічні чинники, які спричиняють толерантне/інтолерантне ставлення громадян до корупційних явищ. В українській вибірці виявлено вищі показники побутової, службової, виборчої корупціогенності (більшу поширеність в суспільстві та толерантність до таких явищ громадян), владної корупції. Вітчизняні респонденти меншою мірою відчувають негативні емоції від особистої участі у корупційних діях; більшою мірою виявляють готовність сприяти керівництву у здійснюваних ними службових зловживань. Вітчизняним реаліям притаманна більш авторитарна організаційна культура.

Ідентифіковано психологічні наслідки корупціогенних умов життєдіяльності на вітчизняних респондентів (у порівнянні з контрольною польською вибіркою):

- Більш толерантно ставляться до аморальних дій як прийнятних форм поведінки в ділових стосунках; мають вищі показники самототалітаризму у системі «індивід – носії влади»; мають нижчі показники морально-етичної відповідальності.

- Під час ухвалення рішень (щодо голосування на виборах) дослухаються до думки друзів, не довіряють офіційним відомостям про публічних осіб, не встигають під час виборів з'ясувати в особистостях кандидатів у депутати; не можуть «передбачити майбутню поведінку політиків та політичних партій; не довіряють чинному антикорупційному законодавству та створеним антикорупційним органам.
- Мають «помірно-низькі» показники загальної самоефективності (мають труднощі щодо усвідомлення власної компетентності у діяльності, розв'язання нетипових проблемних ситуацій).
- Мають вищий рівень амбівалентності до корупційних ситуацій. Ситуацію залучення особистості до корупційних зловживань на роботі ідентифіковано як найбільш корупціогенну для респондентів обох вибірок.
- Виявлено нижчі показники антикорупційної спроможності у польській вибірці, ніж у вітчизняній вибірці. Більше половини респондентів обох вибірок зізнаються, що «побоюються відмовити керівникам аби не зашкодити власним інтересам».
- Авторитарна організаційна культура формує у респондентів толерантність до аморальності в діловій сфері та службову корупціогенність.
- Радикалізм особистості до корупційних ситуацій зменшується під впливом побутової корупціогенності, службової корупціогенності, авторитаризму організаційної культури, толерантності до аморальності в діловій сфері.
- Антикорупційну спроможність особистості знижує виборча корупціогенність, авторитарна організаційна культура, надмірна завбачливість (що провокує страх зазнати поразку), самототалітаризм, толерантність до аморальності в діловій сфері, зняття відповідальності.
- Факторний аналіз даних виявив психологічні особливості, котрі спричиняють толерантне ставлення до політичної корупції: у контрольній вибірці соціальному оптимізму особистості сприяє дотримання нею моральних норм, зменшення самототалітаризму, збільшення самоповаги, відсутність побутової корупції. Для респондентів вітчизняної ви-

бірки збільшення *самовпевненості* особистості пов'язане з егоїстичними чинниками (радикалізм, соціальний оптимізм). Натомість самовпевненість особистості респондентів контрольної вибірки має позитивні кореляції з соціокультурними чинниками – демократизацією корпоративної культури.

- У вітчизняній вибірці авторитарна корпоративна культура деморалізує особистість, знижує її самоповагу, збільшує толерантність до корупції (побутової, службової, виборчої). У респондентів контрольної вибірки авторитарна корпоративна культура збільшує не лише радикалізм та макіавелізм особистості, але також збільшує морально-етичну її відповідальність.

Отримані результати дослідження вказують на поширеність явищ корупції у вітчизняних реаліях, а також на невисоку психологічну спроможність громадян опиратись проявам побутової, службової, політичної корупції. З цієї причини формування інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції вимагає комплексних підходів (від законодавчої кваліфікації корупції як злочинної діяльності, до корекції індивідуально-психологічних характеристик особистості громадян, демократизації організаційної та політичної культури).

4. На основі здійсненого аналізу ідентифіковано індивідуально-психологічні чинники та соціально-психологічні передумови інтолерантного ставлення громадян до проявів низової та політичної корупції: *демократизація організаційної та політичної культури; я-ідентичність авторського рівня розвитку.*

Інтолерантному ставленню до політичної корупції громадян сприяє демократизація організаційної культури, зменшення легітимності корупційної субкультури на «низовому» рівні. Несприятливі економічні умови, масова необізнаність громадян щодо сучасних «м'яких» фінансово-економічних, інформаційно-маніпулятивних технологій політичної корупції та не здатність громадян їм ефективно опонувати, не сприятимуть демократизації політичної культури, зменшенню толерантності громадян до політичної корупції.

Психологічними чинниками інтолерантного ставлення до політичної корупції є когнітивний потенціал особистості, роз-

виток я-ідентичності особистості громадян:

- збільшення рівня компетентності особистості та критичності в ухваленні рішень, поінформованість (укріплює самоповагу, зміцнює морально-етичну відповідальність, антикорупційну спроможність особистості громадян, покращує аналітичні можливості та критичність мислення громадян);
- сублимація патерналістських настанов; зменшення самоталітаризму; корекція мотиваційної спрямованості; зменшення толерантності до аморальності в діловій сфері; укріплення морально-етичної відповідальності особистості; зменшення амбівалентності до корупційних ситуацій та макіавеллізму;
- збільшення *загальної самоефективності* та антикорупційної спроможності особистості.

Базовими для формування інтолерантного ставлення громадян до політичної корупції є, *демократизація організаційної та політичної культури*, без чого не з'являться психологічні передумови для зменшення толерантності громадян до політичної корупції, ініціативний саморозвиток громадянами власної компетентності, самоефективності, антикорупційної спроможності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Ф.В. Економічний зміст корупції: Інституційний підхід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук / Ф.В. Абрамов. – Донецьк, 2010. – 16 с.
2. Адорно Т. Авторитарная личность / Т. Адорно / [сост. Д.Я. Райгородский]. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия. – Т.2. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – 576 с.
3. Алауханов Е. Криминология. Учебник [Электронный ресурс] / Е. Алауханов. – Алматы, 2008. – 429 с. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6867.html>
4. Альбац Е.М. Бюрократия: Борьба за выживание / Е.М. Альбац. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 34 с.
5. Антикоррупционный букварь: из серии «Библиотечка антикоррупционера» / [сост. А.С. Пржездомвский]. – М.: Евразия, 2009. – 58 с.
6. Арістотель. Політика / Арістотель [пер. з давньогр. О. Кислюка]. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
7. Арон Р. Этапы розвитку соціологічної думки / Р. Арон [пер. з франц. Г.Філіпчука]. – К.: «Юніверс», 2004. – 586 с.
8. Арутюнян Б. К вопросу понимания коррупционного поведения [Электронный ресурс] / Б. Арутюнян. – Режим доступа: http://www.crrc.am/store/files/db_fellows/article%201.pdf
9. Бабенко В.В. Основы теории вероятностей и статистические методы анализа данных у психологических и педагогических экспериментах: Навч. посібник / В.В. Бабенко. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – 184 с.
10. Базисний тип особистості за соціалізму та в посттоталітарному суспільстві [Електронний ресурс] / [за редакцією С. О. Макеева]. Соціологія: Навч. посібник. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с. – Режим доступа: http://pidruchniki.ws/12580925/sotsiologiya/bazisniy_tip_osobistosti_sotsializmu_posttotalitarnomu_suspilstvi
11. Бандура А. Теория социального научения / А.Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
12. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л.М. Баткин. – М.: Наука, 1989. – 272 с.
13. Батурин Н.А., Мельникова Н.Н. Технология разработки тестов:

Часть I [Электронный ресурс] / Н.А. Батулин, Н.Н. Мельникова. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-razrabotki-testov-chast-i>

14. Бачинін В.А. Філософія права: Підручник для юрид. спец. вищих навч. закладів / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
15. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. Вид. четверте / В.В. Бедь. – Львів: «Новий світ-2000», 2006. – 376 с.
16. Берн Э. Игры, в которые играют люди (Психология человеческих взаимоотношений) [Электронный ресурс] / Э. Берн. [пер. с англ. А.В.Ярхо]. – Режим доступа: <http://www.koob.ru>
17. Блинова В.Л., Блинов Ю.Л. Психологические основы самопознания и саморазвития: учебно-методическое пособие / [В.Л. Блинова, Ю.Л. Блинов]. – Казань: ТГПУ, 2009. – 222 с.
18. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 173-179.
19. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Пер. И. Ясавеева // Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева; 2-е изд., доп. и перераб. – Казань: Изд-во Каз. ун-та, 2001. – С. 150-159.
20. Боковикова Ю.В. Механізм протидії корупції // Теорія та практика державного управління 1(56)/2017 [Електронний ресурс] / Ю.В. Боковикова. – Режим доступа: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-1/doc/2/02.pdf>
21. Бондарчук О.І. Експериментальна психологія: Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2003. – 120 с.
22. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар [пер. с франц. О.В. Волкова]. – Том I. От Илиады до Парфенона. – М.: «Искусство», 1992. – 269 с.
23. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар [пер. с франц. Е.Н. Елеонской]. – Том III. От Эврипида до Александрии. – М.: «Искусство», 1992. – 400 с.
24. Брильов Д. Інтолерантність та її вияви // Толерантність як соціально-

- культурний феномен: світоглядно-методологічний аспект. Колективна монографія / [Ф.С. Бацевич, С.Л. Грабовська, О.В. Дарморіз та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 61-81.
25. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: Монографія / В.В. Бушанський. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 360 с.
  26. Ванновская О.В. Личностные детерминанты коррупционного поведения [Електронний ресурс] / О.В. Ванновская. – Режим доступу: ftp://lib.herzen.spb.ru/text/vannovskaya_102_323_328.pdf
  27. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Колективна монографія [Електронний ресурс] / [З.С. Варналій, А.Я. Гончарук, Я.А. Жаліло та ін.]. – К., 2006. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/ty_n_ekon/index.htm
  28. Васильченко О.М. Політико-правова культура: теоретико-методологічні підстави психологічного дослідження // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки / О.М. Васильченко. – Випуск 1. Том 2. 2014. – С. 152-157.
  29. Васютинський В.О. Психологічні виміри спільноти: монографія / В.О. Васютинський. – К.: Золоті ворота, 2010. – 120 с.
  30. Веденєєв Д.В. Задзеркалля історії : Нариси минулого спеціальних служб / Д.В. Веденєєв. – К.: «К.І.С», 2008. – 286 с.
  31. Высоков, И. Е. Математические методы в психологии : учебник и практикум для академического бакалавриата / И. Е. Высоков. – М. : Издательство Юрайт, 2017. – 386 с.
  32. Войтыла К. (Иоанн Павел II). Личность и поступок Антропологическое исследование. [Електронний ресурс] / К. Войтыла. – Режим доступу: http://www.catholic.uz/tl_files/library/books/lichnost_i_postupok/
  33. Волков Б.С. Основы профессиональной ориентации / Б.С. Волков. – М.: Академический Проект, 2007. – 333 с.
  34. Волошина А.В. Корупція – виклик для України: за матер. 6-го «Київського Діалогу» [«Корупція в політиці, економіці та управлінні – стратегії громадянського суспільства та світової спільноти щодо її подолання»], (28-30 жовтня 2010 р.) / А.В. Волошина. – Кіровоград: (без видавництва), 2011. – 79с.
  35. Гавел В. «Сила безсиливих» (витяги з есею). [Електронний ресурс] / В. Гавел. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/>

content/feature/24428097.html

36. Галян І.М. Психодіагностика : навч. посібник / І.М. Галян. 2-ге вид., стер. – К.: «Академвидав», 2011. – 464 с.
37. Гевелинг Л.В. Клептократія / Л.В. Гевелинг. – М.: Гуманитарий, 2001. – 592 с.
38. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга. – К.: Основи, 1994. – 177 с.
39. Гладун О.З. Антикорупційні обмеження при здійсненні державних закупівель / О.З. Гладун // Профілактика корупційних правопорушень: науково-практична конференція, 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С.23-28.
40. Глухов Ю. Влада боїться жорсткого антикорупційного закону [Електронний ресурс] / Ю. Глухов. (6 квітня 2011). – Режим доступу <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/04/6/6083555/>
41. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2-х т. / Т. Гоббс. – Т.2. – М.: Мысль, 1964. – 576 с.
42. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 2001. – 736 с.
43. Головатий М.Ф. Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.
44. Головки С.А. Противодействие коррупционной преступности в России: ретроспектива, современность и перспективы: ретроспектива, современность и перспективы: Дисертация канд. юрид. наук: 12.00.08. [Электронный ресурс]. – Тюмень, 2006. – 196 с. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/190642.html>
45. Гора І.В. Криміналістика. Посіб. для підг. до іспитів. Вид. 3-є, стер. / [І.В. Гора, А.В.Іщенко, В.А.Колесник]. – К.: Вид. Паливода А.В., 2005. – 236 с.
46. Горбатенко І.А. Політична культура як об'єкт порівняльно-політологічних досліджень / І.А. Горбатенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Випуск 3, 2010. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова. – С. 12-17.
47. Горбунова В.В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях: Навчальний посібник / В.В. Горбунова. – К.: «ВД «Професіонал»,

2007. – 208 с.
48. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения / Т.О. Гордеева. – М.: Смысл; Академия, 2006. – 336 с.
  49. Гордієнко В. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / В. Гордієнко, Л. Копець. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 304 с.
  50. Горностай П.П. Особистісний вибір в умовах рольового конфлікту [Електронний ресурс] / П.П. Горностай // Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – С. 120-136. – Режим доступу: <http://gorn.kiev.ua/publ35.htm>
  51. Грималь П. Цицерон / [вступ. стат. Г.С. Кнабе], [пер. с фр. Г.С. Кнабе, Р.Б. Сашиной]. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 544 с. (Жизнь замечательных людей. Серия биографии; Вып. 717).
  52. Гусев А.Н. Дисперсионный анализ в экспериментальной психологии : Учеб. Пособие для студентов факультетов психологии ВУЗ по направлению «Психологии» / А.Н. Гусев. – М.: Учебно-методический коллектор «Психология», 2000. – 136 с.
  53. Гусейнов А.А. Краткая история этики / А.А.Гусейнов, Г. Иррлитц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
  54. Данчук М.Д. Психологічні особливості виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців [текст] : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / М.Д. Данчук. (Національна академія служби безпеки України). – Хмельницький, 2007. – 446 арк.
  55. Данчук М.Д. Психологічні особливості виникнення і подолання корупційного делікту правоохоронців. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук / М.Д. Данчук. – Хмельницький, 2007. – 20 с.
  56. Дейнека О.С. Экономическая психология: Учеб. пособие / О.С. Дейнека – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. – 160 с.
  57. Дмитрієнко Ю.М. Посттоталітарна правова свідомість у контексті світової правокультурної глобалізації / Ю.М. Дмитрієнко // Вісник Київського нац. університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Юридичні науки. – № 63-64. – 2005. – С. 81-87.
  58. Добренское В.И., Кравченко А.И. Методы социологического исследования: Учебник / В.И. Добренское, А.И. Кравченко. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 768 с.
  59. Довідник з політології [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.tarles.com/tarles/politology/d-z-p/part/31.html>

60. Духневич В.М. Спроба психологічного аналізу механізмів становлення політико-правової свідомості особистості / В.М. Духневич // Юридична психологія та педагогіка / Науковий журнал НАВС. – 2014. – № 2. – С. 33-41.
61. Дубина И.Н. Математические основы эмпирических социально-экономических исследований : учебное пособие / И.Н. Дубина. – Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2006. – 263 с.
62. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев / Ж. Дюмезиль. – М.: Наука, 1986. – 235 с.
63. Евріпід. Трагедії / Евріпід [пер. з давньогрец. А. Содомори, Б. Тена]. – К.: Основи, 1993. – 448 с.
64. Економічна енциклопедія: У трьох томах. – Т. 1. [Електронний ресурс] / [редкол.: ...С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.]. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с. – Режим доступу: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/2012-06-25-13-15-09/35-2011-04-05-06-38-46/955-2011-07-06-18-09-10.html>
65. Економічна соціологія [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://gendocs.ru/v2334/лекция_-_экономична_соціологія
66. Эллен Х. Роль групп лиц, объединенных общими интересами [Электронный ресурс] / Х. Эллен. – Режим доступу: <http://www.infousa.ru/government/dmpaper9.htm>.
67. Енциклопедія державного управління: у 8 томах. Публічне врядування / [наук. ред. кол. : В.С. Загорський та ін.]. – Том 8: Публічне врядування. – Львів: ЛРІДУ НАДУ при Президентіві України, 2011. – 630 с.
68. Євменова Т.М. Психологічні бар'єри самореалізації жінки як політичного лідера [текст]: дис. ...канд. псих. наук. 19.00.11 / Т.М. Євменова. – К., 2015. – 176 с.
69. Ємельянов В.М. Політична корупція в сучасній Україні / В.М. Ємельянов, Д.А. Степанюк // Політичні науки. Наукові праці. – Т. 93. – Вип. 80. – С. 72-75.
70. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / С. Жижек. – М.: «Художественный журнал», 1999. – 238 с.
71. Жижек С. Погляд скоса: вступ до Лакана крізь популярну культуру / С. Жижек [наук. ред. О.М. Лозинський], [пер. з англ. М.А. Тсомпаніс,

- С.А. Антонюк]. – Львів: «Каменяр», 2007. – 198 с.
72. Жижек С. 13 опытов о Ленине / С. Жижек [пер. с англ. А. Смирнова], [вед. ред. А. Иванов]. – М.: «Ад Маргинем», 2003. – 254 с.
  73. Жулай В.Д. Конфлікт моральної та естетичної мотивації в генезі творчої особистості [текст]: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.07 [Електронний ресурс] / В.Д. Жулай (Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України). – К., 2006. – 160 арк. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/241783.html>
  74. Задорожній С.А. Механізми запобігання та протидії корупції в органах місцевої влади [текст]: дис. ... канд. наук з державного управління [Електронний ресурс]. – К., 2016. – 251 арк.– Режим доступу: https://www.nung.edu.ua/files/attachments/zadorozhnyy_dis.pdf
  75. Закон України «Про боротьбу з корупцією»: №356/95-ВР від 05.10.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/356/95-вр/print1435308261699846>
  76. Закон України «Про державну службу»: № 889-VIII від 10 грудня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/889-19/print1477636467386517>
  77. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції»: №3206-VI від 07.04.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3206-17/print1435308261699846>
  78. Закон України «Про запобігання корупції»: №77-VIII від 28.12.2014 р. // Відомості Верховної Ради, 2014, №49. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print1435308261699846>
  79. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»: №3341-XII від 30.06.1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3341-12/print1435308261699846>
  80. Залізний закон олігархії [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Залізний_закон_олігархії
  81. Зелінська Т.М. Амбівалентність особистості: Теорія, діагностика і психокорекція [Електронний ресурс] / Т.М. Зелінська. – Київ: Вид-во «Каравела», 2016. – 256 с. – Режим доступу:

<http://westudents.com.ua/glavy/75096-21-kontseptualzatsya-fenomenu-ambivalentnost-sotsalnih-ustanovok-osobistost.html>

82. Змерзла Т.І. Типологія організаційної культури / Т.І. Змерзла // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія Економічні науки. – Вип. 5. – Частина 2, 2014. – Херсон: Вид-во Херсонського державного університету. – С. 99-102.
83. Знак К.О. Порівняльний аналіз методичних підходів до діагностування корпоративної культури та перспективи їх використання на підприємствах машинобудівної галузі [Електронний ресурс] / К.О. Знак // Бізнесінформ. – №11, 2012. – С. 270-272. – Режим доступу: www.business-inform.net
84. Знаков В.В. Методика исследования макиавеллизма личности / [сост. В.В. Знаков]. – М.: Смысл, 2001. – 20 с.
85. Зомбарт В. Буржуа: этюды по истории духовного развития современного экономического человека / В. Зомбарт [пер. с нем. Ин-т социологии]. – М.: Наука, 2005. – 443 с.
86. Іванюк І.Я. Становлення ідентичності особистості в контексті зарубіжної психології [Електронний ресурс] / І.Я. Іванюк. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/189>
87. Інге Амундсена. Політична корупція [Електронний ресурс] / Амундсена Інге. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download%3Fdoi%3D10.1.1.112.1429%26rep%3Drep1%26type%3Dpdf>
88. Індекс сприйняття корупції [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index&usg=ALkJrhjvWxriiruvFz6KNOBVAndUkYhyLA
89. Использование пакета Statistica 5.0 для статистической обработки опытных данных: Методические указания для дипломного проектирования для студентов лесного факультета ... / [сост. С.В. Кабанов]. – Саратов: Изд. Саратовского гос. ун-та им. М.И. Вавилова, 2001. – 42 с.
90. История средних веков: учеб. для вузов по спец. «История». В 2-х т. / Л.М. Брагина, Ю.М. Сапрыкин, А.С. Чистозвонов и др. [под ред. З.В. Удальцовой, С.П. Карпова]. – Т.1. – М.: Высш. школа, 1991. – 400

- с.
91. История средних веков: учеб. для вузов по спец. «История». В 2-х т. / Л.М. Брагина, Е.В. Гутнова, С.П. Карпов и др. [под ред. З.В. Удальцовой, С.П. Карпова]. – Т. 2. – М.: Высш. школа, 1990. – 495 с.
  92. Капідінова С.Б. Толерантність як чинник розвитку культури міжетнічних відносин студентів [текст]: дис. ... канд. псих. наук. 19.00.05 / С.Б. Капідінова. – К., 2015. – 180 с.
  93. Карамушка Л.М., Шевченко А.М. Організаційна культура загальноосвітніх навчальних закладів: науково-методичний посібник / Л.М. Карамушка, А.М. Шевченко. – Біла Церква : КОПОПК. – 2013. – 104 с.
  94. Карпенко О.Г. Політична корупція в умовах сучасної демократії [Електронний ресурс] / О.Г. Карпенко, Е.М. Давиденко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Politologia/63182.doc.htm
  95. Келман Г. Санкціоновані винищення / Герберт Келман, Лі Гамільтон; [пер. з англ. Ілони Тижбір] // Політична психологія: науковий збірник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 183-190.
  96. Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить [Електронний ресурс] / Дж. Кэмпбелл. – София, 256 с. – Режим доступу: www.koob.ru
  97. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой [Електронний ресурс] / Дж. Кэмпбелл. – Режим доступу: [http://www.gramotey.com/?open_](http://www.gramotey.com/?open_file=1269085587#ТОС_id4389795)
  98. [file=1269085587#ТОС_id4389795](http://www.gramotey.com/?open_file=1269085587#ТОС_id4389795)
  99. Киричук О. Основи психології [Електронний ресурс] / О.Киричук. – К.: Либідь, 2006. – 632 с. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/16520205/psihologiya/sposterezhennya>
  100. Кіржецький Ю.І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні / Ю.І. Кіржецький. – Львів: Ліга Прес, 2013. – 198 с.
  101. Клименко Д. Політична корупція в державному управлінні: наукові дефініції [Електронний ресурс] / Д. Клименко // Демократичне врядування. Науковий вісник, 2010. – Випуск №5. – Режим доступу: <http://lvivacademy.com/visnik5/fail/+Klymenko.pdf>
  102. Книженко О.О. До питання кримінальної відповідальності за незаконне збагачення / [О.О. Книженко] // Профілактика корупційних правопорушень: науково-практична конференція, 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна,

2015. – 357 с. – С.90-95.

103. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство зі змінами та доповненнями на 1 березня 2010 року. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 206 с.
104. Колодій А. «Олігархи» й «олігархія» : зміст понять та українська політична дійсність / А. Колодій // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Вип. 19. – С.31–35.
105. Комінко С.Б., Кучер Г.В. Кращі методи психодіагностики: Навч. посібник / С.Б. Комінко, Г.В. Кучер. – Тернопіль: Карт-бланш, 2005. – 406 с.
106. Конвенція про корупцію у контексті кримінального права, ETS 173. [Електронний ресурс]. – Страсбург (27.01.1999). – Режим доступу: http://zakon.lिकासoft.com.ua/index.php?option=com_lica&p=0&base=1&menu=85139&u=1&type=1&view=text
107. Конвенція про кримінальну відповідальність за корупцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://conventions.coe.int/treaty/Commun/QueVoulezVous.asp%3FNT%3D173%26CL%3DENG&usg=ALkJrhifJusxdfspo-jOmOg39mWYFchUYw
108. Корнилова Т.В. Методологические основы психологи / Т.В.Корнилова, С.Д.Смирнов. – СПб: Питер, 2006. – 320 с.
109. Корнилова Т.В. Экспериментальная психология: Теория и методы: Учебник для вузов / Т.В. Корнилова. – М.: Аспект Пресс, 2002.– 381 с.
110. Короткий оксфордський політичний словник / [за ред. І. Макліна, А. Макмілана], [пер. з англ. В.Сидоров, Д.Тарашук, П.Тарашук та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
111. Корупція в оцінках державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: методичний посібник / [укл. О.К. Міхєєва, І.В. Костенко]. – Донецьк: ДОЦППК, 2013. – 50 с.
112. Корупція: проблеми, сутність, боротьба. Бібліографічний покажчик з фондів Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки (22 лютого 2008 року) / [без автора]. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.
113. Корупція: теоретико-методологічні засади дослідження / [кер. авт. кол. доц. І.О. Ревак]. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 220 с.

114. Корупція в оцінках державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: методичний посібник / [укл. О.К. Міхеєва, І.В. Костенко]. – Донецьк: ДООЦППК, 2013. – 50 с.
115. Корупція та відповідальність за корупційні дії: Навчально-методичний посібник / За заг. ред. проф. К.М. Левківського. – Львів: Астролябія, 2009. – 160 с.
116. Криміналістика: Підручник / [кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.], [за ред. проф. В.Ю. Шепітька]. – 4-е вид. перероб. і доп. – Харків: Право, 2008. – 464 с.
117. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін. [за ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка]. – 3-тє вид. пер. та доп. – К.: Атіка, 2009. – 744 с.
118. Крос-культурная психология. Исследования и применение / [Дж. В. Берри, Айр Х. Пуртинга, Маршалл Х. Сигалл, Пьер Р. Дасен], [пер. с англ.]. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2007. – 560 с.
119. Крулехт М.В. Экспертные оценки в образовании / М.В. Крулехт, І.В. Тельнюк. – М.: Академия, 2002. – 112 с.
120. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукових досліджень / О.В. Крушельницька. – К.: Кондор, 2008. – 190 с.
121. Кузовков Ю.В. Мировая история коррупции / Ю.В. Кузовков. – В 2 т. – М.: Анима-Пресс, 2010. – Т.1. – 137 с.
122. Кузовков Ю.В. Мировая история коррупции / Ю.В. Кузовков. – В 2 т. – М.: Анима-Пресс, 2010. – Т. 2. – 488 с.
123. Курс криминології. Особлива частина: Підручник / М.В. Корнієнко, Б.В. Романюк, І.М. Мельник та ін. [за заг. ред. О.М. Джужи]. – У 2 кн.– К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
124. Лазаренко С.Ж. Політико-правові та соціальні передумови корупції в органах державної влади. 2015 [Електронний ресурс] / [С.Ж. Лазаренко, К. Бабенко]. – Режим доступу: <http://kaas.gov.ua/law-library/articles/b/298-politiko-pravovi-ta-sotsialni-peredumovi-koruptsiji-v-organakh-derzhavnoji-vladi.html>
125. Лазаренко С.Ж. Корупція в системі вищої освіти: сутність, причини та наслідки [Електронний ресурс] / [С. Лазаренко, К. Бабенко]. – Режим доступу: <http://kaas.gov.ua/law-library/articles/b/560-koruptsiya-v-sistemi-vishchoji-osviti-sutnist-prichini-ta-naslidki.html>

126. Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – 7 вид. – К.: Вікар, 2005. – 485 с.
127. Латинско-русский словарь / [сост. А.М. Малинин]. – М.: Гос. изд. Иностранных и национальных словарей, 1952. – 764 с.
128. Леви-Стросс К. Структурализм и экология [Електронний ресурс] / К. Леви-Стросс. – Режим доступу: <http://www.philosophy.ru/library/lc/eco.html>
129. Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (31 травня 2013 р.). – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 360 с.
130. Лесны И. О недугах сильных мира сего. Исторические очерки. (Властины мира глазами невролога) / И.Лесны [пер. с чеш., вступ. стат. Н.Я. Купцовой]. – В 2 ч., ч. 1. – Прага: «Графити», 1990. – 182 с.
131. Леонтьев А.Н. Методологические тетради. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2004. – С. 178-253.
132. Лісовицький В.М. Історія економічних вчень: Навч. посіб. / В.М. Лісовицький. – К.: «Центр навчальної літератури», 2004. – 220 с.
133. Лозинський О.М. Економічна психологія в аналізі психологічних аспектів фінансових криз / О.М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – IV/1, січень, 2015. – С. 168-177.
134. Лозинський О.М. Живі архетипи: навчальні матеріали з політичної психології [Електронний ресурс] / О.М. Лозинський. – Львів: ВЦ ЛНУ, 2002. – 98 с. – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/arhetupu/arh.doc>
135. Лозинський О.М. Контрольність як інтегративна передумова свободи // Політична психологія: науковий збірник / О.М. Лозинський. – Львів: ВЦ Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – С. 247-253.
136. Лозинський О.М. Коррупционные психологические тенденции в политической и корпоративной культуре граждан Украины и Польши [Електронний ресурс] / О.М. Лозинський // Журнал «Научный диалог». Серия «Психология. Педагогика». – № 3 (27). Март,

2014. – С.73-85. – Режим доступу: <http://www.nauka-dialog.ru/archiv>
137. Лозинський О.М. Корупційні дії в світлі соціально-психологічних теорій / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Серія психологічна. Збірник наук. праць. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 2. – С. 208-221.
138. Лозинський О.М. Корупційна діяльність та її соціально-психологічні аспекти / О.М. Лозинський // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез IV-ої Міжнародної наук.-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 125-129.
139. Лозинський О.М. «Корупційний етикет» як неформальна нормативна система суспільних стосунків / О.М. Лозинський // Форум молодих науковців Львівщини. Збірник тез конференції: 22 травня 2011 року. – У 3-х частинах. – Ч.1. – Львів: Тріада Плюс, 2011. – С. 65–68.
140. Лозинський О.М. Корупційний «кетман» як рудимент посттоталітаризму / О.М. Лозинський // «Феномен посттоталітарної ментальності: повертаючись до Чеслава Мілоша, Вацлава Гавела, Івана Дзюби». Збірник статей круглого столу. З нагоди Всеукраїнського Дня науки: 24 травня 2012 р. [упор. О.М. Лозинський, І.В. Карівець, О.М. Лосик]. – Львів: Тріада Плюс, 2012. – С. 34-40.
141. Лозинський О.М. Корупційні психологічні тенденції політичної культури громадян України та Польщі / О.М. Лозинський // Основні напрями формування фахівця в умовах ВНЗ системи МВС. Збірник статей звітної конференції факультету психології: 16 травня 2014 р. [упор. З.Р. Кісіль, З.Я. Ковальчук]. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 105 с. – С.56-60.
142. Лозинський О.М. Корупція у контексті політичної культури / О.М. Лозинський // Студії з політичної та соціальної психології. Збірник статей у 4-х ч. – Львів: Ліга Прес, 2013. – Вип. 5. – Ч. 4. – С. 108-114.
143. Лозинський О.М. Мотиваційні конфлікти як психологічний засіб вчинення корупційних правопорушень / О.М. Лозинський // Психологічні аспекти національної безпеки. Збірник тез V-ої Міжн. наук.-практичної конф. – Львів: ВЦ ЛДУВС, 2011. – С. 86-98.
144. Лозинський О.М. Особливості мотиваційної спрямованості українських та польських респондентів у контексті «низової» корупції / О.М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Львів: Ліга Прес, 2014. – Вип. 3. – С. 46-

51.

145. Лозинський О.М. Особливості професіоналізації особистості в умовах корупціогенної політичної культури / О.М. Лозинський // Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства / Збірник тез міжкафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС: 22 березня 2013 р. [упоряд. М.П. Козирєв]. – Львів: Ліга Прес, 2013. – С. 100-102.
146. Лозинський О.М. Політична корупція в ментально-інформаційному вимірі / О.М. Лозинський // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Прикарпатський НУ ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – Вип. 17. – Ч. 1. – С. 90-97.
147. Лозинський О.М. Порівняльний аналіз особливостей корпоративної та політичної культури в Україні та Польщі / О.М. Лозинський // Психологія управлінської діяльності. Збірник науково-методичних праць. Матеріали науково-методичного семінару на тему: Психолого-педагогічні форми і методи управління навчально-виховним процесом [упоряд. Л.Й. Гуменюк, Н.А. Карпенко]. – Львів: Ліга Прес, 2014. – Вип. 1. – С. 88-94.
148. Лозинський О.М. Протидія службовим зловживанням як чинник покращення іміджу ОВС / О.М. Лозинський // Матеріали Круглого столу «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві». – Львів: Ліга-Прес, 2011. – С. 63-65.
149. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних дій в світлі соціально-психологічних теорій / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірник наук. праць. Серія психологічна. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2010. – С. 39-52.
150. Лозинський О.М. Психологічні аспекти корупційних тенденцій у контексті політичної культури / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірник наук. праць. Серія психологічна. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 1. – С. 353-362.
151. Лозинський О.М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток стародавніх Афін та Риму / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірник наук. праць. Серія психологічна. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 2. – С. 41-53.

152. Лозинський О.М. Психологічні засоби політичної корупції у формуванні феодальних відносин та абсолютизму / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірник наук. праць. Серія психологічна [гол. ред. В.В. Середа]. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 1. – С. 242-252.
153. Лозинський О.М. Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури / О.М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління. Збірник статей. – Львів: Ліга Прес, 2013. – Вип. 1. – С. 96-106.
154. Лозинський О.М. Психологічні особливості політичної корупції у контексті посттоталітаризму / О.М. Лозинський // Збірник наук. праць Прикарпатського НУ ім. В. Стефаника. Серія: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: В-во Прикарпатського НУ, 2012. – Вип. 17. – Ч. 2. – С. 86-94.
155. Лозинський О.М. Психологічні та соціальні умови подолання політичної корупції / О.М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – Україна, Львів, 2014. – Вип. VII. – С.114-131.
156. Лозинський О.М. Психологічні чинники політичної корупції у підходах структуралізму / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірн. наук. праць. Серія психологічна. – Львів: ВЦ ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (2). – С. 35-45.
157. Лозинський О.М. Психологічний аналіз економічних технологій політичної корупції / О.М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – Вип. V, квітень, 2015. – С. 44-56.
158. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.
159. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. Видання друге, доповнене. – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2017. – 368 с.
160. Лозинський О.М. Соціальні та економічні ризики від олігархізації в пострадянських державах / О.М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління: Науковий журнал. – Вип. VI, 2015. – С. 50-63.
161. Лозинський О.М. Соціально-психологічні аспекти корупції та лобізму / О.М. Лозинський // Політична психологія: навчальний посіб-

- ник. Видання третє, доповнене, виправлене. – Львів: ЛівДУВС, 2011. – С. 63-69.
162. Лозинський О.М. Соціально-психологічні передумови посадових правопорушень / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірник наук. праць. Серія психологічна. [гол. ред. М.Й. Варій]. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – Вип.2. – С. 96-109.
163. Лозинський О.М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупціогенної політичної культури / О.М. Лозинський // Наук. вісник ЛьвДУВС. Збірник наук. праць. Серія психологічна [Гол. редактор В.В. Середа]. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 2. – С. 208-220.
164. Лозинський О.М. Ставлення громадян до політичної корупції у психологічних підходах Е. Еріксона та Р. Кегана / О.М. Лозинський // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 6 (20). – С. 122-134.
165. Люлько С.П. Реформування органів прокуратури як передумова ефективного запобігання та протидії корупції / С.П. Люлько // Профілактика корупційних правопорушень: наук.-практ. конф., 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С.166-170.
166. Майборода Р.Є. Статистичний аналіз даних за допомогою пакета STATISTICA : Навчальний посібник / Р.Є. Майборода, О.В. Сугакова. – К.: Видавнича лабораторія радіофізичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка, 2012. – 65 с.
167. Макарин А.В. Бюрократия в системе политической власти / А.В. Макарин. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2000. – 156 с.
168. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / В.С. Макарчук. – Вид. 6, доп. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.
169. Матчук В. Бутафорія боротьби з корупцією в Україні. Ще одне підтвердження (18.01.2012) [Електронний ресурс] / В. Матчук. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/01/18/6914888/>
170. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу [перевод. с англ.

- А.М. Татлыбаевой]. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
171. Мاستицкий С.Э. Методическое пособие по использованию программы STATISTICA по обработке данных биологических исследований / С.Э. Мاستицкий. – Минск: РУП «Институт рыбного хозяйства», 2009. – 79 с.
172. Матвійчук К.А. Особливості тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] / К.А. Матвійчук // VII Міжнародна науч.-практ. конференція «Наука в інформаційному просторі»: 29-30 вересня 2011 г. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/20110929/ek_matvij.php
173. Медведєв В.С. Кримінальна психологія: Підручник / В.С. Медведєв. – К.: Атіка, 2004. – 368 с.
174. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Монографія / М.І. Мельник. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
175. Мельникова В.І. Національна економіка. Навч. посібник [Електронний ресурс] / [В.І. Мельникова, О.П. Мельникова, Т.В. Сідлярчук, І.Ю. Тур та ін.]. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 248 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15800119/ekonomika/tinova_ekonomika_struktura_priroda_viniknennya
176. Методичні вказівки до виконання практичних занять з дисципліни «Організаційна культура» (для студентів 5 курсу денної форми навчання спеціальності «Менеджмент організацій і адміністрування» / [уклад. С.О. Гайдученко]. Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ, 2015. – 75 с.
177. Мілер В. Звичая корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна [пер. з англ.]. – К.: К.І.С., 2004. – 328 с.
178. Милош Ч. Поработенный разум / Ч.Милош. – СПб.: Алетея, 2003. – 278 с.
179. Минна Р. Мафия против закона / Р. Минна [пер. с ит.], [под. ред. Ф.М.Решетникова]. – М.: Прогресс, 1988. – 344 с.
180. Міщенко С. В українському законодавстві мусить з'явитися нове поняття «політична корупція» (05.12.2006) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intellect.org.ua/index.php?lang=u&material_id=43704&theme_id=7223

181. Мкртчян Г.А. Психология экспертной деятельности в образовании: Теория. Методология. Практика / Г.А. Мкртчян. – Новгород: НГЦ, 2002. – 182 с.
182. Мурадян О.С. Подвійні ціннісні стандарти у сприйнятті суспільством корупційних практик: соціологічний аналіз / О.С. Мурадян // Профілактика корупційних правопорушень: наук.-практ. конференція, 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С.188-193.
183. Мхитарян С.В. Практикум по дисциплине «Маркетинговые исследования рынка с использованием ППП Statistica» / С.В. Мхитарян. – М.: Моск. гос. ун-т экономики, статистики и информатики, 2009. – 50 с.
184. Мясоед П.А. Системно-деятельностный подход в психологии развития / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С.90-100.
185. Невмержицький Є.В. Правові проблеми боротьби з економічною злочинністю і корупцією: Навч. посіб. [Електронний ресурс] / Є.В. Невмержицький. – К.: АПСВ, 2005. – 415 с. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/kruminologiuua/458-nevmersh/7567-2----.html>
186. Незаконные методы бизнеса / [сост. Д.А. Боровик, С.Л. Прохоров, С.Н. Палатченко, А.А. Ягудин]. – I т. – К.: «А-ДЕПТ», 2007. – 240 с.
187. Никитин А.А. Экономическая психология: учеб.-метод. Пособие для студ. спец. «Национальная экономика и экономическая безопасность» очно-заочной формы обучения [Електронний ресурс] / [сост. А.А. Никитин];– Пермь: Изд. Перм. гос. ун-та, 2009. – 130 с. – Режим доступу: <http://window.edu.ru/library/pdf2txt/233/69233/43966/page1>
188. Никишина В.Б., Петраш Е.А. Методика исследования личностной идентичности: методология и технология стандартизации / В.Б. Никишина, Е.А. Петраш // Научные ведомости. Серия гуманитарные науки. 2014. – №6 (177). – Вып. 21. – С. 254-261.
189. Николь Г. Персонализм и стратегия сохранения власти в полуавторитарных режимах / Г. Николь [под ред. Й. Поллака, Ф. Загера, У. Сарцинелли, А. Циммер]. Политика и личность. – Харьков: Гуманитарный Центр, 2012. – 288 с. – С. 247-259.
190. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. / Ф. Ницше [сост., ред., автор примеч. К.А. Свасьян], [пер. с нем. Ю.М. Антоновского, Н. Полилова,

- К.А. Свасьяна, В.А. Флеровой]. – Том. 2. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
191. Новіков В. Культура України з точки зору концепції Лоуренса Харрісона [Електронний ресурс] / В. Новіков. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/05/6/6988397/>
192. Овчаренко О.М. Деякі питання запобігання корупції в судовій системі України / [О.М. Овчаренко] // Профілактика корупційних правопорушень: наук.-практ. конференція, 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С.198-205.
193. Одайник В. Психология политики: Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга [Текст] / В. Одайник; пер. К. Бутырин. – СПб. : Ювента, 1996. – 382 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novsu.ru/npe/files/um/1412/bg/shell/arh/mono/Одайник%20В.%20Психология%20политики.%20Политические%20и%20социальные%20идеи%20К.Г.Юнга.htm>
194. Олігархія // Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вузів / [упоряд. В.П. Горбатенко, А.Г. Саприкіна], [ред. Ю.С. Шемшученко, В.Д. Бабкіна]. – К.: НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; вид-во Генеза, 1997. – 395 с.
195. Олігархія [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Олігархія>
196. Ольшанский Д.В. Основы политической психологии / Д.В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 496 с.
197. Опросник ДУМЭОЛП – диагностика уровня морально-этической ответственности личности [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://diploma.at.ua/publ/socialnaja_zrelost/oprosnik_dumeholp_diagnostika_urovnja_moralno_ehticheskoy_otvetstvennosti_lichnosti/2-1-0-22
198. Оруэлл Дж. «1984» / Дж.Оруэлл. Пер. В.П. Голышев. – М.: Прогресс, 1989. – 56 с.
199. Пасхавер О.Й. Світовий досвід для України : взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / [О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеєва]. – К. : Центр економічного розвитку, 2007. – 68 с.
200. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон [пер. с англ. М.С.Жамкочьян], [под. ред. В.С.Магуна]. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 607 с.

201. Перепадя О. Корупція в судах: а що за нею? [Електронний ресурс] / О. Перепадя. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/04/6/6083477/>
202. Петровский А.В. От поступка к характеру / А.В. Петровский – М.: Знание, 1963. – 32 с.
203. Пірен М.І. Основи політичної психології: Навчальний посібник / М.І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.
204. Політична корупція [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу:
http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Political_corruption
205. Політична корупція перехідної доби / [пер. з англ. Т. Гарастович, С. Гарастович], [за ред. С. Коткіна, А. Шайо]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 440 с.
206. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії / [без автора]. Інформаційно-аналітичні матеріали (27.11.2009) – К.: Центр Разумкова, 2009. – 90 с.
207. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії. Аналітична доповідь Центру Разумкова [Електронний ресурс] / [без автора]. Національна безпека і оборона. – №7 (111) 2009. – Режим доступу:
http://www.uceps.org/ukr/files/category_journal/NSD111_ukr.pdf
208. Політична корупція в умовах сучасної демократії [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу:
http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=7787
209. Політичний словник / [за ред. проф. Б.М. Пономаренка]. Вид. друге. – К.: Державне вид-во політичної літератури УРСР, 1959. – 676с.
210. Поліщук С.А. Методичний довідник з психодіагностики: Навчально-методичний посібник / С.А. Поліщук. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2009. – 442 с. – С. 324-328.
211. Политика и личность / [под ред. Й. Поллака, Ф. Загера, У. Сарцинелли, А. Циммер], [перевод с нем. С.С. Димитрова]. – Х.: Гуманитарный Центр, 2012. – 288 с.
212. Полулях І. Головні економічні теорії / І. Полулях. – Львів: [без видавництва], 2015. – 156 с.
213. Порта Д. Брудні обладки: учасники, ресурси та механізми полі-

- тичної корупції / Д. Порта, А. Ванучі [пер. з англ. С.Кокізіюка]. – К.: «К.І.С.», 2006. – 302 с.
214. Поступок [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=695>
215. Правдивець Н.О. Теоретична модель феномену ідентичності особистості [Електронний ресурс] / Н.О. Правдивець. – Режим доступу: file:///D:/Downloads/appsuh_2010_1_27_22.pdf
216. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / [відп. ред. В.О. Васютинський]. – К. : ДОК-К, 1997. – 164 с.
217. Психологические тесты / [под ред. А.А. Карелина]. В 2 т. – Т.1. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2003. – 312 с.
218. Психология мотиваций и эмоций / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, М.В. Фаликман]. – М.: ЧеРо, МПСИ, Омега-Л, 2006. – 752 с.
219. Психологические истоки становления тоталитарного режима [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: <http://psiholo.ru/history-psych/psixologicheskie-istoki-stanovleniya-totalitarnogo-rezhima.html>
220. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия / Д.Я. Райгородский. – Т. 2. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1999. – 576 с.
221. Райкрофт Ч. Краткий словарь психоанализа / Ч. Райкрофт [пер. с англ. Л.В. Топоровой, С.В. Воронина, И.Н. Гвоздева], [под ред. С.М. Черкасова]. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. – 288 с.
222. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел [пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 759 с.
223. Рейтерович І.В. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики [Електронний ресурс] / І.В. Рейтерович. «Державне управління: удосконалення та розвиток». – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=285>
224. Рейтинг корупції Е&У: Україна на першому місці серед 41 країни. 10.04.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/14730211-reyting_korupts_e_u_ukra_na_na_pershomu_m_sts_sered_41_kra_ni.htm
225. Реннер А.Г. Корреляционно-регрессивный анализ. Методические указания к лабораторному практикуму / А.Г. Реннер, Г.Г. Аралбаева,

- О.А. Зиновьева. – Оренбург: Изд-во Оренбургского гос. университета, 2002. – 26 с.
226. Родлер К. Управление в организациях. Психология труда и организационная психология / К. Родлер, Э. Кирхлер [пер. с нем.]. – Т. 2. – Х. : Гуманитарный центр, 2003. – 128 с.
227. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії [за заг. ред. В.О. Татенка]. – К.: Ли-бідь, 2006. – С. 11-36.
228. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт [пер. с англ. В. В. Румынского], [под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна]. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
229. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / С. Роуз-Екерман [пер. з англ. С. Кокізіюка, Р. Ткачука]. – К.: «К.І.С», 2004. – 296 с.
230. Решетников М. Психология коррупции: утопия и антиутопия / М. Решетников. – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 2008. – 136 с.
231. Рыбников В.В. Психологические особенности совершения должностных преступлений сотрудниками милиции [Электронный ресурс] / В.В. Рыбников, Е.А. Останкович. – Режим доступа: <http://allpravo.ya1.ru/?p=3837>
232. Розтрата [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Embezzlement&usg=ALkJrhg0me49ittiQqG1zTlnrv4J3kOJrg
233. Румянцева Е.Е. Коррупция как противоположность демократии / Е.Е. Румянцева // Научный эксперт. – 2008. – № 12. – С. 60-70.
234. Савич І. Підходи до класифікації толерантності в політичній сфері [Електронний ресурс] / Інна Савич // Український науковий журнал «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації». – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/105>
235. Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник / М.В. Салтевський. – У 2-х ч. – Ч. 2. – Харків: Консум, 2001. – 528 с.
236. Сатаров Г.А. Диагностика Российской коррупции: социологический анализ [Электронный ресурс] / Г.А. Сатаров // «Право и безопас-

- ность». – №2-3 (3-4). Листопад 2002. – Режим доступу: http://www.dpr.ru/pravo/pravo_3_15.htm
237. Свята Інквізиція [Електронний ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Свята_Інквізиція
238. Сербинович Л. Ю. Управление организационной культурой: учебное пособие [Електронний ресурс] / Л. Ю. Сербинович. – Ростов н/Д : ФГБОУ ВПО РГУПС, 2013. – 90 с. – Режим доступу: <http://um.co.ua/3/3-4/3-4027.html>
239. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: ООО «Речь», 2000. – 350 с.
240. Синецька Л.Р. Психологічні механізми конформної поведінки учасників ухвалення групових політичних рішень [текст]: дис. ... канд. псих. наук. 19.00.11 / Л.Р. Синецька. – К., 2015. – 143 с.
241. Синявська О.Ю. Чи готові харків'яни відмовитись від корупції? Результати соціологічного моніторингу корупції серед мешканців м. Харкова 2013-2014 років / О.Ю. Синявська, О.О. Сердюк // Профілактика корупційних правопорушень: наук.-практична конференція, 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С.253-258.
242. Скифский И.С. Детерминанты коррупционной преступности (по материалам судебной практики Тюменской области) [Електронний ресурс] / И.С. Скифский. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=15180293>
243. Слюсаревський М.М. Методологічна ситуація у психологічній науці і перспективи соціальної психології / М.М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – Вип. 10 (13). – К.; Міленіум, 2005. – С. 3–13.
244. Снегирёва Т.В. Социально-психологические аспекты анализа поступка как единицы поведения. [Електронний ресурс] / Т.В. Снегирёва. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/18_DSN_2011/Psihologia/3_89770.doc.htm
245. Соловйова А.С. Витоки теорії авторитарної особистості у зарубіжній політичній науці (30-70-і рр. ХХ ст.) [Електронний ресурс] / А.С. Соловйова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_NNP_2009/Politologia/49534.doc.htm

246. Социальные установки [Электронный ресурс] / [Без автора]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/sarjv01/txt04.htm>
247. Статистические методы анализа экспертных оценок / [за ред. Т.В. Рябушкина]. – М.: МГУ, 1977. – 384 с.
248. Стратегія комунікації у сфері запобігання та протидії корупції. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2017 р. № 576-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250225713>
249. Субботин В. Отклоняющееся поведение в организациях: как с этим бороться? [Электронный ресурс] / В. Субботин. – Режим доступа: <http://www.e-executive.ru/community/articles/683381/>
250. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 г. / П.А. Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 688 с.
251. Сухих Е.С. Толерантность: психологическое содержание и личностные факторы / Е.С. Сухих // Человек. Сообщество. Управление. – №4/2005. – С. 66-77.
252. Сучасна політична філософія: Антологія / [упоряд. Я. Кіш], [пер. з англ. О. Коваленко, Л. Малець, Л. Тарахан]. – К.: Основи, 1998. – 575 с.
253. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології [Електронний ресурс] / В.О. Татенко [за заг. ред. В.О. Татенка] // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К.: Либідь, 2006. – С. 316-358 / В.О. Татенко. Режим доступу: http://pidruchniki.com/13590421/psihologiya/tatenko_subyektno-vchinkova_paradigma_suchasniy_psihologiyi#108
254. Тест-опросник самоотношения [Электронный ресурс] / В.В. Столин, С.Р. Пантелеев. – Режим доступа: <http://psylist.net/praktikum/00111.htm>
255. Ткаченко В.Г. Экономическая безопасность Украины в условиях рыночных трансформационных процессов / [под ред. В.Г. Ткаченко, В.И. Богачева]. – Ровеньки-Луганск: Наука, 2007. – 330 с.
256. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т.М.Титаренко, О.М. Кочубейник, К.О. Черемних. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.
257. Туленков М.В. Сучасні теорії менеджменту: навч. посібник /

- М.В. Туленков. – К.: Каравелла, 2007. – 304 с.
258. Українська радянська енциклопедія. – Т.7. – К.: Головна редакція УРЕ, «Жовтень», 1962. – 576 с.
259. Файер Д.А. Економічний характер корупції та її вплив на тінізацію фінансових потоків / [Д.А. Файер] // Профілактика корупційних правопорушень: науково-практична конференція, 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С. 299-302.
260. Ференц Б. Реформи в Грузії: міфи та реальність (17.04.2012). [Електронний ресурс] / Б. Ференц. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/17/6962851/>
261. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. – СПб.: Ювента, 1999. – 237 с.
262. Філіппов С.О. Антикорупційна стійкість особистості (в контексті дослідження суб'єктивної детермінації транскордонної злочинності) / С.О. Філіппов // Профілактика корупційних правопорушень. Збірник тез доповідей наук.-практ. конф.: 7 квітня 2015 р. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С. 302-308.
263. Франкл В. Поиски смысла жизни и логотерапия [Електронний ресурс] / В. Франкл – М.: Прогресс, 1990. – 196 с. – Режим доступу: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/73728/4bd94f792658f573bf5068a5939b5c6e.pdf?sequence=1>
264. Фрейд З. Я и Оно / З. Фрейд. – М.; Харків: ЭКСМО-ПРЕСС; ФОЛИО, 1998. – 1039 с.
265. Фрейджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 865 с.
266. Фромм Э. Бегство от свободы [Електронний ресурс] / Э. Фромм. – Режим доступу: <http://lib.ru/PSIHO/FROMM/fromm02.txt>
267. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Електронний ресурс] / М. Фуко [под ред. И. Борисовой], [пер. с франц. В. Наумова.]. – М.: «Ad Marginem», 1999. – 477 с. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php
268. Федоров А.П. Греческая трагедия. Лекция / А.П. Федоров. – М.: Изд-во Московского университета, 1960. – 70 с.
269. Хавронюк М. Навіщо така держава? [Електронний ресурс] / М. Хавронюк, Т. Печончик. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/>

com.ua/articles/2012/05/16/6964452/

270. Харрисон Л. Главная истина либерализма / Л. Харрисон. – М.: Новое издательство, 2008. – 279 с.
271. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры / Й. Хейзинга [пер., сост. и вступ. ст. Д.В. Сильвестрова], [коммент. Д. Э. Харитоновича]. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
272. Хомик В. Розвиток ідентичності й агресивний лексикон [Електронний ресурс] / В. Хомик, І. Філіпова // Східноєвропейський журнал психолінгвістики. – Вип. 1. – Луцьк: ВЦ Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 2014. – С. 97-106. – Режим доступу: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/4233/1/Homyk.pdf>
273. Хомик В. Психологічні аспекти проблеми життєвого шляху особистості [Електронний ресурс] / В. Хомик. – Режим доступу: <http://www.inforum.in.ua/conferences/16/25/170>
274. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза / К. Хорни [пер. с англ. В. Светлова]. – М. : Академический Проект, 2008. – 224 с.
275. Храмцов О.М. Перевищення влади або службових повноважень як насильницький корупційний злочин / О.М. Храмцов // Профілактика корупційних правопорушень: наук.-практ. конф., 7 квітня 2015 р., м. Харків: Збірник тез доповідей. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 357 с. – С.308-314.
276. Хурчак А.Е. Психологічні особливості амбівалентності атитюдів у юнацькому віці: дис. ... канд. псих. наук. 19.00.07 / А.Е. Хурчак. – К., 2004. – 189 с.
277. Цурковський Я.І. Інтегральна методика психологічного дослідження та її теоретичне обґрунтування / Я.І. Цурковський // Політична психологія: науковий збірник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 229-236.
278. Цурковський Я.І. Застосування теорії психічної контрольності в експериментальній практиці / Я.І. Цурковський // Політична психологія: науковий збірник. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 237-239.
279. Чуклинов А.Е. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции: специализированный учебный курс

- [Электронный ресурс] / А.Е. Чуклинов [под ред. доц. Е.В. Кобзевой]. – Саратов: Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции, 2004. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z663_page_4.html
280. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Э.Х. Шейн [под ред. В.А. Спивака], [пер. с англ.]. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.
281. Щапошник Д.О. Психологічні детермінанти самоєфективності особистості / Д.О. Щапошник // Вісник Харківського національного університету: серія психологічна. – №985. 2011. – С. 37-40.
282. Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самоэффективности Р.Шварцера и М.Ерусалема // Иностранная психология. – 1996. – №7. – С. 71-77.
283. Шестопал Е.Б. Политическая психология: Учебник для вузов / Е.Б. Шестопал. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 448 с.
284. Щербина С. Таблиця ділення, або як робиться корупція (10.04.2012) // [Электронный ресурс] / С.Щербина. – Режим доступа: <http://www.epravda.com.ua/columns/2012/04/10/321178/>
285. Шляхтун П.П. Конституційне право: Словник термінів / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.
286. Що за країна / [без автора] // Контракти: діловий тижневик. – Квітень, 2010. – №13-14. – 14 с.
287. Що таке політична корупція? [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступу: <http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://www.u4.no/themes/political-corruption/introduction.cfm>
288. Эриксон Э. Юность: кризис идентичности / Э. Эриксон [пер. с англ., общ. ред. и предисл. А.В. Толстых]. – М.: «Прогресс», 1996. – 344 с.
289. Юнг К.-Г. Проблемы души нашего времени / К.-Г. Юнг [пер. с нем. А. Боковинова]. – М.: Академический Проект, 2007. – 288 с.
290. Якобсон С.Г. Становление психологических механизмов этической регуляции поведения / С.Г. Якобсон // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – 367 с.
291. Ali A. Determinants of economic corruption: A cross-country comparison. Cato Journalю. [Электронный ресурс] / [А. Ali, S. Hodan]. – Vol. 22. – P. 449-463.– Режим доступа:

- http://faculty.nps.edu/relooney/cato_03_23.pdf
292. Argyris C. *Personality and Organization*, Harper & Row, 1957.
293. Argyris C. *Organizational Learning : a Theory of Action Perspective*, Addison-Wesley, 1978.
294. Chugh D. *Psychology of Corruption* [Электронный ресурс] / [Divyanshi Chugh]. July 25, 2012 – Режим доступа: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2117247
295. *Comparing Political Corruption and Clientelism* [Электронный ресурс] / [Editor J. Kawata]. Editorial Reviews. – Режим доступа: <http://www.amazon.com/Comparing-Political-Corruption-Clientelism-Junichi/dp/0754643565>
296. Dimant E. *The Nature of Corruption: An Interdisciplinary Perspective*. [Электронный ресурс] / [Eugen Dimant]. Discussion Paper No. 2013-59. November 07, 2013 – Режим доступа: <http://www.economics-ejournal.org/economics/discussionpapers/2013-59/file>
297. Eicher T. *Education, corruption, and the distribution of income*. [Электронный ресурс] / [T. Eicher, C. García-Peñalosa, T. van Ypersele]. *J Econ Growth*, pp. 205-231. 2009. – Режим доступа: <http://faculty.washington.edu/te/papers/epry.pdf>
298. Evans B. *The cost of corruption. A discussion paper on corruption, development and the poor* [Электронный ресурс] / [B. Evans]. Teddington, Middlesex: Tearfund. URL: – Режим доступа: <http://www.tearfund.org/webdocs/Website/Campaigning/Policy%20and%20research/The%20cost%20of%20corruption.pdf>
299. Forman N. *Mind Over Money: Mind over money : how to banish your financial headaches and achieve moneysanity* / N. Forman. – Toronto: Doubleday, 1987 – 248 p.
300. Hyslop J. *Political Corruption: Before and After Apartheid* *Journal of Southern African Studies* [Электронный ресурс] / [Jonathan Hyslop]. – Vol. 31, Issue 4, 2005. Published online: 06 Aug. 2006. – P. 773-789. – Режим доступа: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03057070500370555>
301. Kegan R. *The Evolving Self. Problem and Process in Human Development* / R. Kegan. – Cambridge, MA : Harvard University Press,

1982. – 336 p.
302. Kegan R. An everyone culture: becoming a deliberately developmental organization / R. Kegan, L. Lahey, M. Miller. – Boston: Harvard Business Review Press, 2016. – 336 p.
303. Kegan R. Immunity to change: how to overcome it and unlock potential in yourself and your organization / R. Kegan, L. Lahey. – Boston: Harvard Business Press, 2009. – 340 p.
304. Kirchner L. The Psychology of Bribery and Corruption. [Электронный ресурс] / [L. Kirchner]. Oct. 23, 2014. – Режим доступа: <http://www.psmag.com/politics-and-law/psychology-bribery-corruption-fbi-confidential-information-cops-crime-92955>
305. March J.G. Organizations / J.G. March, H.A. Simon. – New York: Wiley, 1958. – 262 p.
306. Masaaki Yokota. Political Clientelism and Democratic Consolidation: Southern European Experiences. [Электронный ресурс] / [Yokota Masaaki]. Prepared for presentation at the 20th IPSA conference, Fukuoka (Japan), July 9-13, 2006. – Режим доступа: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_5445.pdf
307. Morris Stephen D. Corruption and Trust: Theoretical Considerations and Evidence From Mexico [Электронный ресурс] / Stephen D. Morris, Joseph L. Klesner. – Режим доступа: <http://www.vanderbilt.edu/lapop/news/092410a.pdf>
308. Motivational Conflicts [Электронный ресурс] / [без автора]. – Режим доступа: http://www.psywww.com/intropsych/ch09_motivation/motivational_conflicts.html
309. Pamula A. The Social Psychology of Corruption [Электронный ресурс] / [A. Pamula]. August 28, 2015. – Режим доступа: <http://globalanticorruptionblog.com/2015/08/28/the-social-psychology-of-corruption-lack-thereof/>
310. Parkinson S. Parkinson's Law: and other studies in administration [Электронный ресурс] / [S. Parkinson]. – Cambridge-Massachusetts: The Riverside Press. – 48 p. – Режим доступа: <http://sas2.elte.hu/tg/ptorv/Parkinson-s-Law.pdf>
311. Pillay K. The psychology of corruption [Электронный ресурс] / [Kavisha Pillay]. 25 Jun 2013. – Режим доступа:

- <http://www.corruptionwatch.org.za/the-psychology-of-corruption/>
312. Pye L. Political Culture and National Character / [L. Pye] // Social Psychology and Political Behaviour. – Columbus, Ohio, 1971. – P. 86-98.
  313. Rose-Ackerman S. Corruption: a study in political economy / S. Rose-Ackerman. N.Y.: Academic Press, 1978. – 810 p.
  314. Robles-Egea A. Clientelistic Relationships and Political Corruption: The Shortcoming of Democracy [Электронный ресурс] / [Antonio Robles-Egea, José Manuel Aceituno-Montes]. (Andalusia, a study case). Paper presented to Panel “Cooperation boundaries, shifting power”, Session RC37 “Rethinking Political Development”, IPSA XXII World Congress of Political Science, Madrid, July 8 to 12, 2012. – Режим доступа: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_13346.pdf
  315. Rothstein B. Political Corruption and Social Trust [Электронный ресурс] / [Bo Rothstein, Daniel Eek]. An Experimental Approach. – Режим доступа: <http://rss.sagepub.com/content/21/1/81.short>
  316. Simon H. Administrative Behavior: a study of decision-making process in administrative organization / H.A. Simon. (2-nd ed.) – New York: Macmillan, 1957. – 384 p.
  317. Schein E. Organizational Culture and Leadership / Edgar H. Schein. (3-nd ed.)– San Francisco: Jossey-Bass, 1997. – 438 p.
  318. Schein E. Coming to a New Awareness of Organizational Culture [Электронный ресурс] / Edgar H. Schein // Sloan Management Review (1984:Winter). – P. 3.– Режим доступа: https://blog.itu.dk/SFOLF2013/files/2013/03/culture_schein.pdf
  319. Tanzi V. Corruption around the world [Электронный ресурс] / [V. Tanzi] // Causes, consequences, scope, and cures. IMF Staff Papers, 45(5). – P. 559-594. 1998. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/3867585>
  320. The psychology of corruption – defiance of logic or logic at work by Costantine Magavilla [Электронный ресурс] / [L. Kirchner]. – Режим доступа: https://www.magavilla.com/uploads/The_psychology_of_corruption_0609.pdf
  321. Truex R. Corruption, attitudes, and education: Survey evidence from Nepal [Электронный ресурс] / [R. Truex] // World Development. – Volume 39. – P. 1133-1142. 2011. – Режим доступа:

- <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305750X10002202>
322. William L. Can you see the real me? A self-based model of authentic leader and follower development. [Электронный ресурс] / [William L. Gardner, Bruce J. Avolio, Fred Luthans, Douglas R. May, Fred Walumbwa]. – Режим доступа: <http://uwtv.org/files/2013/01/-gardneravolioluthansmaywalumbwa2005.pdf>
323. Zimmerman B. Fighting corruption from below [Электронный ресурс] / [Brigitte Zimmerman]. 2014. – Режим доступа: <http://corruptionresearchnetwork.org/acrn-news/blog/acrn-spotlight-article-fighting-corruption-from-below>

Додаток. Політична корупція в історичному контексті: від Античності до Нового часу

Політична корупція, як специфічна форма відносин суб'єктів влади та решти суспільства, супроводжує людство з архаїчних часів. Історичний період існування людства в умовах владних зловживань незрівнянно триваліший за лічені десятиріччя, від коли задекларовано наміри обмежувати їх.

Політична корупція була присутня у різних суспільно-політичних формаціях, пристосовувалась до все нових і нових умов, на кожному етапі вона розвивала засоби для виживання і досягла в цьому значних результатів. Щоб мати уявлення про сучасну політичну корупцію слід звернути увагу на історію її розвитку, прослідкувати як вона проявлялася в Античності, Середньовіччі, Новому часі, як впливала на хід історії, на розвиток людини, її світогляд.

Досліджуючи історію держав та їх правових систем, ми маємо можливість помітити, що причиною більшості революційних історичних епізодів (бунтів, повстань, переворотів, революцій) були політичні та економічні зловживання влади. Знайомство з політичною історією розкриває методи, якими неодноразово намагались приборкати політичну корупцію, дає можливість оцінити наскільки ці методи були ефективними.

Водночас знайомство з місцем корупції в історії розкриває складну психологічну природу цього асоціального явища, з котрим неможливо боротися лише як з «зовнішнім» злом. Часто ті, хто усували попередню корумповану владу, раніше чи пізніше вдавалися до не менш корумпованих практик, тим самим відтворюючи і продовжуючи існування політичної корупції.

Розуміння історії позбавляє нас зайвих ілюзій і дає усвідомлення складнощів приборкання політичної корупції, котра невід'ємно вплетена в сутність владних відносин.

Історико-психологічні дослідження політичної корупції дають конкретно-історичні приклади того, якими засобами політична корупція оволодівала суспільством, свідомістю та волею людей, якими засобами політичну корупцію намагались приборкувати і що у результаті з цього вийшло.

Нами використано наукові праці Арістотеля, Аквінського Т., Гоббса Т., Зомбарта В., Боннара А., Брагиної Л., Гутнової Е., Марчучка В., Кузовкова Ю., Карпова С., Лановика Б., Матисякевич

З., Матейко Р., Саприкіна Ю., Чистозвонова А. та ін. [6; 7; 22; 23; 85; 89; 91; 121; 122; 126; 168].

Корупція та античний міфологічний світогляд

Прототип корупції (як незаконне, свавільне, корисливе, надмірно жорстоке використання влади) був поширеним явищем з часів первісних та античних суспільств. В мирних умовах формувалася внутрішній порядок співжиття людей (рід, плем'я, етнос, держава): звернення до жерців, вождів, впливових осіб супроводжувалось принесенням дарунків, пожертв, данини. Завдяки такій поведінці виникали патрон-клієнтські взаємовідносини між людьми: одні намагались заручитись підтримкою впливових осіб у вирішенні власних справ, інші посилити свою владу. З розвитком торгових контактів звичай обдаровування володаря, господаря дому (до якого прибували) існував поряд з «законом гостинності». Водночас у стосунках з конкуруючими спільнотами владні зловживання проявлялись у масових винищеннях окремих категорій переможених (керівників, військових, релігійних представників, дорослих чоловіків, дітей чоловічої статі), на населення накладались важкі покарання і повинності (вигнання, продаж в рабство, закріпачення, ув'язнення).

В античному міфологічному світогляді виконання надмірних повинностей чи випробувань інтерпретувалось або як *покарання* за слабкість, колишню поразку, переступ (Прометея, Сізіфа покарано за вчинки, заборонені богами), або ж як аванс заради майбутнього звільнення, успіху, перемоги. Героїчні персонажі неодмінно мали пройти важкі випробування і здолати їх. Долання перепон спонукало кращих людей до активності, розвитку, максимального виявлення потенційних можливостей. У мирний час участь у випробуваннях (святкових обрядах, театралізованих діях, спортивних змаганнях) сприймалась як жертвоприношення богам, що давало можливість людині виявити себе, здобути повагу та соціальний статус.

Вагому роль в античній культурі відігравали інтелектуальні випробування. Давньогрецький драматург Евріпід (народився в 484 р. до н.е.) в трагедії «Іфігенія в Авліді» відтворив приклад такої ситуації: вожді Троянського походу Агамемнон і Менелай виявились безсилим розв'язати дилему оракула (за для перемоги у війні з Троєю мали принести в жертву власну доньку), не знайшли способів зберегти життя невинної Іфігенії [23, с.32-47; 268, с.51-

68]. У таких жорстких випробуваннях виявлялась людська сила чи безвольність, мудрість чи нікчемність, відвага чи підлість, великодушність чи себелюбство.

Корупція в стародавній Греції

Історичний розвиток Стародавніх Афін є прикладом протистояння різних соціальних груп: одні корумпували суспільство, а інші протидіяли цьому. Розпад родового ладу спричинив структурування суспільства на аристократів, землеробів, ремісників. Політичні права щодо управління Афінами належали аристократії, решта мали лише громадянські права. Іноземці правами не надіялися. Особливою категорією були раби, які не прирівнювались за статусом до людей. Існував територіальний поділ території. Кожна одиниця мала своє представництво в законодавчому органі – ареопазі, де більшість склали вихідці з аристократії, що мала обов'язки поставляти озброєння, піхотинців та кавалерію у випадку війни. Такий стан неминуче вів до прибирання аристократією економічних ресурсів, зубожіння незаможних, їх закабалення боргами, що вилилось врешті у масові заворушення з метою звільнення від боргів.

З метою відвернути громадянську війну Солон в 594 р. до н.е. провів антиаристократичну реформу, що скасувала борги боржникам, забороняла боргове рабство, надавала політичні права громадянам згідно їх майнового становища. Відновлено скликання Народних зборів, засновано законодавчий орган Раду чотирьохсот, до якої мали право обиратись вільні громадяни, створено суд присяжних – гілею. В Раді чотирьохсот переважали вихідці з аристократії, в гілеї – решти верств, оскільки туди потрапляли шляхом жеребкування. Модель, створена Солоном, дала можливість на гаслах перерозподілу землі на користь селян в 561 р. до н.е. прийти до влади Пісістрату і запровадити тиранію на наступних 50 років.

З поваленням диктатури реформи в Афінах були скеровані на відвернення двох джерел політичної корупції, що загрожували демократії: по-перше, зменшення впливу олігархів-аристократів у парламенті, по-друге, унеможливлення появи тиранії. Першу загрозу подолали шляхом зміни територіального устрою – в нових округах сила аристократії під час виборів до законодавчого органу була суттєво зменшена, тому в Раді п'ятисот перестали домінувати олігархи-аристократи. Другу загрозу подолали, надавши

народним зборам право проголошувати *остракізм* (виселення з Афін на 10 років) надто популярним політичним діячам, котрі шляхом популістських реформ намагались запровадити тиранію. Ця модель афінської демократії виявилась життєстійкою, оскільки без надмірних потрясінь проіснувала 150 років, забезпечила перемогу Афін у війнах, розширення їх впливу над іншими містами-державами.

Реформи Перікла скеровувались на подальше зведення до мінімуму політичної корупції. Проблему підкупу населення олігархами чи родовою аристократією під час виборів було розв'язано, запровадивши процедуру жеребкування для проходження в парламент – Раду п'ятисот. Запроваджено процедуру затвердження нових законів на принципах змагальності: попередній розгляд на Раді п'ятисот, схвалення на народних зборах, затвердження в гілеї (суді).

Постійно діючим державним органом була Рада п'ятисот, обрання до якої відбувалося шляхом жеребкування. Вона розпоряджалася державною скарбницею, попередньо розглядала питання, що мали виноситись на народні збори. Схвалення законів та рішень, усунення з посади осіб за зловживання ними владою відбувалось на народних зборах. Важливі, складні політичні та релігійні справи розглядав суд на відкритих засіданнях колегією (від 200 до 6000 членів гілеї), котру вибирали шляхом жеребкування. Суд також затверджував або відкидав закони та рішення народних зборів. Вердикт суду ухвалювався шляхом таємним голосуванням шляхом кидання камінців в урни. Виконанням ухвалених рішень займались колегії, що обирались Радою п'ятисот. Члени Ради п'ятисот та гілеї, а також учасники народних зборів отримували платню за роботу.

Ця модель практично прямої демократії мала свої позитивні, однак і негативні наслідки.

По-перше, громадяни (передовсім незаможні) втрачали мотивацію працювати, оскільки прожитковий мінімум можна було забезпечити собі, беручи участь в названих колегіальних органах. Зрозуміло, що за те чи інше голосування зацікавлені сторони підплачували хабарі учасникам зібрань, що приносило додаткові доходи. Праця стала вважатись чимось принизливим.

По-друге, багаті громадяни, боячись звинувачення в зловживаннях, також втратили особисту мотивацію займатись продук-

тивним виробництвом, бізнесом. Значну частину доходів змушені були витратити на благочинні акції, підплачування незаможним учасниках зібрань, а не на розвиток економічних засобів – будівництво кораблів, розробку копалень і т.п.

Ці чинники загальмували економічний та інтелектуальний розвиток Афін. Крім того метод жеребкування спричинив люмпенізацію, зниження інтелектуального та морального рівня рішень, які ухвалювалися. Оскільки корупція може псувати не лише монархів, тиранів, аристократів, але й демос, то дійшло до того, що появилася нова професія – сикофант (професійний донощик). Завдяки наклепам, маніпулюванню пристрастями учасників зборів почали досягати абсолютно негідних цілей, усувати опонентів, знищувати мудрих і авторитетних людей. Трагічна доля давньогрецького філософа Сократа ілюструє негативну сторону такого стану справ.

Давньогрецькому мислителю Сократу (бл. 470–399 рр. до н.е.) довелось стати свідком політичного розквіту та занепаду Афін. Явище політичної корупції мало безпосереднє відношення до його громадянської позиції і трагічної долі. Сократ був носієм світогляду, в основі якого була ідея справедливості. Цей світогляд розвивали творці давньогрецької літератури Есхіл, Софокл, в їх творах людина живе для того, «щоб не ставалась несправедливість..., аби у людей було більше мужності і ясності духу, що допомагає їм жити» [22, с.213]. Ця етична позиція спонукала Сократа публічно дискутувати на вулицях Афін з представниками демократичної еліти, що отримали більшість у державних органах Афін, виявляючи їх невігластво, необґрунтовані владні амбіції. Ненависть з боку впливових політичних супротивників спричинила те, що в 399 р. до н.е. Сократа притягнули до суду за сфабрикованим звинуваченням у державній зраді, невизнанні існуючої релігії і присудили до страти [222, с.80-89]. Розуміючи, чим імітація правосуддя завершиться, Сократ у промові у суді наголосив, що його вбивством суд більшої шкоди завдасть не йому, а громаді, бо вбиваючи таких людей як Сократ вони прискорюють наближення занепаду Афін.

Давньогрецький філософ *Арістотель* (384–322 рр. до н.е.) спробував раціонально узагальнити можливі форми державного устрою з рахуванням чинника політичної корупції. Ним було виокремлено три так звані «правильні» форми правління – *монар-*

хю, аристократію, політію, та форми правління, що «відхиляються» – тиранію, олігархію, охлократію. Для уточнення аналізу мислитель запропонував критерії оцінки громадян: статки (дуже заможні, бідні, середнього достатку), знатність походження, чеснотливість. У найзагальніших рисах всі форми устрою філософ описав поняттями олігархія (до управління мають доступ лише заможні) і демократія (до управління мають доступ незаможні).

В монархії принцип рівності громадян усувається, оскільки управління здійснює лише одна особа – монарх, котрий здебільшого зловживатиме владою, дбаючи лише про власні інтереси. Ця форма часто вироджується в тиранію, коли закони скасовуються, а доля більшості людей залежить від примх обмеженої групи людей. Чеснотливих громадян в умовах тиранії або виганяють, або знищують.

В аристократіях управління перебуває в руках людей дуже заможних та знатного походження. Громадяни аристократичного походження з великими статками, на думку Арістотеля, схильні до нахабства, чванства, отримавши владу поводяться з рештою як з рабами. Через це аристократія вироджується в олігархію, де владу узурпує невелика група заможних людей, метою яких є привласнення усього, що є у державі найбільш цинічними способами.

В охлократії (крайній формі демократії) владу захоплюють під гаслами рівності та свободи незаможні громадяни – демагоги, яких Арістотель здебільшого вважав людьми, що позбавлені чеснотливості. Узурпувавши владу, демагогічні деспоти цілковито проявляють власну підлість, злочинну подобу, не визнаючи будь-яких законів. Демос за для втримання влади руками демагогів знищує кращих громадян, як це сталося у випадку з Сократом

На думку Арістотеля, лише за умови присутності у владі оптимальної частки чеснотливих громадян з середнім достатком демократія підпорядковується законам і має шанс стати найбільш оптимальною формою правління – політією. Коли ж таких людей у владі недостатньо, то закони втрачають дієвість, їх підмінює сваволя більшості і настає час тиранії [6, с.100-128].

Швейцарський професор-еллініст Андре Боннар, досліджуючи причини занепаду Афінської цивілізації, вказав серед інших – корупцію, що пронизала життя афінян у IV ст. до н.е. [23, с.85-103]. Дослідник опирався на Демосфена – давньоафінського політичного діяча, який усіма силами намагався морально мобілізувати

співвітчизників до збройного захисту Афін. У публічних промовах Демосфен докоряв співвітчизникам за те, що корумпований спосіб їх життя (на відміну від їх видатних предків) став дріб'язковим і нікчемним, а це зробило нікчемним спосіб їх мислення та існування: «А тепер ви, афінські громадяни, обираєте до влади негідних людей..., і отримуєте за це плату (хабарі – О.Л.), ...ці люди розпоряджаються всіма благами і за їх посередництва проводяться всі справи». Більшість мешканців Афін «... заздять тому, хто отримав хабара, насміхаються, коли він зізнається, співчують тим, кого впіймали на хабарництві, ненавидять, коли будь-хто спробує дорікати» [23, с. 165-176, с.110-112].

На цьому історичному прикладі бачимо соціально-психологічні передумови занепаду афінської полісної форми державного урядування в IV–III ст. до н.е., симптомом якого було поширення в суспільстві *евдемоністичних* ідей, що в пасивній їх інтерпретації притаманні передовсім для демосу. Людина пізньої античності перестала мислити етичними та героїчними категоріями (цінності аристократичної людини). Відчувши свою мізерність та смертність в існуючому світі, переповненого несправедливості, фізичних страждань, це зробило індивіда нечутливим до таких понять як *чесність, обов'язок, гідність, честь*. Стали домінувати цінності індивідуальної вигоди, безтурботного життя, безпеки ціною втечі, внутрішнього комфорту в обставинах, коли немає достатніх на те передумов. Такі обставини давали зелене світло зловживанням особам, котрі були наділені хоча б невеликою владою чи посадами.

Корупція періоду еллінізму

Пізню античність потрясли радикальні зміни, що були спричинені розширенням територій держав, ускладненням суспільств і структур, що здійснювали державне управління (намісники, армія, податкові служби). Утворення велетенської за розмірами монархії Александром Македонським, а також її розпад (у 323 р. до н.е.) на окремі монархічні держави після смерті Александра; швидке територіальне зростання Стародавнього Риму (починаючи з середини III ст. до н.е.) вимагали потужного бюрократичного апарату для утримання земель. В умовах монархічних або тиранічних рабовласницьких, багатокласових суспільств титул *громадянина* належав невеликій частині населення, решта вважалась *підданими* (мали окремі права), безправні – були *рабами*.

Поряд з аристократією сформувалася окрема категорія людей *посадовців, чиновників*, які від імені носіїв влади (монархів, імператорів) керували в провінціях, розпоряджались майном, населенням та іншими ресурсами. За службу вони отримували платню та інші привілеї. Володарі були зацікавлені, щоб їх піддані не мали змоги отримувати якісь непередбачені доходи (хабарі чи крадіжки ввіреного їм майна), а задовольнялись призначеною їм платнею: у такий спосіб можливо було збільшувати державні доходи, позбавляти потенційних конкурентів економічних можливостей.

Час еллінізму був похмурою епохою. В державах убивства, бунти, війни, перевороти, насилля були постійним явищем. Перенаселення міст спричиняло спалахи епідемій, що змітали маси населення.

Такі умови руйнували соціальну структуру, моральні критерії людських відносин. Традиційні релігії не задовольняли духовних запитів населення тому домінували індивідуалістичні настрої. В культурі набрали популярності різноманітні форми *«втечі від реальності»*: скептицизм (кініки), епікуреїзм, стоїцизм, неоплатонізм. Серед письменного населення мала популярність *«лубкова»* література, в котрій описувалась *«сільська ідилія»* (Феокрит), або відтворювались сцени життя звичайних людей: побутові розмови про ревності, плітки, мандрівки, виховання дітей, з'ясування стосунків між коханцями (Герод).

Історія зловживань представниками політичної верхівки в епоху еллінізму – це постійне змагання за владу з використанням усіх можливих засобів: загарбницьких воєн, військових заколотів, громадянських конфліктів, замовних убивств. Тенденція політичної корупції найвищого рівня була однотипною: лідер приходив до влади внаслідок війни чи вдалого заколоту, опираючись на підтримку певного обмеженого кола наближених людей. Для наведення жаху на потенційних заколотників і забезпечення покори новий володар показово вщент знищував якесь поселення чи місто. Отримавши перемогу над ворогами він офіційно здобував титул монарха. З того часу починався зворотній відлік для людей з його найближчого оточення: одних звинувачували у підготовці заколоту, других – у розкраданні майна, третіх відсилали на службу в далекі провінції, де вони гинули або випадково, або знищувались таємно за вказівкою володаря. Таким чином в оточенні во-

лодаря залишались менш виразні фігури, які не могли скласти йому конкуренцію.

Щодо корупції чиновників середнього рівня говорили: він приїхав бідним у багату провінцію, а поїхав багатим з бідної провінції [121].

Здебільшого чиновниками ставали люди з реалістичним поглядом на життя, прагматичні, необтяжені моральними умовностями. Зловживання посадовими можливостями, хабарництво й корупція були відображенням їх світосприйняття.

Крім владних аспектів корупція в часи еллінізму отримувала також економічні форми. Дослідники наводять приклади масштабних спекулятивних махінацій такими стратегічними ресурсами, зокрема, як зерно чи залізо в торгівлі. Владних та олігархічних можливостей у той час вже вистарчало, щоб утворювати монополії, притримувати стратегічні ресурси з метою штучного збільшення цін на них і отримувати багаторазові прибутки. Свідомо притримуючи експорт зерна до материкової Греції (де його не вистарчало), єгипетський намісник Александра Клеомен спричинив гостру його нестачу в грецьких містах. Ціни на збіжжя стрімко зросли, що дало можливість йому неймовірно збагатитись.

Засобами політичної корупції була також партійна протидія на шкоду політичним суперникам під час ведення державами військових дій з зовнішнім ворогом. Зокрема, дослідники наводять приклад держави Карфаген в IV-III ст. до н.е. Незважаючи на існування сенату (ради старійшин), головну роль там відігравала «корпорація ста чотирьох» (тобто найбагатших людей), через що Карфаген вважався державою з олігархічною формою правління. У Другій Пунічній війні Карфагену з Римом війська Ганнібала під час військової експедиції в Італію не отримували підкріплень з тої причини, що олігархічна «корпорація ста чотирьох» блокувала допомогу, оскільки, з одного боку, не була зацікавлена у веденні цієї війни (війна представникам цієї партії приносила економічні збитки в міжнародній торгівлі з Римом), а, з другого боку, Ганнібала вони ненавиділи як керівника ворожої партії. Причиною цієї поразки Карфагену була політична корупція, що спонукала політичну верхівку діяти в інтересах зовнішнього ворога [121, с.5-7].

Корупція у Стародавньому Римі

Впродовж VIII-VI ст. до н.е. Рим існував як типове монархічне місто-державою. Згодом утвердилась аристократична республіка, котру змінив у I ст. до н.е. імперський період.

Після знищення монархії у VI ст. до н.е. було встановлено аристократичну республіку з жорстким розподілом прав, з огляду на майновий стан. Обмежені в правах *плебеї* домоглись для себе більших прав в управлінні державою у 494 р. до н.е. під час облоги Риму ворогами. Озброєні війська плебеїв відмовились обороняти Рим доки патриції не гарантують збільшення їх прав. Патриції змушені були піти на поступки. Впродовж 200 років плебеї домогались збільшення своїх прав: запроваджено посаду народного трибуна для відстоювання інтересів та прав плебеїв, дозволено шлюби осіб з аристократичних та плебейських родин, згодом дозволили плебеям обіймати будь-які посади, земельні наділи обмежили верхньою межею, відмінено боргову кабалу (за борги можливо було втратити майно, але не свободу), зрівняно повноваження трибутних та центуріальних зборів. Це спричинило злиття близько 290 р. до н.е. плебейської та патриціанської верхівки у так званий *нобілітет*, котрий заволодів політичною владою у Римі.

У Римі було створено систему стимулювання громадян і осіб без громадянства розвивати економіку та служити державі. Раби мали можливість викупити себе з рабства шляхом праці на орендованій землі чи в ремісничій майстерні. Іноземці також могли отримати громадянство за заслуги перед державою, наприклад, продаючи в Римі пшеницю за нижчими ціна ніж у провінціях, привезену на власному кораблі. Громадяни не отримували платні за виконання громадських обов'язків, вони ризикували стати рабами за злочини.

Органами державного управління були Сенат, до якого входили спочатку лише представники аристократії, а згодом і відомі, заможні плебеї. Також на Форумі проходили народні збори, рішення на яких ухвалювали публічно. Існувала система *патронату*: патрони (освічені, заможні, впливові добродійники) були зацікавлені мати не лише рабів, але й залежних від себе незаможних громадян – клієнтів (осіб, що потребували їх захисту чи допомоги). Для проведення свого рішення патрон приводив своїх численних клієнтів на народні збори, які кількісно впливали на прийняття рішення.

Така система управління дала позитивні результати: спроб з боку аристократії встановити тиранію не було, а до середини III ст. до н.е. навіть серед заможних римлян домінував скромний, аскетичний спосіб життя (у порівнянні з Карфагеном), а корупція не мала істотного значення. Однак за наступні сто років ситуація радикально змінилась: відбулося різке майнове розшарування, модно стало зовнішніми атрибутами демонструвати свій статус, заможна частина римлян проводила час в бенкетах, пристрась до розкоші заволоділа уявою, для здобуття багатства не соромно було використовувати усі методи.

Були намагання певними обмеженнями зупинити розростання явища корупції: сенаторам заборонено було займатись веденням підрядних робіт за державний кошт, мати бізнес в сфері морської торгівлі, експорту-імпорту зерна чи металів, фінансових операцій; були спроби ввести податки на володіння предметами розкоші (дорогоцінне каміння, метали тощо). Однак ці обмеження долались шляхом непрямого ведення вказаних видів бізнесу (через третіх осіб, завдяки участі в якості акціонерів).

Однак військові завоювання Римом навколишніх народів спричинили швидке збагачення заможних римлян та шалену корупцію у сфері розподілу завойованих земельних та інших ресурсів. Оскільки згідно закону всі землі Риму та його колоній перебували в державній власності, то політична верхівка їх брала безкоштовно і розпоряджалась ними, не сплачуючи податків. Жодних запобіжних механізмів для унеможливлення такого сценарію в римській республіканській моделі державного устрою не було: заможні й впливові громадяни Риму мали більше прав, ніж решта прошарків суспільства, тому ніхто не міг протистояти цьому перерозподілу економічних ресурсів.

Спробу змінити привласнення сенаторами завойованих земель в 133 р. до н.е. зробив Тіберій Гракх, який домігся всенародного прийняття закону, що обмежував володіння землею та створив комісію контролю за її розподілом. Тіберія Гракха було вбито, така ж доля підстерегла кількох голів вказаної комісії. Однак земельне питання стало головним конфліктогеном в I ст. до н.е. між партіями оптиматів (земельних олігархів-латифундистів) та популярів (представників решти населення). Цю проблему силою зброї та законів намагались розв'язувати Марій (80-і роки до н.е.), Юлій Цезар (в 50-40-і роки до н.е.) на користь ветеранів, селян, не-

імущих громадян. Октавіану Августу в 43 р. до н.е. вдалось у ході громадянської війни усунути опір партії оптиматів: знищивши декілька тисяч земельних олігархів, він розподілив їх землі між рештою римлян.

Другою за розмахом корумпованою сферою були спекуляції на зборі податків на приєднаних до Риму територіях. Необмежену владу в провінціях мали римські консули, збір податків був їх безпосередньою функцією. Зловживання виникали з боку місцевих олігархів – «публіканів», котрі, сплативши консулам хабарі й авансом суму передбачених податків з окремої території, брали на себе посередництво у сфері податкових зборів з місцевого населення. При цьому «публікани» отримували можливість вводити високі проценти і штрафи на тих, хто не міг у повному обсязі виплатити необхідні платежі. Завдяки зростанню боргів посередники врешті конфісковували майно у боржників, а прибутки від цієї діяльності в декілька разів перевищували суми сплачених податків і хабарів.

Політична корупція існувала також на штучно спровокованих недопостачаннях продовольства (хлібні кризи) у великі міста держави (передовсім Рим), що спричиняло стрімке зростання цін і значні прибутки senatorів-латифундистів. Такі спекулятивні операції були спричинені начебто об'єктивними обставинами: недостатньою кількістю зерносховищ, що не справлялись зі стрімко зростаючим населенням міст, а також систематичними піратськими нападами на судна, оскільки основні перевезення зерна та інших товарів здійснювались морським шляхом. Однак сенатори усіма силами протистояли будівництву додаткових зерносховищ, а також будівництву військового флоту для приборкання піратів, що підтверджує їх зацікавленість у нестабільних умовах у постачанні продовольства.

В Римі хабарництво настільки поширилося, що в I ст. до н.е. Сенат скасував закон, що забороняв його. За спробу відновити дію цього закону в 91 р. до н.е. народний трибун Лівій Друз поплатився життям.

Політична корупція спричинила різке розмежування населення на невелику кількість неймовірно багатих людей (senatorів-олігархів) та практично злиденні верстви. Невдоволення у середині I ст. до н.е. вилилось у громадянські війни, в яких, за приблизними підрахунками, воювали з обох сторін 1 млн. мешканців

Римської імперії. Після придушення повстань (60 р. до н.е.) республіканський період історії Риму завершується *тріумвіратом* Помпея (приєднав до Риму Понтійське царство), Красса (придушив повстання Спартака) і Цезаря. Соціальні суперечності дійшли до тієї межі, що єдиним виходом для аристократії (не вплутану в корупційні схеми) зберегти свою власність було погодитись змінити республіканську форму правління на *монархічну*.

Першим імператором було проголошено Юлія Гай Цезаря (100-44 рр. до н.е.) у 46 р. до н.е., влада якого опиралась спочатку на значну підтримку партії пупулярів та народу. Він отримав сильне військо, власну казну, постійний державний апарат. Роль Сенату істотно зменшилась, сенаторами від тоді могли стати не лише аристократичні римляни, а й вожді провінцій. Цезар провів низку реформ, метою яких було зменшення корупції, зокрема, заборонив посередництво в зборі податків в провінціях, державні землі скерував на потреби 80 тис. малозабезпечених громадян та ветеранів, заборонив позики під проценти, вищі за 1% в місяць, увів податок на розкіш і т.п. Зміни безпосередньо шкодили економічним інтересам корумпованих впливових і заможних римлян, перекривали їм можливість корупційними методами досягати значних прибутків. Тому внаслідок заколоту Цезаря було вбито у 44 р. до н.е. в стінах Сенату Брутом та Кассієм.

Невдоволення вбивством Цезаря поширилось не лише серед незаможного населення, а й на військо, тому через рік влада в Римі знову опинилась у прихильників Цезаря – Марка Антонія, Октавіана Августа, Лепіда. Було знищено близько 300 сенаторів і 2000 представників корумпованої римської олігархії, замішаних у вбивстві Цезаря. Землі заколотників було роздано ветеранам і незаможним італікам. На думку дослідників, частина багатих римлян підтримувала антикорупційні реформи Цезаря та його наступників, оскільки не була вплутана в корумпований бізнес, а їх інтереси не суперечили інтересам держави [119].

Октавіан Август (27-14 до н.е.) продовжив реформи, розпочаті Цезарем: навів лад зі злочинністю (бандитами в містах, піратами на морі), увів жорсткий контроль за зловживаннями сенаторів-намісників у провінціях, половину земель провінцій перевів під керування імператора. Це суттєво знизило рівень корупції в Римській імперії. Сенат втратив колишній вплив, більшість політичних важелів у державі опинились в руках цезарів.

Однак з середини I ст. н.е. вплив Сенату зріс, в ньому знову домінували олігархи – найбагатші і найкорумпованіші особи, в руках яких перебувала монополія у морській, міжнародній торгівлі, зернопостачанні міст, влада визначати цінову політику на більшість товарів.

Дослідники вбачають декілька циклів в історії імперського Риму, які в розпал громадянських війн приводили «імператорів-тиранів», котрі приборкували корупцію, поводитись жорстко стосовно сенатської олігархії, конфісковували їх власність (середина I ст. до н.е. – Цезар, Октавіан Август; друга половина I ст. н.е. – Нерон, Доміціан; кінець II ст. н.е. – Коммод, Септімій Север, Каракала). «На думку американського історика А.Джонса, поділ імператорів на «хороших» и «поганих» відображало лише те, як вони поводитись стосовно Сенату, тобто до античного «клубу мільйонерів», а не те, чи були вони дійсно лихими чи хорошими імператорами» [121, с.53-58].

Корупція у Візантії

Останніми володарями Римської імперії були імператори Константин (313-337 р. н.е.) та Феодосій (379-395 р. н.е.). Константин легалізував християнство як державну релігію, переніс столицю з Риму на узбережжя Босфору. Запроваджені ним реформи заборонили селянам покидати землю своїх господарів, а ремісникам залишати міста та корпорації. Це дало поштовх до розвитку феодальних відносин. Після смерті Феодосія імперія розпалася. Західна її частина зникла у 476 р. н.е. внаслідок завоювання Риму готами та германцями.

Східна частина імперії – Візантія проіснувала з 395 по 1453 р. Будівництво столиці Константинополя розпочалось з масового пограбування Риму, звідки було вивезено багато золота, культурних цінностей. Панівне становище отримали греки. Для утвердження влади над багатоетнічними територіями Візантії було зроблено доктрину божественного походження влади візантійського імператора, повелителя усіх християнських народів, в руках котрого зосереджувалась законодавча і виконавча влада. Формально існував сенат, державна рада, організації вільних громадян (діми), однак вони могли виконувати лише обмежені функції. Управління здійснювалось призначеними імператором чиновниками, повноваження яких були чітко регламентовані.

Найбільшого впливу Візантія досягла за правління Юстиніана I (527-565 рр. н.е.), котрий у внутрішній політиці централізував владу (законодавчо закріпив необмежену владу імператора), обмежив владу сенаторської аристократії, зміцнив правове становище християнської церкви, мав право відпускати на волю рабів, а в зовнішній політиці перетворив Візантію на наймогутнішу державу того часу, що підпорядкувала собі Балкани, Малу Азію, Сирію, Єгипет, Карфаген, південь Іспанії, Італійський півострів.

Паралельно з вказаними успіхами при Юстиніані I розпочались внутрішні проблеми: на тлі недостачі хліба виникають масові голодомори, громадянські заворушення, а також епідемії чуми. Дослідники припускають, що ці лиха не були стихійними, а стали наслідком цілеспрямованих дій влади і корумпованої олігархії, котра хоч і була позбавлена можливості безпосередньо впливати на законодавчу і судову сфери, однак скупилася в сенаті, державній раді, хабарами купувала лояльність військового керівництва, тримала контроль над економікою, морською та сухопутною торгівлею (зокрема, продуктами харчування).

Роль сенату, державної ради (а отже і олігархії) зростала під час зміни імператорів: новий монарх у IV-VI ст. мав бути затверджений сенатом, армією, підтриманий народом. Лише з VII ст. цю процедуру було ліквідовано і владу у Візантії монархи почали передавати по спадковості, або ж здобувати силою, що було спричинено намаганням зменшити вплив олігархії на політику держави.

У IV-VI ст. зафіксовано реальні випадки впливу олігархії на формування політичної влади в імперії. Посадження на престол свого ставленика Юстиніана було рішенням сенаторської аристократії. Завдяки цьому імператору аристократична верхівка добила заборони опозиційної партії *прасинів* (що представляла інтереси середнього класу – ремісників, торговців) і знищення її керівників та прихильників. Посади в судах і судові рішення продавались практично неприховано. Попри так звану кодифікацію римського права, здійснену при Юстиніані I, цей монарх, як стверджують історики, остаточно зруйнував у Візантії правову державу.

Політика гонінь продовжилась у створенні монополії на продаж хліба і товарів щоденного вжитку. Було ліквідовано продаж дешевих сортів хліба, відмінено державну харчову допомогу бід-

някам. До муки додавали наповнювачі, щоб отримувати додаткові прибутки. Крім того влада нічого не робила для підтримки інфраструктури в Константинополі та інших містах, міські водогони виходили з ладу, населення переживало нестачу води. До всього переліченого держава відмінила платню лікарям. В комплексі політика «закручування гайок» спричинила спалахи голоду, а згодом епідемії чуми та масовий голодомор. Лише під час голоду в 542 р. загинула половина мешканців Константинополя.

Гоніння Юстиніаном I продовжились також під приводом знищення релігійних ересей, а фактично для грабежу церковних коштовностей в Сирії, Палестині, Греції, Малій Азії. Від каральних заходів загинуло близько 100 тис. осіб, а їх майно перейшло в державну власність. Стихійні хвилі повстань жорстоко придушувались військами найманців.

Корупція перекинулась також на армію та суди. З метою так званої економії грошей високим військовим функціонерам обіцяли частину зекономленої суми. Це спричинило масове приховання фактів смерті військових та наповнення війська «мертвими душами», платню яких відсиляли як економію, за що чиновники отримували свою частку. Армійські харчі та обмундирування розкрадалось, платню військових присвоювала військова верхівка. Все це підірвало бойовий дух війська.

Тиранію Юстиніан I вмів прикривав лицемірним виданням «благих» законів та указів, в яких високопарними словами забороняв монополії, засуджував корупцію, напучував чиновників, як вони повинні поводитись. У житті ж монарх оточив себе кримінальними за нутром та діями чиновниками, віроломно насаджував монополії, торгував посадами, відводив від відповідальності за скоєні злочини найвищих функціонерів влади і війська, поставляв армії зіпсуті харчі, винищував сотні тисяч своїх підданих. Олігархічна влада породжує такого типу дволиків, цинічних тиранів, які використовують приємну для слуху моральну риторіку, а на томість діють шахрайськими і нелюдськими засобами.

Використовувались у Візантії також посадження на монархічний престол недієздатних осіб (малолітніх, перестарілих, психічно неадекватних). Тим самим аристократична верхівка отримувала можливість безконтрольно діяти для збільшення власних політичних та економічних ресурсів. Зокрема, після смерті Юстиніана I в 565 р. було вбито головного претендента на престол Юстина

(племінника покійного імператора), що прославив себе як бойовий генерал і головнокомандуючий армією. Це було зроблено для того, щоб поставити на трон неповносправного Юстина II, що спровокував програшну війну з Персією, і в принципі не був здатний керувати державою. У схожий спосіб у 641 р. був посаджений на трон молодший син імператора Іраклія 11-річний Константин II, що впродовж 7 років перебував на утриманні і не міг самостійно управляти державою. Натомість старшого сина імператора 16-річного Іракліона ув'язнили і відрізали ніс, щоб спотворити йому обличчя.

Політична корупція спричинила не лише моральну, але й інтелектуальну деградацію суспільства. Не залишилося освічених людей, на більш як сторіччя завмирає літературне і художнє життя, посади в державному апараті посідали малописьменні особи, без підготовки, без моральних чеснот (такими згори легко маніпулювати).

Корупційні методи в політиці олігархічної та чиновницької верхівки у Візантії спричинили у VII ст. громадянські бунти по всій території держави. Спочатку наслідками заворушень у провінціях скористались араби і відвоювали території Сирії, Палестини, Єгипту, північної Африки, Півдня Іспанії на користь Ісламського Халіфату. З північного Причорномор'я на Візантію рушили слов'янські завойовники, авари.

Невдоволення низів перепополнило межі від нечуваного цинізму імператора Маврикія (582-602 гг.), який всі військові трофеї почав ділити на три частини: одну забирав особисто собі, другу – своєму синові, а третю – своїм родичам. Ні для державної скарбниці, ні для солдат, офіцерів і генералів нічого не залишав. А коли Маврикій відмовився виплатити нечувано низьку ціну викупу аварському кагану за більш як 10 тисяч візантійських полонених (внаслідок чого всіх було убито), військо вчинило переворот, вбило імператора і його сім'ю, обрали нового імператора.

Катаклізми VII-VIII ст. пройшли під гаслом експропріації великої приватної власності, терору щодо олігархів та корумпованих верхів, ґрунтовних реформ соціального укладу та економіки. Це відвернуло на кількасот років занепад Візантії і дало можливість їй вижити поміж таких могутніх сусідів як Аварський Каганат, Персія, Ісламський Халіфат.

В економіці було реформовано ремісничу та сільськогосподарську галузі. Запроваджено *професійні корпорації* (цехи). Формування цехів мало за мету зменшення корупції, що виникала від підпорядкування виробників і торговців олігархічним групам. Цехи повинні були діяти згідно встановлених правил, скерованих на унеможливлення *спекуляцій*: заборонялось притримувати товари для створення штучного дефіциту і підняття цін, торгівлі заборонено виходити за межі встановленої торгової націнки на товари. Впродовж VII ст. у латифундистів відбирали землі, котрі передавали общинам, котрі сплачували податки і під час війни мали надсилати до війська певну кількість воїнів у повному озброєнні. Ці заходи зменшили рівень корупції у Візантії, стабілізували ціни, зробили стабільним постачання населенню продуктів харчування. Держава до X ст. захищала професійні корпорації перед заможними людьми, на два століття поставивши бар'єр перед формуванням феодалських відносин.

Надмірне державне регулювання та зрівнювання мало негативний бік: приватна ініціатива у Візантії не мала підтримки ні в сільському господарстві, ні в ремісництві; не з'являлось ні наукових, ні технічних інновацій; суспільство перестало розвиватися. В західноєвропейських країнах з X-XII ст. невід'ємним елементом будь-якого містечка був вітряний млин запозичений з Персії, натомість у Візантії зерно продовжували молоти, використовуючи силу коней чи биків, що обертали жорна. Розвитку економіки не давали розвиватись державні заборони на розвиток приватної власності. Це спричинило економічне відставання від навколишніх держав.

Однак з X ст. після двохсотлітньої перерви активізується зовнішня морська торгівля, котра була головним механізмом розвитку олігархії. Цехово-общинний уклад Візантії почав розкладатися з середини завдяки узалежненню членів професійних корпорацій та сільських общин від грошей торгових олігархів. Активізація морської торгівлі дала знову поштовх для штучних перебоїв у постачаннях зерна, спекулятивному зростанню цін на хліб. З 927 року Візантія вкотре почала потерпати від голодоморів. Імператор Нікіфор Фока (963-969) неабияк збагатився на кількаразовому підвищенню цін на хліб. На тлі нестачі продовольства фінансові ділки масово почали скуповувати землі у селян, викупувати це-

хи та устаткування в ремісників, взяли під контроль торгівлю у містах.

Імператори, що правили в Візантії впродовж 900-1025 рр., намагались завадити скуповуванню селянських земель, вкотре конфісковували власність магнатів. Однак зовнішні напади на Візантію впродовж X-XI ст. та економічний занепад більшості селянських та ремісничих господарств і цехів послабили владу імператорів. Це спричинило більшу автономію фінансової олігархії, котра перетворювалась на феодалів. Наступним їх кроком було часткове перебирання права збору податків, здійснення судочинства та озброєння власними військами.

Обмежити зростання могутності феодалів спробував імператор Андронік I Комнін (1183-1185), однак внаслідок змови його було усунуто від влади. Імператором став Ісаак II Ангела (1185-1195), з його правлінням розпочинається остаточний занепад Візантії, сплеск хабарництва, невдачі у зовнішній політиці.

Остаточно підточили існування Візантії походи хрестоносців, які у 1095 році благословив папа Урбан II, що завершилися захопленням Константинополя (1202-1204) та його цілковитим пограбуванням. Візантія перетворилася на Латинську імперію, в якій все більше занепадала економіка, ослабла армія та центральна влада, розпочалися внутрішні суперечності. Феодали вже не були зацікавлені зберігати Візантію сильною державою, вони неодноразово у вирішальні моменти війни переходили з частиною військ на сторону ворога, доводячи візантійську армію до поразки.

Ослаблення Візантії відкрило шлях до вторгнення в 1352 р. османів та васальне підпорядкування Константинополя їх владі. Ситуації не врятували переговори про перехід Східної Церкви під владу римських пап. Декілька походів хрестоносців завершилися поразкою. У 1453 році Султан Мухаммед II захопив Константинополь і завершив існування Візантії.

Неймовірне зростання політичної корупції в X-XII ст., як стверджують дослідники, було притаманне не лише для Візантії. Явище корупції зачепило більшість держав, котрі вели морську і річкову торгівлю (Хазарський Каганат, Київську Русь, країни Скандинавії, Середземномор'я, Середньої Азії), підштовхнувши їх до громадянських заворушень, голодоморів, епідемій, війн, релігійної ненависті й сотень тисяч винищених людей.

Здійснений вище історико-психологічний аналіз політичної корупції дає можливість виявити її роль у політичних процесах у Візантії. Політична корупція забезпечувала перерозподіл власності та влади, суттєво впливала на політичну мотивацію головних політичних гравців, формувала притаманну їх соціально-майновому статусу ідентичність. У Середньовічній Візантії політична корупція мала вкрай негативні наслідки, що проявилось: у знищенні опозиційних політичних партій; системному хабарництві в судах, армії; пограбуванні майна десятків тисяч людей завдяки оголошенню їх еретиками; введенню монополії на життєво важливі для існування населення ресурси (хліб, товари щоденного вжитку), чим були спровоковані масові голодомори, епідемії. Влада та економічні ресурси в державі були узурповані нечисленним колом осіб – олігархією та імператорами. Такі обставини спричинили масові заворушення, інтелектуальний занепад, а згодом технічну відсталість Візантії у порівнянні з навколишніми державами.

Корупція у ранньому Середньовіччі

Корупція в Західній Римській імперії. Впродовж перших століть нової ери на території Західної Римської імперії розпочалось інтенсивне переміщення народів, що змінило етнічний склад її населення. Головними загрозами Риму в I-II ст. н.е. були германські племена. В IV ст. імперія відбивала напади вестготів, що вимагали нових територій для свого проживання. Після знищення Риму в 412 р. вестготи зайняли територію Південно-Західної Галії (захід теперішньої Франції) і в 418 р. на правах федератів утворили першу варварську державу в Західній Римській імперії.

Впродовж 406-442 рр. по територіях сучасної Франції, Іспанії, Португалії пройшли вандали. В 435 р. вони захопили Карфаген і морським шляхом почали нападати на Рим, Сицилію, Корсику. У 442 р. влада Риму була змушена визнати владу вандалів у Північній Африці.

В 430-450-х рр. Рим воював з гунами. У 455 р. столиця була захоплена і пограбована вандалами, яким дістався контроль над морською торгівлею в Середземномор'ї. Внаслідок сепаратизму племен саксів та англів від Риму 440-х р. від'єдналась територія теперішньої Великобританії. А в 476 р. у результаті державного перевороту був вбитий останній імператор Західної Римської ім-

перії Ромул Августул, після чого Рим прийняв підданство Константинополя, що означало зникнення його як окремої держави.

В 470-х р. на східних територіях колишньої імперії у подунав'ї утворився Аварський каганат. Тоді ж почали рух на Балкани та до ріки Ельби слов'янські племена. Територію Єгипту зайняли араби. У V ст. за Юстиніана I північна Африка підкорилась Візантії, а з VII ст. її знову повернули собі араби.

Франкська держава

На кінець V ст. на території колишньої Західної Римської імперії утворилося декілька держав, найстійкішою з яких виявилась Франкська монархічна держава (займала територію теперішньої Франції).

У політичному управлінні головну роль відігравав король, народні збори вже не мали жодного впливу, народне ополчення було замінене регулярною армією. Дружинники у випадку захоплення нових територій отримували від короля титули і землі, що були помістями колишньої римської знаті з будівлями, рабами, колонами (селянами). Швидкими темпами більшість орних земель перейшла у власність знаті, тому домінуючими стають феодалні відносини. Безземельні люди змушені були проситись до власників, щоб ті виділили їм для прожиття землю, або якесь ремесло. Процес закріпачення з стихійного перетворився у системний – із застосуванням адміністративного примусу. Одним із засобів забрати землю у селян було введення військової повинності для усіх, хто мав у власності землю. Ухиляння від військової повинності каралось великим штрафом. Уникнути військової служби можна було, передавши «добровільно» новому власнику (графу, монастирю) свій маєток і отримати його зразу назад уже як орендований з обов'язком сплачувати оброк. Втративши землю, селяни втратили свободу: з VIII ст. селянам та ремісникам було заборонено переходити від одного феодала до іншого. Феодали перебрали від короля адміністративну та судову владу на своїй території.

Від королів військові отримали землю за умови несення ними військової служби в якості кіннотників, самотійно забезпечуючи повне військове спорядження з доходів від володіння землями (котру здавали селянам в оренду). Цей принцип дав змогу створити міцну професійну армію, здатну відбивати агресію зовнішніх ворогів та завойовувати нові землі.

Вказана система влади мала свої негативні риси, бо з часом привела до феодалної роздробленості. Тому наступні королі зміцнювали центральну владу, здійснювали новий адміністративний поділ території держави, усуваючи основу для сепаратизму. Однак у VIII ст. після смерті Карла Великого величезна територія Франкської держави, що поширювалася на теперішню Францію, Німеччину, Іспанію, Північ Італії, розпалася на окремі герцогства.

Політична корупція в Античності та зрілому Середньовіччі, на думку Ю.В. Кузовкова, проявилась в інтенсивному, несправедливому, часто злочинному збагаченні та зміцненні нечисленного кола олігархів. Коли монополізація економіки олігархами досягала критичної межі, починались економічні кризи, що переросли в бунти та громадянські війни збіднілих верств проти олігархії.

Політична корупція у формуванні феодалізму та абсолютизму в Європейських державах

У міжнародній політиці у пізньому Середньовіччі крім окремих держав вагому роль починає відігравати Католицька церква. Папа Римський отримав значний вплив, оскільки мав право коронувати королів та імператорів, втручався у внутрішню політику держав, отримував землі та гроші від монархів за підтримку у їх конфліктах з феодалною опозицією.

Корупція у тогочасному теологічному сенсі визнавалася гріхом, спокусою, зваблюванням диявола. Однак у Середньовічній Європі практика вчинків представників церкви нерідко суперечила основам християнського віровчення і була пронизана корупцією. Це проявлялось, зокрема, у торгівлі індульгенціями, продажі церковних санів, а також *інквізиції* впродовж XIII-XVIII ст. Корупційна сутність інквізиції суперечила християнському віровченню про християнське прощення, навернення заблукалих душ, милосердя, однак вона стала зручним механізмом знищення не лише ідейних опонентів (єретиків, «чаклунів») католицькою церквою, але знищення світською владою виразників та учасників антифеодальних рухів, прихильників Реформації, гуманізму, вільнодумства, носіїв ідей Просвітництва [237].

Політична корупція у формуванні феодальних відносин

Франція

Після розвалу Франкської держави у 840-х р. територія Франції була роздробленою на герцогства. Влада короля була слабкою, його обирали на з'їзді духовних і світських феодалів. Обраний у 987 р. король *Гуго Капета* та його спадкоємці головним завданням визначили укріплення королівської влади. Цього вдалося досягти завдяки низці реформ.

По-перше, при королі було сформовано орган – королівську Раду (входило керівництво армії, державної канцелярії, королівського суду), до якої монарх обирав відданих йому людей. Була здійснена адміністративна реформа, в доменах адміністративні повноваження було передано від графів до королівських намісників. Графське судочинство було замінено на королівське.

По-друге, було введено заборону на війну, як спосіб з'ясування конфліктів між феодалами. Дозволявся лише судовий спосіб розв'язання суперечок. Введено подушний податок, за рахунок якого формувалась підконтрольна королеві армія.

По-третє, здійснено грошову реформу, королі почали чеканити золоту монету, це поживило торгівлю та зміцнило економічну єдність держави.

По-четверте, завойовані території автоматично приєднувалися до королівського домену, сюди ж приєднувались землі збанкрутілих землевласників і найбільш непокірних герцогів, підконтрольні землі збільшувались також завдяки шлюбам королівських дітей. Все це підсилювало становище короля в державі.

У результаті цих змін феодална знать стала лише крупними землевласниками, однак без адміністративних повноважень, це викликало їх супротив, до котрого активно почали залучати церкву в особі папи Римського. Однак на присуджену папою анафему один з французьких королів виплатив Ватикану значну грошову компенсацію, чим владнав конфлікт.

Політику загравання з римськими папами продовжив король *Людовік IX* (1226-1270), якого Ватикан приєднав до лику святих. Король подарував папі одне з графств, що суттєво поповнювало казну Ватикану. Тактика «підгодовування» була добре продуманою політикою, що забезпечила Людовіку IX неутручання з боку Святішого престолу у внутрішню політику Франції.

Під час конфлікту з римським папою у 1303 р. король *Філіпп IV* скликав Генеральні штати (представницький орган держави). Роль цього органу була не надто значна і служила здебільшо-

го для узаконення непопулярних рішень монарха (введення нових податків, фінансування регулярної армії). На боці короля опинилась буржуазія, що допомогла йому подавити бунти низів і запровадити *абсолютизм*. Починаючи від *Климента V* (1308-1314), римські папи перебували у залежності від Франції (авінйонське полонення пап), тому конфліктів у цій площині деякий час не виникало.

Англія

Після завоювання Англії герцогом Вільгельмом I Завойовником англосаксонська знать була знищена, головні важелі впливу в державі перебрав новий монарх. Згідно з його розпорядженням земля перейшла до володіння короля, підданам надавалось право лише брати землю у користування. Земельний домен короля складав одну сьому всіх земельних володінь в Англії, жоден з феодалів не міг порівнятися зі статками з монархом.

Все населення потрапило у безпосередню васальну залежність від короля (всупереч феодальному правилу «васал мого васала – не мій васал», що діяв у материковій Європі) і змушене було у 1086 р. присягнути на вірність королю.

Управління в графствах отримали королівські намісники (шерифи), у повноваження котрих входило адміністративне управління, збір податків, судочинство.

За *Генріха I* центральну владу було ще більше укріплено завдяки королівській раді та відновленню органів місцевого самоврядування, що також обмежило можливості місцевих баронів. Однак через відсутність у короля безпосередніх спадкоємців після смерті розпочалась боротьба за престол, внаслідок якої барони відновили частину своїх вольностей.

Генріх II свою владу зміцнював, опираючись на розбудову судочинства. Споры між вільними людьми розглядались тепер лише у судах королівської курії, це зміцнювало авторитет монарха і поповнювало казну судовими митами. Кримінальні справи почали розглядатися не за позовом потерпілої сторони, а як злочини проти «королівського миру» з ініціативи уповноважених на те осіб в кожному населеному пункті.

Було запроваджено військову реформу, згідно якої кожна вільна людина мала придбати зброю, відповідно до свого майнового статусу. Ополчення вільних людей було у підпорядкуванні шерифів. Їх король міг використати як для військових походів за

межами Англії, так і проти непокірних баронів. Давалось право феодалам платити податок замість несення військової служби. За ці гроші почали формувати регулярну армію.

Неодноразово англійські монархи мали конфлікти з римськими папами через намагання призначати на церковні посади вигідних їм осіб. Короля *Іоанна Безземельного* (1199-1216) було позбавлено корони, внаслідок чого монарх змушений був визнати себе васалом Ватикану і сплачувати щорічно великий відкуп. Це принизливе становище підірвало його авторитет серед знаті, змусило йти на значні поступки на їх користь. Зокрема, у 1215 р. було ухвалено *Велику хартію вольностей*, що захищала інтереси церкви, баронів, рицарства, вільного селянства, міського самоврядування і суттєво урізали королівську владу. Цей правовий документ ніс багато прогресивних ідей, однак не міг бути виконаний в умовах монархічного Середньовіччя (папа Інокентій III піддав хартію анафемі після зверненню монарха).

У 1258 році в Англії парламент був скликаний феодалською аристократією для відміни додаткових податків, введених королем *Генріхом III*. Цей парламент був розігнаний монархом, однак через 40 років робота парламенту відновила за участі баронів, рицарів, духовенства, міщан. Парламенту відводилось право розгляду нових податків та контроль за використанням бюджету. Парламент відіграв важливу роль в утворенні англійської церкви після невдалої спроби папи Григорія XI покарати богослова Уїкліфа за обґрунтування ним незалежності британського духовенства від Ватикану (1365 р.). Король і парламент не лише не підтримали таке рішення римського папи, але й конфіскували значні земельні володіння римо-католицької церкви на території Англії, від яких вона мала великі прибутки (зокрема від продажу вовни).

Німеччина

Процес формування феодалних відносин у Німеччині йшов зі значним запізненням у порівнянні з іншими державами Європи. Причин такого стану було багато, зокрема: селяни-общинники зберігали власність на землю, графи не мали озброєних загонів для застосування силового примусу, обірвалася королівська династія Каролінгів (911 р.), тривали міжусобиці претендентів за престол та ін.

Однак було достатньо сил, які були зацікавлені в появі міцної централізованої королівської влади: середні і великі землевласники, а також церква потребували підтримки у закріпаченні селян-общинників та розширенні своїх володінь; для відсічі вторгнень з боку мадярів та вікінгів потрібна була професійна армія. Цими передумовами скористався в першій половині 900-х р. Генріх I, перемігши завдяки королівській кінноті армію угорців і добився від решти племінних герцогів визнання своєї зверхності. Однак знать чинила збройний опір намаганням короля втручатись в їх внутрішні справи.

Тому нащадки німецьких монархів оперлись на церковну ієрархію, впроваджуючи королівську владу і здійснюючи адміністративні реформи. Зокрема, король *Оттон I* (936-973) наділяв єпископів і монастирі землями з правом здійснювати від імені короля адміністративну та судову владу в рамках адміністративних територій. Король отримав право затвердження на церковні посади, церковні сановники здійснювали дипломатичні завдання монарха.

Було створено потужну армію рицарів-кіннотників, котрі поповнювали стан феодалів. Зазначені зміни спричинили швидкий розвиток феодальних відносин, закріпачення селян.

Значні зовнішні перемоги (розгромлено угорців, обкладено даниною сербів, приєднано північно-західні слов'янські племена, французькі та північно-італійські території) змусили римського папу у 962 р. коронувати Оттона I імператором (у XIII ст. німецька держава отримала назву «Священна Римська імперія»), а підпорядковане становище Італії давало право німецьким монархам впливати на церковні призначення.

Від вимушеного підпорядкованого становища римокатолицька церква звільнилася під час правління імператора *Генріха IV* у 1059 році. Папа Григорій VII в 1076 р. позбавив Генріха IV титулу імператора під приводом розповсюдження з його вини *корупції* в церкві: монарха було звинувачено, що церковні посади надавались за гроші. Імператор змушений був капітулювати перед владою римських пап і надав їм право на територіях, що перебували за межами Німеччини, самостійно призначати єпископів та інших церковних сановників.

Королівська влада в Німеччині втратила силу в конфліктах з римськими папами. Це зменшило владу німецького монарха, на-

томість збільшило владу Ватикану і укріпило позиції представників великокнязівської олігархії.

Монархія не стала тут спадковою, імператорів продовжували обирали на з'їздах *курфюрстів* (олігархічна рада, до якої входили три найвпливовіші духовні та чотири світські особи держави). Різноманітні закордонні сили (представники Ватикану, Франції та ін.) не шкодували значних хабарів для підкупу членів ради *курфюрстів* з метою обрання лояльного до них монарха. Рада *курфюрстів* була корумпованим олігархічним органом, що не допускала, щоб міста та монархи в Німеччині знайшли спільних інтересів.

Таким чином, на початку становлення німецької імперії церква була головним союзником монархів у побудові централізованої влади у державі, однак конфлікт з Ватиканом (що був лояльним до Франції – головного конкурента Німеччини в Європі) спричинив відмову церкви допомагати німецьким імператорам, результатом чого стала роздробленість феодальної держави.

Європейські міста і станovo-представницькі органи в державному управлінні

Хрестові походи на Близький Схід впродовж 1095-1291 рр. відіграли важливу роль для розвитку Європи: європейці познайомились з вищою культурою, предметами розкоші (на котрі виникла мода). Найбільше від цього збагатились міста, що займалися оснащенням військових експедицій (виготовляли кораблі, зброю, предмети розкоші). Натуральна форма товарного обміну стала неефективною і була витіснена грошовою. Жвава торгівля, виробництво ремісників, карбування грошей, лихварство збагачувало міста.

Міста поступово звільняються від феодальної залежності. Прагнення міст до незалежності (від феодалів) стали підтримувати монархи, бо вбачали в містах основу єдності держави. Міста в обмін на права самоуправління надавали монархам грошові позики. Міста стали середовищем для виникнення *третього стану* (міська буржуазія – найбагатші купці і ремісники, що представляли гільдії та цехи), який став відігравати вагомий роль у протистоянні монархів з феодалами та церквою. В містах та на державному рівні виникають станovo-представницькі органи, котрі зміцнювали єдність держав.

Таким чином, політична корупція на етапі утвердження абсолютизму в державах Європи (пізніє Середньовіччя) суттєво

впливала на політичні та соціальні процеси. Крім монархічних держав у міжнародній політиці вагому роль відіграла Католицька церква завдяки авторитету та монополії на коронування. Практика політичних підкупів (політичне хабарництво) була для монархів засобом залучення союзників на свій бік. Французькі монархи завдяки політичним хабарам забезпечували легітимність своєму правлінню з боку Ватикану. Англійські монархи нарощували свій вплив завдяки політичним та економічним поступкам на користь новоствореної Англіканської церкви та економічно впливових представників буржуазії.

Політична корупція мала значний психологічний вплив на масову психологію. Завдяки монополізації економічних та політичних ресурсів носії влади нав'язували масам населення (що втратило власність) підданську (рабську, кріпацьку) ідентичність. На противагу домінуючим негативним соціальним тенденціям у пізньому Середньовіччі виникла релігійна доктрина томізму, що обґрунтовувала ідею тираноборства (право на повалення тиранії), непокори людей владі, котра своєю реальною політикою суперечила божественному, «природному», моральному праву. Саме ці ідеї Т. Аквінського через п'ять століть дадуть поштовх розвитку ліберальних доктрин в епоху Просвітництва.

Політична корупція у формуванні абсолютизму та колоніальної системи

В європейських державах у XV-XVI ст. виникли умови для *абсолютизму* – концентрації усієї влади в руках монархів. Поява технічних нововведень (водяний млин, ткацький верстат, металургійні печі з механічним піддувом, поява вогнепальної зброї) дали початок мануфактурному виробництву товарів, дешевших за цехові. Прибутки від бурхливих географічних відкриттів, морської торгівлі, мануфактурного виробництва укріпили позиції третього стану. Економічні зміни спричинили появу великої кількості збанкрутілих колишніх селян та ремісників. Стали частішати випадки погромів, вбивств власників бізнесу. Буржуазія усвідомила потребу в міцній владі для забезпечення власної безпеки та безпеки свого бізнесу. Абсолютизм сприяв подоланню феодалної роздробленості у державах, уніфікував законодавство та технічні стандарти, уможливив побудову транспортних шляхів загальнодержавного значення. Іншими словами пропонував те, що очікувала нова буржуазна еліта.

Нові технічні засоби ведення війни (арбалети, мушкети) зробили неефективним використання рицарських військових обладунків та важкої кавалерії, а це зменшило роль дворянства. Спадкова аристократія змушена була поступитися представникам «ненависної буржуазії» в питаннях державного управління. Оскільки дворянство і духовенство не сплачували податків (їх сплачували селяни, ремісники, буржуазія), то монархи залежали від «третього стану», як важливого джерела податкових надходжень.

Теоретичне обґрунтування абсолютизму знаходимо у італійського політичного мислителя епохи Відродження *Ніколо Макіавеллі* [11, с.161-216], а також у англійського філософа *Томаса Гоббса* [42]. Головними проблемами для втілення абсолютизму у зовнішній політиці була влада римських пап та зовнішня агресія, а у внутрішній політиці – олігархія.

У XV-XVII ст. здійснено великі географічні відкриття, лідерство в котрих було за Португалією, Іспанією. Освоєно морські шляхи навколо Африки до Індії, а також відкрито Америку. Португалія витіснила арабів з морської торгівлі з Індією, влаштувала монополію у торгівлі прянощами, що давало їй значні прибутки. Колоніями стають західноафриканські території, Бразилія, Мексика, Куба, Австралія, Полінезійські острови та інші нововідкриті землі. З другої половини XVI ст. до колонізації Північної Америки приєдналась Франція. З початку XVII ст. Англія мала свої колонії в Північній Америці, Західній Африці, Індії. Колонізація спричинила швидкий розвиток капіталістичних відносин, розвиток промисловості, банківської справи.

Франція

Політична корупція стала головним засобом утвердження абсолютизму у Франції. Монархи запроваджували абсолютизм шляхом присвоєння собі законодавчої, виконавчої та судової влади. Монарх у 1688 р. забрав у парламенту право вето королівських законів. З 1771 р. парламент був розігнаний, а його члени арештовані. З 1602 р. всі виборні посади у виконавчих органах комплектувались шляхом їх продажу фактично на аукціоні. Суттєво було обмежено повноваження місцевого самоуправління. Значно посилились репресивні дії влади: засобами судової системи ув'язнювались і знищувались політично неблагонадійні особи. У карному процесі було дозволено застосування тортур. Французький абсолютизм не рахувався з економічними наслідками власної

репресивної політики (зокрема, переслідування підприємливих протестантів завдавало значних економічних збитків). У середині XVII ст. державний борг у десятки разів перевищував розміри річного прибутку держави. Вислів короля *Людвіка XV* влучно відображав сутність політики абсолютизму: «Після нас хоч потоп».

Англія

Англійський абсолютизм, попри негативні явища, мав чимало позитивних наслідків. Монарх *Генріх VIII* для укріплення абсолютизму у 1534 р. пішов шляхом підпорядкування церковної влади королю і утворення незалежної від Ватикану Англіканської церкви, що укріпило авторитет і владу монарха. Англійський парламент зберігся, органи самоврядування теж. Значна частина єпископів стали членами палати лордів у парламенті. Армію було реорганізовано за найсучаснішими на той час технологіями, її головною силою стали рекрутовані з вільного селянства піші арбалетники, а згодом мушкетери. Потенціал дворянства було спрямовано у сферу промисловості й торгівлі, що сприяло економічному зростанню Англії. Не було нездоланної перешкоди для заможних представників буржуазії отримати дворянські титули (продаж дворянських патентів давав доходи монаршій казни), а тому знімалась ворожнеча між цими двома верствами.

Польща

Політична система в Польщі з XII ст. розвивалась не в бік посилення монаршої влади, а укріплення позицій олігархії (магнатів, церковних феодалів), а також шляхти. Селян з XIII ст. закріпачено. Користуючись хиткістю позицій королів, феодали з XIV ст. звільнились від податків на користь корони, не несли військових та будівельних повинностей. Це спричинило розвиток олігархічного абсолютизму (15-20 магнатів-олігархів) та залежної від них королівської влади. Влада олігархії здійснювалась у польському Сеймі – незалежному від короля політичному органі. Олігархи отримали право самостійно вести закордонну торгівлю, послаблюючи доходи міст, цехове виробництво в яких не витримувало конкуренції з дешевими імпортними товарами. Збіднілі міста втратили вплив на державну політику і не були представлені в жодних політичних органах. У середині XVI ст. відбулось об'єднання Польщі і Литви в Річ Посполиту – найбільшу в Європі державу, в котрій владу мали олігархи. Функції короля стали

представницькими, він не мав права видавати закони, укази, наділяти землями. На королівську посаду олігархія з XVI ст. все частіше почала обирати іноземців, що були слабкими політичними фігурами, бо не користувались підтримкою в польському середовищі.

Олігархічна влада в Речі Посполитій мала фатальні наслідки для держави: вона залишалась феодално-роздробленою, економічно відсталою, буржуазні відносини не розвивались. Влада олігархів (графів) на їх території була практично абсолютною, без їх протекції неможливо було займатись жодною діяльністю чи бізнесом. За протекцію магнатів треба було віддячувати їм васальною залежністю та щедро платити.

Роль міського самоуправління олігархія звела до нуля, його спочатку замінили в нижній палаті Сейму представниками середньої і дрібної шляхти (залежних від магнатів), однак згодом вплив шляхти також було економічно нівельовано шляхом заборони її представникам займатися торгівлею, а на інші види підприємництва (ремесла, землеробство, що складали основу економічного існування шляхти) було накладено податки.

Обрання королів виродилось в аукціон іноземних претендентів, які хабарами намагалися схилити на свою сторону членів Сейму. З XVIII ст. Франція, Росія, Пруссія, Австрія, Швеція через польських олігархів або військовою силою втручалися у призначення польських королів. Крах Речі Посполитої наступив у 1795 р. внаслідок поділу території Польщі між Росією, Пруссією та Австрією.

Німеччина

Абсолютизм у Німеччині також виродився в олігархічний абсолютизм, що спричинив розділ імперії на близько 300 князівств, котрі мали різний уклад, віросповідання, закони. Посада імператора була виборною корумпованим органом – *радою курфюрстів* (9 наймогутніших світських та церковних олігархів). Загальнодержавні справи вирішував *рейхстаг*, до якого входила палата *курфюрстів*, палата князів, палата міст (не впливала на рішення).

Найбільшими суб'єктами в межах Німеччини були Пруссія та Австрія. Протестантська Пруссія виникла у середині XVII ст., її монархи створили зразок *поліцейської держави*, що контролювала більшість сфер життя громадян. Австрійські монархи підтримували католицизм і з другої половини XVII ст. проводили політику

освіченого абсолютизму, мода на який поширилась завдяки Просвітництву.

Політична корупція Нового часу. Політико-корупційні аспекти передумов буржуазних революцій

Абсолютизм з XVI ст. піддавався критиці з боку низки ідейних течій (лібералізм, анархізм, соціалізм). В основі ліберального світогляду була ідея свободи (третього стану), невтручання держави в економіку, максимальна економічна вигода. Ліберальні ідеї стали популярними серед представників аристократії. Впливові аристократи підтримували теоретиків ліберальної філософії та економіки *Адама Сміта*, *Девіда Юма*, популяризували ідеї економічного лібералізму. Буржуазія перейняла ці ідеї не лише щодо влаштування економіки, але й для подальших політичних змін. Розбагатівши часто на аморальних видах бізнесу (використанні рабської праці на плантаціях, фінансових спекуляціях, работоргівлі, торгівлі зброєю, алкоголем і т.п.), третій стан прагнув більшого – політичного визнання та впливу. Перепоною до втілення політичних домагань були станові бар'єри та монархія.

«Лівішою» була критика абсолютизму з боку *Ж.-Ж. Руссо*, *Т. Мора*, які намагалися запропонувати альтернативні моделі суспільного ладу, які б унеможливили соціальне насилля одних людей над іншими. *Ж.-Ж. Руссо* заперечив релігійні ідеологеми про божественне походження держави і монарха, запропонував ідею про світське її виникнення у результаті «суспільного договору». У *Т. Мора* «ідеальний суспільний лад» поєднував консервативні ідеї про «освіченого правителя», соціалістичну державну власність та анархічні принципи народного самоврядування. Політичний проект, згідно ідей *Ж.-Ж. Руссо*, *Т. Мора* намагались втілити у життя керівники Паризької Комуни (1871).

Буржуазна революція в Англії

Впродовж XVI-XVII ст. неймовірно зміцнила свої економічні позиції буржуазія, прибутки якої формувались з нових галузей промисловості: видобутку вугілля, виплавки металів, виробництва пороху і скла, кораблебудування, торгівлі з колоніями.

Протистояння третього стану з дворянською олігархією та монархом вилилось у громадянську війну (1642-1648 рр.) і буржуазну революцію, страту короля *Карла I* (1649 р.), проголошення Англії республікою, диктатуру *Кромвеля* (1649-1658). Англійська

буржуазна революція завершилась у форматі конституційної монархії, в котрій *буржуазія* (віги) та *дворяни-землевласники* (торі) дійшли компромісу щодо формування владної еліти. Інтереси решти суспільних станів враховані не були.

Впродовж XVIII ст. роль монарха в управлінні державою значно зменшилась, парламент отримав автономію на формування уряду, а уряд (представники коаліційної більшості) отримав право розпуску парламенту у разі парламентських розколів. Уряд став найстійкішим центром політичного впливу у державі. До середини XIX ст. сформувалась двопартійна система (торі-консерватори та віги-ліберали). Водночас несправедлива виборча система давала право голосу лише приблизно 2% громадян з високими річними доходами (переважно дворянам землевласникам), що не дозволяло буржуазії впливати на формування державної політики в сфері економіки. Така ситуація грала на руку спадковій аристократії та аграрній й фінансовій олігархії з метою запровадження монополій та диктування високих цін на власну продукцію.

Шляхом організацій масових протестів та актів непокори (несплати податків, масового вилучення вкладниками внесків з банків) віги у 1832 р. добилися зміни до виборчого законодавства і збільшили свою присутність у парламенті. До середини XIX ст. під тиском масового чартистського (робітничого) руху (що завершився репресіями робітничих активістів) уряд змушений був демократизувати виборче законодавство, поступово збільшуючи кількість громадян з правом голосу, легалізувати профспілки, що врешті у 1905 р. утворили Лейбористську партію. Після першої світової війни двопартійна система в Англії змінилася: торі-консерватори протистояли лейбористам.

Третій стан суттєво розширив свої політичні позиції та економічні можливості. Консервативні уряди були змушені йти на поступки, зокрема, зменшувати ввізні мита на окремі види сировини та продовольства (зерна), що знижувало ціни на товари щоденного вжитку. Ці зміни були вигідні не лише для малозабезпечених верств населення (працівників), але в першу чергу для власників підприємств (буржуазії), бо давало їм можливість знижувати рівень оплати праці без загрози появи протестів з боку найманих працівників.

Важливим економічним та політичним чинником в позиціях Англії XVII-XIX ст. було зростання її колоніальних володінь у світі, що умовно ділились на *переселенські* – більшість населення їх були вихідцями з Англії (Північна Америка – США, Канада, Австралія); *автохтонні* – більшість складало місцеве населення, що перебувало на відносно нижчому щаблі суспільного розвитку (Індія, Південна Африка та ін.); *сепаратистські* – більшість місцевого населення перебувало приблизно на тому ж щаблі розвитку (Ірландія). Щодо цих категорій колоній уряд Англії повинен був здійснювати окремі типи управління: а) надавати більше автономії для переселенських колоній; б) грати на внутрішніх суперечностях та застосовувати репресії щодо автохтонних колоній; в) послаблювати економічну та політичну базу тих категорій громадян (земельної аристократії, згодом буржуазії), що були схильні до радикального сепаратизму для сепаратистських колоній.

Буржуазна революція у Франції

У Франції напередодні революції 1789 р. накопичилось стільки нерозв'язаних соціально-політичних проблем, що вирішити їх мирним способом вже було неможливо. Непомірні витрати на утримання королівського двору та апарату, система корупції в державних органах та судах, монопольне право аристократії на землеволодіння, станові привілеї, купівля посад та їх унаслідкування, олігархічна сутність виборчого законодавства, розкрадання зібраних податків, масове безробіття, періодичні сплески голодоморів – це далеко неповний перелік проблем, вирішення котрих назріло. Величезний дефіцит бюджету доводилось покривати надзвичайно дорогими кредитами та розплачуватись падінням життєвого рівня більшості населення. Ціни на продукти першої необхідності швидкими темпами зростали, а через лібералізацію торгівлі зерном виникали продовольчі кризи і масові голодомори серед міського населення (1770-1771, 1774-1776, 1788-1789 рр.). У спекуляціях з продовольством були зацікавлені земельні власники і торгові посередники, оскільки це давало їм неймовірні прибутки від зростання цін на харчі. Крім того ліберальна модель капіталізму породила зростання безробіття, що вкупі з голодоморами виливались у масові заворушення. Врешті у 1789 р. Франція була доведена до банкрутства.

З метою виходу з кризи король Людовік XVI зібрав Генеральні штати. Однак нижня палата оголосила себе Національними

зборами (згодом Установчими зборами) і спробувала реорганізувати владу у державі з абсолютистської монархії на конституційну монархію. Спроба короля розігнати Національні збори спричинила революцію і взяття влади представниками великої фінансової буржуазії (члени клубу *фельянів*). У вересні 1791 р. король змушений був підписати конституцію на засадах конституційної монархії. До новоствореного уряду крім *фельянів* король увів *жирондистів* – представників середньої буржуазії. У квітні 1792 р. монарх розпочав вигідну для себе і згубну для Франції війну з Австро-угорською імперією. Численні військові поразки французької армії стали причиною арешту короля Людовіка XVI у серпні 1792 р., ліквідації монархії і проголошення 21 вересня 1792 р. Франції республікою. 17 січня 1793 р. короля було страчено.

Військові поразки французької армії проти коаліційних сил (Австро-Угорщина, Англія, Іспанія, Голландія та ін.) спричинили усунення жирондистів з тимчасового уряду *якобінцями* (лівих за політичними поглядами представників буржуазії, лідерами котрих були Робесп'єр, Дантон, Марат та ін.) та запровадження ними диктатури. Однак успішне завершення влітку 1794 р. Францією війни обернулось для лідерів якобінців стратою.

До влади прийшли фельяни і жирондисти, котрі ухвалили конституцію, привели до влади Директорію. Цей період увійшов в історію засиллям банківських спекуляцій, казнокрадства, урядового хабарництва. У 1799 р. під приводом відвернення нового якобінського перевороту влада запровадила режим Консульства і привела до влади Наполеона Бонапарта. Було скасовано свободу друку і створено потужне міністерство внутрішніх справ з репресивними повноваженнями. Наполеон у 1800 р. успішно завершив війну з Австрією та Англією, був проголошений імператором французів і коронований римським папою. Причиною успіхів в війнах з феодально-абсолютистськими європейськими державами було, зокрема, те, що Франція була носієм більш прогресивних буржуазних відносин, що позбулась віджилих на той час феодальних порядків. Кар'єра Наполеона Бонапарта почала згасати після поразки під Бородіно восени 1812 р. і завершилась актом його зречення у 1814 р.

Влада у Франції після 1814 р. переходила з рук в руки. Після відновлення монархії Францією керували *Людовік XVIII*, *Карл X*, *Луї-Філіпп Орлеанський* (1814-1848). Спровоковані *третім станом*

продовольчі кризи, сплеск безробіття, падіння рівня життя, голодні бунти та масові заворушення спричинили втечу монархістів за кордон.

Після придушення лівих восени 1848 р. було проголошено буржуазну республіку, в Законодавчих зборах якої конкурували республіканці та монархісти. У грудні 1851 р. президент *Луї-Наполеон* здійснив державний переворот і через рік був проголошений імператором (Наполеон III). Друга Імперія опиралась на представників великого бізнесу і відстоювала їх інтереси. Через економічну кризу та програшну війну з Пруссією влада Наполеона III у вересні 1870 р. капітулювала.

На декілька місяців до влади в Парижі прийшли ліві анархісти, що проголосили Паризьку Комуни, влада якої протрималась до 28 травня 1871 р. Восени 1871 р. у Франції було відновлено Республіканську форму правління.

Під час революційних подій промислові власники отримали значні прибутки, продукуючи зброю, порох, даючи грошові позики воюючим сторонам. Переможці розраховувалися з кредиторами податковими пільгами, конфіскованими землями та нерухомістю. Буржуазна еліта, навіть не перебуваючи безпосередньо при владі, отримувала економічну вигоду від кризових явищ свого часу.

Німеччина

Після перемоги над Наполеоном у 1814 р. Росія намагалася зайняти провідну роль в європейській політиці. У цих планах вона намагалась опертись на Пруссію. З метою недопущення подібних сценаріїв Англія, Австрія та переможена Франція уклали таємний союз. Пруссії було дозволено розширити свої території в обмін на розрив з Росією. Також було створено *Німецький союз*, в котрому спочатку домінувала Австрія, а з 1818 р. *Митний союз*, що зменшив торговельні внутрішні бар'єри між 18 німецькими монархічними державами. Однак наступні революційні події в Європі 1848 р. переорієнтували представників буржуазії на коаліцію з дворянством і монархістами та об'єднання Німеччини навколо Пруссії. В об'єднаній Німеччині (федерації монархій) конституція встановила сильну монархічну владу прусського імператора та двопалатний парламент (рейхстаг).

З 1866 р. був утворений Північно-німецький союз, з котрого було вилучено Австрію. Після перемоги над Францією у 1871 р.

імператор Німеччини отримав головні важелі політичного впливу: був командиром армії, мав право назначати канцлера (канцлер був підзвітний лише кайзеру) та усіх вищих чиновників та депутатів верхньої палати парламенту. Була дозволена багатопартійність, однак уряд практично не зважав на парламентські дебати. Були випадки ув'язнення соціал-демократів. Профспілкові організації та опозиційні газети були дозволені, однак було дозволено розпускати їх під приводом «порушення карного законодавства» (пропаганда класової боротьби визнавалась кримінальним злочином).

Економіка, транспортна інфраструктура, правове унормування в Другому Рейху до початку ХХ ст. значними темпами розвивались завдяки ефективній державній та адміністративній системі.

Сполучені Штати Америки

Колонії Великобританії з'явилися у Північній Америці у 1607 р., управління ними здійснювали назначені королем губернатори. Мешканці вважалися громадянами Англії. Їх соціальний склад від початку мав відмінності: на півночі селились селяни та ремісники, що розвинули фермерські господарства та ремісничі підприємства і симпатизували республіканським та сепаратистським ідеям; на півдні – дворяни організували плантації з використанням праці темношкірих рабів, і були прихильниками монархічних ідей. Колонії не мали представництва в Англійському парламенті, вони користувались певною автономією, однак мали значні обмеження щодо міжнародних, зокрема, економічних питань.

У 1748 р. вперше було створено проект конфедерації колоній, цей рух вилився у визвольну війну 1774-1776 рр., проголошення Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки, розпочато буржуазно-демократичну революцію, що почала ліквідацію пережитків феодальної форми землеволодіння та відміну рабства. Було прийнято конституцію, згідно якої держава була конфедерацією штатів, кожний з яких мав свій парламент, конституцію, уряд. Щорічно збирався Конгрес, у компетенцію котрого входило оголошення війни та миру, збройні сили, карбування грошей, державний бюджет тощо. У 1783 р. європейські держави визнали суверенітет США.

Слідом за цим загострились гострі соціальні протиріччя, що спричинили озброєнні бунти колишніх військових та соціальних низів.

З метою приборкати стихію бунтів у режимі секретності влітку 1787 р. пройшла нарада найзаможнішого кола депутатів (55 фінансистів, судновласників, рабовласників), котрі вирішили посилити центральні органи держави, змінити її конституційний лад до форми федерації, ввести посаду президента як керівника виконавчої влади, його вплив зрівноважити законодавчою та судовою гілками влади.

Олігархічний південь США мав до 1860 р. більшість своїх представників у федеральних відомствах – Сенаті, Верховному Суді, президентській гілці влади. Однак у 1861 році президентом було обрано А. Лінкольна – представника півночі. У відповідь 10 південних штатів оголосили вихід з федерації, а впливові федеральні посадові особи (прихильники рабовласницької олігархії) сприяли цьому сценарію терміновою відправкою зброї та скерування фінансів у банки півдня, що вилилось у тривалу громадянську війну (1861 - 1865 р.).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Лозинський Олег Михайлович

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Монографія

Видання третє, доповнене

Редактор

Кожушко-Лозинська Ірина Іванівна

Відповідальний за випуск Дук Олег Мирославович

Верстка, обкладинка, підготовка до друку
ГО «Львівський аналітичний дім»
Ідентифікаційний код 34167033
Свідоцтво про державну реєстрацію
юридичної особи: серія АОО №760926

Підписано до друку 12.06.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір друк. Друк на ксероксі.
Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 12,2. Тираж 300.

Видавництво:
ТОВ «Сполом», Україна 79008,
м. Львів, вул. Краківська, 9. Телефон: (032) 297-55-47
E-mail: spolom_lviv@ukr.net.
Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності:
серія ДК №2038 від 02.02.2005 р.

Друк ФОП Гуменецький М.В.
81630, Львівська обл. Миколаївський р-н,
с. Гонятичі, вул. Польова, 10.
Свідоцтво фізичної особи-підприємця:
№ 083613 від. 18. 08. 2008 р.